

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

182

(2/2022)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко
КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ
(Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ
(Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др
Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2022

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

182
(2/2022)

НОВИ САД
2022

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек ишце за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Слободан Поповић МИРОЉУБИВИ РАЗВОЈ КАО ПРИМЕР РЕЛАЦИОНИСТИЧКОГ ПОНАШАЊА НР КИНЕ У СИСТЕМУ ГЛОБАЛНЕ ВЛАДАВИНЕ	Slobodan Popović PEACEFUL DEVELOPMENT AS AN EXAMPLE OF RELATIONAL BEHAVIOUR OF THE PR CHINA WITHIN THE GLOBAL GOVERNANCE
181–205	
Ненад Тешић НАДМЕТАЊЕ ИНТЕРЕСНИХ ГРУПА – МЕХАНИЗАМ И ПОСЛЕДИЦЕ	Nenad Tešić COMPETITION AMONG INTEREST GROUP – MECHANISM AND CONSEQUENCES
207–232	
Жарко М. Ђорић ПЛАВА ЕКОНОМИЈА: ПРИКАЗ КОНЦЕПТА И ОСВРТ НА ЕВРОПСКУ УНИЈУ	Žarko M. Đorić BLUE ECONOMY: CONCEPT RESEARCH AND REVIEW OF THE EUROPEAN UNION
233–256	
Живорад Рашевић ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У НАЦРТУ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА	Živorad Rašević ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE DRAFT CIVIL CODE
257–273	
Мирна Џелетовић ПРАВО НА СТАРАЊЕ У СМISЛУ ХАШКЕ КОНВЕНЦИЈЕ О ГРАЂАНСКОПРАВНИМ АСПЕКТИМА МЕЂУНАРОДНЕ ОТМИЦЕ ДЕЦЕ	Mirna Dželetović RIGHTS OF CUSTODY UNDER THE HAGUE CONVENTION ON THE CIVIL ASPECTS OF INTERNATIONAL CHILD ABDUCTION
275–285	

Мирјана Рашевић
МЛАДИ О СТАРОСТИ И
СТАРИЈИМА: СТАВОВИ
СТУДЕНАТА УНИВЕРЗИТЕТА У
НОВОМ САДУ

287–298

Mirjana Rašević
YOUNG PEOPLE'S PERCEPTION OF
OLD AGE AND ELDERLY PEOPLE:
ATTITUDES OF NOVI SAD
UNIVERSITY STUDENTS

Билјана Љ. Мандић и
Ивана Б. Перковић
УСПОСТАВЉАЊЕ
МУЗИЧКО-ПЕДАГОШКЕ КАРИЈЕРЕ
КОСТЕ П. МАНОЈЛОВИЋА:
ОД ОКСФОРДСКИХ СТУДИЈА
ДО ПРВИХ ПЕДАГОШКИХ
АНГАЖМАНА

299–318

Biljana Lj. Mandić and
Ivana B. Perković
ESTABLISHMENT OF
THE MUSIC-PEDAGOGICAL
CAREER OF KOSTA P. MANOJLOVIĆ:
FROM OXFORD STUDIES TO
THE FIRST PEDAGOGICAL
ENGAGEMENTS

Марија Краљ
ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ
УНУТРАШЊИХ МИГРАЦИЈА У
КНЕЖЕВИНИ/КРАЉЕВИНИ
СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

319–338

Marija Kralj
CONTRIBUTION TO THE ISSUE
OF INTERNAL MIGRATIONS
AT THE END OF
THE 19th CENTURY

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

У ТРАГАЊУ ЗА ИСТОРИЈОМ *НОМО АСАДЕМИКУС-А*
(Михаел Антоловић, *Чедомир Појов: интелектуална биографија*, Матица српска,
Нови Сад 2021; 307 стр.)

339–341

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

343–345

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 327(510)
UDC 316.32(510)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2282181P>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

МИРОЉУБИВИ РАЗВОЈ КАО ПРИМЕР
РЕЛАЦИОНИСТИЧКОГ ПОНАШАЊА НР КИНЕ
У СИСТЕМУ ГЛОБАЛНЕ ВЛАДАВИНЕ

СЛОБОДАН ПОПОВИЋ

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Јове Илића 165, Београд, Србија
slobodan.popovic@fpn.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Циљ рада је да се „расклапањем” дискурса мирољубивог развоја анализира постављање и деловање НР Кине у систему глобалног управљања. Рад је састављен из три целине како би се пружио одговор на следеће истраживачко питање: да ли дискурс *мирољубиви развој* има релационистичку употребу у спољној политици НР Кине којом она креира глобалну мрежу партнера и обезбеђује реализацију националних интереса? Први део рада представља теоријски оквир. У грађењу теоријског оквира ослањаће се на релационистичку теорију и теорију моралног реализма међународних односа, као и на теоријски концепт структуралне моћи. У другом делу рада, извршена је анализа идеје глобалног управљања, са освртом на то како НР Кина доживљава и инструментализује ову идеју у својој спољној политици. Трећи део рада садржи анализу дискурса мирољубивог развоја, с фокусом на разлоге његовог увођења у кинеској спољној политици и дипломатији. Истовремено, то ће користити и као основа објашњења његове функције у кинеским мање или више успешно реализованим амбицијама редефинисања односа са међународном заједницом и кинеским постављањем и деловањем у клубу глобалног управљања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: релационизам, систем глобалног управљања, мирољубиви развој, стратешки кредибилитет, дипломатија

УВОД

Свака држава своју позицију у међународном поретку гради на основу поседоване моћи – економске, политичке, војне, дипломатске, институционалне и идеационе, као и начина на који је користи у изградњи блиских односа сарадње и/или ублажавања последица насталих сукобом интереса са другим међународним партнерима. Такође, у одабиру алатки у процесу глобалног постављања једне државе веома битан фактор представља и како се та иста држава доживљава у међународној заједници народа, што пак директно утиче на број њених блиских савезника, партнера и пријатеља, али и ривала у креирању међународних стандарда пословања и глобалне безбедносне архитектуре.

НР Кина је кроз четири деценије успешном реализацијом експерименталних циљева и пројеката „политике реформе и отварања” постала друга економија света,¹ један од највећих глобалних кредитора и инвеститора, иницијатор и носилац бројних нових међународних финансијских институција и других облика мултилатералних аранжмана, највећи светски увозник нафте, али и један од највећих глобалних загађивача. Сви ови фактори, којима се листа чиниоца кинеског преимућства и ограничења не исцрпљује, могу се посматрати на неколико начина. Најпре, могу се разумети као покретачи који су нагнали Пекинг да активно гради не само нове и редефинише постојеће (поједине) структуре односа, већ и контекст у ком ће сместити те исте структуре односа. Потом, могу се разумети као све активнија кинеска интеграција у међународно друштво, јер она више није изолована и по својим убеђењима самодоволна јединица међународног система. Такође, ово се може разумети и као далекосежност спољно-политичког активизма у планираном израстању НР Кине у глобалну суперсилу. Самим тим, НР Кина се налази у фази развоја у којој је по њу немогуће да буде пасивни посматрач догађаја који се директно тичу њених националних интереса, глобалних по опсегу. Будући да Кина, веома активно из другачијег система вредности у односу на Западни начин ширења демократије и људских права, креира нове и редизајнира постојеће структуре односа, она се од стране Запада дефинише као изазивач по глобалну безбедност. Међутим, имајући на уму да Пекинг гради глобалну позицију моћи у контексту односа у којима се друга страна која није део „хомогенизоване” демократске заједнице поништава као антипод, чини кинеске резултате још грандиознијим. Дакле, можемо претпоставити да један од приоритетних циљева НР Кине у њеној спољној и безбедносној политици јесте ширење мреже међународних партнера, што уједно представља и замајац прихватању НР Кине као глобалне беневоолентне суперсиле, чији ће се национални развој изједначавати глобалном развоју. У истом контексту, шира мрежа, на различитом нивоу и блискости и реципроцитету међународних партнера врши директан утицај на ојачавање кинеског стратешког кредибилитета и ауторитета.

---

¹ Морамо нагласити и проблем дуга НР Кине који је у 2020. години износио скоро 250% БДП [Reuters 2021].

Када је реч о блискости и реципроцитету, НР Кина као далеко моћнији партнер у већини случајева посредно и/или непосредно ствара структуре односа тако да друга страна, уколико не буде активна, флексибилна и поуздана у односима са Пекингом, постаје пасивни чинилац у кинеској реализацији националних интереса. У том процесу, НР Кина мора бити обазрива да се партнери не осете условљеним, што може резултирати преиспитивањем већ успостављених и нових облика сарадње, а у крајњем случају и стварањем анти-кинеске коалиције. Дакле, с циљем отклањања идеје да је понашање НР Кине „шармантна офанзива” у стварању синоцентричног међународног поретка, Пекинг је покренуо одређене спољнополитичке стратегије и увео бројне дипломатске дискурсе, као што је на пример мирољубиви развој. Уосталом, поједини високи кинески званичници истичу да пошто је један од најважнијих циљева НР Кине да прати стазу мирољубивог развоја, она међународној заједници, у складу са својим разумевањем ствари, сведочи да ће спољне међународне могућности претварати у потенцијале кинеског развоја, као и да ће унутрашње потенцијале претварати у могућности глобалног развоја [Foreign Language Press, 2014]. С друге стране, остаје нејасно до којих мера се и сама НР Кина придржава тих истих стратегија и дискурса када је реч о заштити њених сржних националних интереса, као што су Јужно и Источно кинеско море, Тибет, Синђанг или развијање партнерства са безбедносним иницијативама које су креирале друге државе ради контролисања раста Кине, као што су Квадрилатерала (QUAD) чије су чланице САД, Аустралија, Јапан и Индија и друга бројна питања. У својим говорима кинески председник Си Ђинпинг наглашава да иако НР Кина прати путању мирољубивог развоја, друге државе не могу очекивати да ће НР Кина то радити на уштрб сопствених националних интереса, територијалног суверенитета, друштвеног развоја и државне безбедности. Уосталом, земље које покушају да угрозе кинеске виталне националне интересе, сусрешће се са одговарајућим кинеским одговором [Foreign Language Press, 2014].

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

НР Кина своје спољнополитичке иницијативе представља као мотор свог глобалног развоја. Стога јој се као приоритетни задатак намеће креирање нових економских, безбедносних и технолошких међудржавних односа, по чијим правилима ће она успостављати како глобалну мрежу партнера, тако и институције и норме према којима ће се партнери управљати. Као што је већ напоменуто, структуре односа најпре се морају креирати, а потом и прихватити као благотворне од стране других укључених страна, односно партнера. Стварање и прихватање ових нових структура међудржавних односа, директно је условљено капацитетима структуралне моћи и нивоом стратешког кредибилитета државе чији је она носилац [Strange 1988; Митровић 2012]. Стратешки кредибилитет показује да иако се једна држава може међународно позиционирати оснаживањем капацитета тврде моћи, то не условљава и подизање њеног

глобалног ауторитета. Дакле, стратешки кредибилитет је база из које креће прихватање државе као партнера или лидера глобалном развоју [Yan 2019]. Уколико се понашања једне државе разуме као морално, очекује се да ће друге државе бити охрабрене да га усвоје као валидан образац понашања и опхођења према другим актерима у међународним односима. Пратећи логику ствари, стратешки кредибилитет је „копча” између глобалног ауторитета и амбиција држава да стварају и шире своју зону утицаја. Будући да се стратешки кредибилитет гради, развија и на крају прихвата управо у међудржавним односима, сасвим је јасно да он у себи носи релационистичке предзнаке. За кинеску страну, моћ проистиче из тих односа и самим тим једна од његових основних демонстрација јесте управљање/контролисање, што она пак представља као заједничко грађење тих истих односа [Yaqing 2018: 242]. Стога, стратешки кредибилитет своје пуно значење добија кроз односе с другим државама, јер тек у односима са партнерима ми разумемо на који начин они разумеју наша стратешка деловања и замисли. На овом месту се види веома важна карактеристика релационистичке теорије, а то је „релационистичка рационалност” (*relational rationality*). Релациона теорија међународних односа не негира рационалност као веома битну одредницу у спољнополитичком понашању, већ наглашава чињеницу да се она манифестује кроз развијање односа с другим државама. Свакако, интензитет упостављања односа зависи од величине и врсте моћи, ауторитета и моралности коју поседује страна која иницира успостављање односа или продубљивање сарадње. Ипак, кроз ову „релационистичку рационалност”, државе стварају контекст манипулације, усмеравања и креирања структуре односа тако да реализују своје националне интересе и остварују материјалне и нематеријалне добити [Yaqing 2018: 223]. Уколико држава у контексту међудржавних односа није прихваћена као морално упориште по којем остале државе усмеравају или равнају своје спољнополитичко деловање, онда та држава нема условљавајућу подршку креирању структуре међудржавних односа која ће бити прихваћена као шанса глобалном развоју.

У складу са претходним теоријским одређењем, можемо разумети и циљеве кинеске спољне политике у њеном планираном уздизању у суперсилу, будући да јој нико не оспорава те амбиције. Међутим, проблем лежи у чињеници да ли ће она у реализацији тих амбиција имати partnere или ће њен процес институционализовања реалне моћи бити оспораван и представљан као изазов по већ успостављен међународни економски и безбедносни поредак. По разумевању ствари заступника релационистичке школе међународних односа што једна држава има више међународних партнера то је она моћнија, а што има више блиских међународних пријатеља то је њена безбедност на вишем нивоу [Yaqing 2018]. У том смислу, „умрежени свет” представља свет моћи, тј. глобалне моћи. Ту моћ највећим делом одређују „спојеви”, односно, ко је с ким повезан и у коју сврху [Стефановић-Штамбук 2010: 327]. У свету међуповезаности и међузависности, земља која има највећи број „повезница” (*connections*) постаће „средишњи играч” са капацитетима да открије кључ иновација и глобалног

одрживог развоја. Истовремено, реализација таквих капацитета значи и да је та земља у могућности да постане актер који ће одређивати стандарде глобалног развоја [Slaughter 2009]. С друге стране, морамо бити свесни да ширење мреже партнера може имати и ефекат ограничења моћи. Односи могу имати, такође, још једну негативну страну, у смислу да оставају по страни оне земље које нису из самоизабраних или наметнутих разлога активни делатници света међузависности, што подстиче додатну неједнакост и неукључивост у глобалним размерама [Slaughter 2009]. У овом контексту, можемо схватити један део разлога за кинеско инсистирање да склапање партнерства с њом није условљено никаквим економским, политичким, вредносним или другим ставом или судом.

У кинеском релационистичком поимању међународних односа, можемо тражити зрно заметка разложног објашњења зашто НР Кина инсистира на чињеници да се њена спољна политика базира на дијалектици комплементарности (*zhongyang*), а не на дијалектици антипода. Будући да НР Кина не припада хомогенизованој заједници Запада која „Другог” представља, а потом и према њему делују као према изазивачу, учавамо реализацију инструменталних циљева НР Кине у њеном представљању и прихватању као партнера глобалног развоја, јер на основу геостратешких, геополитичких и геоекономских анализа Пекинг увиђа да су глобални ланци снабдевања, већина рута и извора допремања нафте и гаса под америчком контролом. Уосталом, идентитет једне државе директно утиче на њене односе са међународном заједницом (*一个国家的身份确定了这个国家与国际体系的基本关系 – yi ge guojia de shenfen queding le zhi ge guojia yu guoji tixi de jiben guanxi*) [秦 2008].

Zhongyang дијалектика је базирана на неколико принципа, од којих је први инклузивитет и, заправо, значи да су силе, објекти или ствари које се налазе у интеракцији муђусобно инклузивно повезани. Слично Хегеловој дијалектици, и кинеска традиција свет види као целину сачињену од интерактивних поларитета. Међутим, кинеска традиција каже да ти поларитети граде органско и трансформативно јединство. Као пример узима се јин и јанг. Јин и јанг нису издвојени и независни делови реалности, већ два међусобно повезана дела која чине трансформативно јединство, који не постоје као теза и антитеза, већ као ко-тезе (*co-thesis*) [Yaqing 2018: 170]. Дакле, разлика је у чињеници да по кинеској традицији не долази до искључивања друге стране, него до стварања хармоничног јединства и стабилности кроз процес сталне трансформације. Истиче се да је успостављање хомогенизоване целине од међународне заједнице јалов посао и да ће разлике увек постојати. У том смислу, напредак не настаје из сукоба два поларитета и елиминацијом слабијег, већ из сталног проналажења заједничких интереса у тим разликама. Овим долазимо до другог принципа који се дефинише као комплементарност. Комплементарност заправо представља чињеницу да се два поларитета међусобно надопуњују, и да равнотежа није статичка категорија већ се одржава кроз динамичку комплементарност полова. У том смислу снага једног пола је и његова истовремена слабост, што по систему комплементарности директно

чини снагу другог пола [Yaqing 2018: 176]. Као пример комплементарности кинески теоретичари узимају кинеску реч за противречност – *maodun* (矛盾). Први карактер *mao* – 矛 – означава копље, док се други *dun* – 盾 – односи на штит. На овом примеру, кинески теоретичари показују начин функционисања логике комплементарности, односно, међусобног надопуњавања у стварању хармоничне органске целине [Yaqing 2018: 176]. Дакле, по овој логици објекти који се налазе у некој врсти општења, међусобно се не потиру, већ се надопуњују и стварају стабилну целину. Ово нас уводи у трећи принцип *zhongyang* дијалектике, који се одређује као хармонија. Иако кинеска философија види поларитете као основу постанка и функционисања свега, промена и напредак не настају из конфликта разлика, већ из трансубјективне укључивости и константног процеса трансформативности, односно у хармонизовању разлика као начина проналажења одрживог решења и обезбеђивања заједничког развоја [Yaqing 2018: 178]. Међутим, овакав став је доведен у питање практичним деловањем кинеске спољне политике, а нарочито у односима са САД. Пекинг истиче да је америчко разумевање међународних односа и глобалне безбедности застарело и да је базирано на принципу хегемоније, традиционалне политике моћи и унилатерализма. Као илустрацију овога узимамо Белу књигу о националној одбрани НР Кине из 2019, у којој се новоди да су међународни безбедносни систем и поредак у великој мери изазвани хегемонизмом, традиционалном политиком моћи, унилатерализмом и константним регионалним конфликтима. Сједињене Америчке Државе своје безбедносне и одбрамбене стратегије креирају тако да одговарају унилатерализму и подстрекивању глобалних сукоба [Xinhuanet 2019]. Такође, високи политички званичник и дипломата НР Кине, Јанг Ђиеч (Yang Jiechi) изјавио је да САД нису више у позицији да саме процењују успешност њихове демократије и ниво заштите и поштовања људских права, већ би то требало да уради међународна заједница и државе широм света. У том контексту, глобална равнотежа снага не дозвољава да САД своје виђење уређења и функционисања међународног поретка намећу као вредносну јединицу или упоришну тачку тог истог међународног поретка, јер Западно мишљење није глобално јавно мњење. Такође, САД својим спољнополитичким понашањем и финансијском хегемонијом креирају бројне препреке стабилном функционисању међународног поретка [Nikkei Asia, 2021]. Овакав став НР Кине можемо посматрати са неколико аспеката. Најпре, можемо разумети као још једну у низу потврда да НР Кина више неће бити пасивни посматрач, већ активни делатник у изградњи структуре глобалне владавине. Дакле, својим деловањем НР Кина потврђује да су Западном економском моделу и систему вредности, а по коме је НР Кина и успела да реализује „резултате политике реформе и отварања” неопходне промене у смислу реалног одсликавања позиција земаља у развоју.

Међу кинеским теоретичарима влада идеја да постојећи међународни поредак пати од неколико недостатака и самим тим директно лоше утиче на глобалну стабилност и развој. Најпре, међународни поредак који су САД успостављале након завршетка Хладног рата не одсликава

све очигледније промене које настају као последица економског развоја земаља у развоју. Инсистирањем на таквом међународном поретку, који је уједно и одсликавање неодрживе глобалне равнотеже снага, потребе земаља у развоју се или маргинализују или је њихова реализација условљена политичким, војним и/или безбедносним захтевима. Међународне институције настале у таквом поретку не решавају проблеме глобалног развоја, већ стварају амбијент у којем се продубљује јаз између богатих и сиромашних [秦 2008]. Структуре моћи производе несразмере отежавајуће за грађење међународног система. Неподударности стварне моћи у међународној заједници и формализоване моћи у њеним постојећим институцијама, упадљиво указују у ком обиму постојећи мултиполаризам поседује посебности које нису уважене, а делују у текућем успостављању међународног система [Stefanović-Štambuk 2008: 34]. Ово је НР Кина и потврдила креирањем бројних нових глобалних и регионалних финансијских и безбедносних институција, механизма или аранжмана сарадње, као што су Азијска банка за инвестиције у инфраструктури и Шангајска организација за сарадњу. Уосталом, НР Кина је спровођењем „политике реформе и отварања” постала један од најактивнијих реконструктора постојећих и конструктор нових међународних институција, чији је рад базиран на сасвим другачијим вредностима од оних које нуди Америка са њеним савезницама [Mitrović 1995; 2018: 18]. Управо у овим институцијама НР Кина демонстрира своје капацитете структуралне моћи успостављања новог типа међудржавних односа. Принципи развијања сарадње у оквиру, од стране Кине иницираних институција, подесни су кинеском разумевању ојачавања регионалне и/или глобалне позиције сваке укључене државе, а самим тим и институције. У збирном деловању доприносе глобалном развоју.

Овим путем НР Кина покушава да међународни поредак промени изнутра. За промене које се дешавају изнутра, НР Кина верује да стварају атмосферу прихватања кинеског ауторитета, а не наметање кинеских идеја и стандарда развоја. Будући да промене настају заједничким деловањем изнутра, овде се намеће питање реципроцитета, за које кинеска страна истиче да је од приоритетног значаја за међудржавне односе. Дакле, остаје нејасно на који начин државе економски, политички и војно слабије у односу на НР Кину пружају реципроцитет и да ли то можемо схватити као неки облик условљавања и/или наметања кинеских националних интереса као приоритетних? Из овога можемо закључити да НР Кина постојеће разлике прво жели да приближи сопственом виђењу и разумевању начина успостављања међународног поретка, а потом да се друга страна активно придржава хармонизације успостављања заједничких интереса, али тако да не изазивају реализацију кинеских националних интереса и спољнополитичких иницијатива које у себи носе јасне геополитичке и геоекономске предзнаке. С друге стране, поједини истраживачи наглашавају да се реципроцитет не везује само за реализацију себичних интереса, већ да је велики замајак продубљивању мултилатералне сарадње и хармонизацији интереса земаља чланица, јер се појединачни интереси

земаља чланица и мултилатералног аранжмана не могу посматрати као изоловане, већ међусобно увезане и надопуњујуће јединице [Yaqing 2020]. Кинески истраживач Ђин Јаћинг [Qin Yaqing 2018: 303] наглашава да је реципроцитет златно правило реализације националних интереса. Сасвим разумљиво, све је ово у служби прихватања НР Кине као државе која доприноси глобалном развоју, а не државе чије акције одговарају понашању вука ратника (*wolf warrior diplomacy*) [Cheum and Wilhelm 2021].

СИСТЕМ ГЛОБАЛНЕ ВЛАДАВИНЕ И НР КИНА

Глобална владавина одређује се као систем односа успостављан кроз деловање и дефинисање правила институцијама и процесима, а чији је крајњи циљ обезбеђивање глобалног развоја и превазилажења глобалних изазова [Wang and Rosenau 2009: 5–6]. Такође, поједини истраживачи глобалну владавину дефинишу као клуб који је фокусиран на превазилажење глобалних изазова, кроз обезбеђивање јавних добара на глобалном нивоу. Тим путем, креира се глобални нормативни оквир, којим се убрзава/олакшава и проширује постојећа међународна сарадња приликом доношења одлука [Morton 2017: 17]. Стефановић-Штамбук [2009: 420], пак, истиче, да највећа слабост глобалне владавине управо лежи у придеву глобални, јер се њиме упућује на степен уједначености који се у стварности уз најбољу вољу и пуну слободу маште, не може пронаћи, из разлога што планета јесте једна, али свет није један. У том смислу, слабост се види у чињеници постављања глобалног захтева за свет који није интегралан, јер не постоји један цели јединствени свет, већ више „делимичних светова”. Из тога произлази да глобална владавина не може да буде потпуна из неколико разлога. Најпре, из разлога подељености света на развијене, неразвијене и земље у развоју. Потом, деобна линија у виду култура и религија указује да народи широм света на себи својствен, дакле различити начин, доживљавају циљ и методе „уједначавања” света. Илустративан пример тога представља војни извоз демократије. У том смислу, можемо разумети да се релационизам НР Кине одсликава у њеним амбицијама да „угради” своје елементе (интересе и идеје) у систем глобалне владавине, што пак, представља као хармонизацију и заједничко учење. Истиче се да је то у служби јачања гипкости и прилагодљивости глобалног управљања глобалној динамици међудржавних односа и промена у односима моћи. Пратећи природу логике овако предочених дефиниција и „магловитости” концепта глобалне владавине, можемо препознати неколико његових главних карактеристика, међу којима се као прва издваја условљеност карактера система глобалне владавине глобалном равнотежом снага. У том смислу, систем глобалне владавине одсликава глобалну равнотежу снага, као и амбиције држава да промене или задрже своју глобалну позицију моћи. Потом, као његова следећа карактеристика примећује се да тај исти систем директно може утицати на процес глобалног позиционирања земаља у развоју, по принципу да се исправност њихових националних интереса (не) мери поистовећивањем

са националним интересима најмоћнијих држава света. Стога, глобална владавина као систем у сталном настајању са горе наведеним карактеристикама представља једну од идеја и конкретних пракси која се може објаснити коришћењем релационистичке теорије међународних односа, будући да она исказује односе који постоје између агената и успостављене структуре односа. Према разумевању ове школе, однос утицаја је двосмеран. С једне стране, држава кроз своје спољнополитичко деловање и у складу с природом и опсегом моћи и стратешког кредибилитета покушава да створи атмосферу или контекст који ће бити у служби подржавања или редефинисања постојеће глобалне равнотеже снага. С друге стране, већ успостављена структура глобалног управљања тежи да управља понашањем држава, што се представља као обезбеђивање предвидљивости понашања.

Када се овако постављени концепт, односно систем глобалне владавине анализира из угла кинеске спољне политике, учачамо неколико чињеница: НР Кина више не представља изоловану јединицу међународног друштва, већ активног делатника у адаптивности глобалне владавине и глобалне равнотеже снага променама које сама ствара континуираним „уношењем” својих националних интереса у систем глобалне владавине. Пратећи логику ствари, систем глобалне владавине био би у служби подржавања кинеског виђења глобалне равнотеже снага и кинеске позиције у међународном поретку. Овакво понашање НР Кине сасвим је очекивано из неколико разлога. Најпре, очекивано је даљом реализацијом резултата „политике реформе и отварања”, када је НР Кина показала не само да напушта концепт самодовољности, већ и да кроз стратешко понашање тренутну глобалну равнотежу снага прилагођава реализацији идеје Средишњег царства. Дакле, НР Кина своју спољну политику не само да прилагођава међународним правилима, већ и сама креира услове и начине остваривања глобалне међузависности, што пак поједине државе интерпретирају као кинеску агресивност [Mitrović 2019]. Такође, овакво понашање у спољној политици можемо разумети и као чињеницу да Пекинг у својим стратегијама и иницијативама, међународни систем не доживљава више као простор за спровођење револуције, већ као простор за реализацију (гео)политичких и (гео)економских интереса. Дакле, кинеско интегрисање у међународну заједницу можемо описати као кинеско напуштање схватања себе као заробљеника глобалне борбе са осталим великим силама, тј. као развијање идеје о себи као средишњем „играчу у интегрисаном свету” [Стефановић-Штамбук 2010]. Овакву поставку ствари, јасно учачамо пажљивом анализом званичних кинеских стратешких докумената и говора кинеских званичника. Наиме, у Белој књизи националне одбране НР Кине из 2015. године, која се узима и као прва војна стратегија НР Кине, можемо прочитати да се у глобалној равнотежи снага и структури система глобалног управљања одвијају историјске промене. Кина као велика развојна економија, сусреће се са бројним безбедносним и економским претњама и изазовима, што значи да је пред Кином веома тежак задатак у обезбеђивању националног уједињења, очувања терито-

ријалног интегритета и реализације развојних циљева и планова [The State Council of the PRC, 2015]. НР Кина се суочава са веома компликованим питањем прихватања кинеских идејних решења и амбициозних и контроверзних иницијатива као мотора глобалног развоја и упоришне тачке у обезбеђивању глобалне безбедности. Међутим, за кинеске теоретичаре ово питање не везује се само за кинеску спољну политику, већ и за САД и њене савезнице, у смислу да ли оне поседују довољно капацитета у прилагођавању промењеним структурама односа и позицијама земаља у развоју, будући да су се навикле да диктирају међународна правила пословања и стандарде у обезбеђивању безбедности које друге државе морају неупитно поштовати [Wang 2018]. Доживљај ломљења Западне хомогенизоване целине успостављене након завршетка Хладног рата, нарочито је био интензивираан када је кинески председник Си Ђинпинг (Xi Jinping) међународним партнерима понудио успостављање „заједнице заједничке судбине човечанства” (*community of common destiny for humankind* – 人类命运共同体 – *renlei mingyun gongtongti*) и тиме почео трасирати пут НР Кине који подразумева инсистирање да међународна заједница, а првенствено Запад, поштује виталне кинеске националне интересе.

Према кинеском разумевању, Заједница се реализује по основним принципима који су подељени у четири категорије: 1) консултације; 2) партнерство; 3) развој и 4) дијалог. Консултације представљају једну од најзначајнијих карактеристика демократије и, такође, требало би да буду један од главних начина у развоју система глобалне владавине кроз хармонизовање националних интереса држава. У том контексту, кинеска страна се залаже за развој својеврсног облика „консултативне демократије”, која подразумева једнакост држава у међународним односима, одсуство хегемоније, успостављање глобалне равнотеже снага која ће, заиста, одсликавати реалну позицију и капацитет моћи земаља у развоју [Tobin 2018]. Ово је нарочито значајно, ако имамо на уму да НР Кина не подржава војне и класичне системе савезништва, већ заговара Нови концепт безбедности (新安全观 – *xin anquan guan*), који је базиран на консултацијама, сталном изналажењу и хармонизовању различитих интереса с циљем развоја заједничког поверења, дељених користи и партнерске једнакости држава [Xiong 2009]. Дакле, консултације значе односе, а односи су основа из које извире моћ. Сводно, фокус владајућих елита требало би да буде на стварању што већег броја „повезница” као оквира за превазилажење заједничких изазова. Уколико моћ извире из односа, та иста моћ не може се толико контролисати, колико се она усмерава и оркестрира. Повезивање различитости у јединствену целину, далеко је боље за глобални развој и безбедност него постојање обичног скупа неповезаних делова [Slaughter 2009]. Ово нас уводи у други принцип стварања Заједнице, а то је партнерство (*partnership*). Према појединим теоретичарима, партнерство, односно партнерска дипломатија (*partnership diplomacy*), представља један од начина у кинеским амбицијама стварања структуре односа, а последично и контекста у којем ће НР Кина бити прихваћена као бене-

волентна сила и добротинитељ глобалном развоју, миру и безбедности [Tobin 2018]. Након тога, издваја се развој, као један од основних и захтеваних принципа у стварању Заједнице. Према кинеском виђењу развој је основа искорењивања сиромаштва, а самим тим и тероризма, религијског екстремизма и сепаратизма. Стога, државе широм света требало би да заједничким и координисаним акцијама раде на глобалном развоју. Ово је од нарочите важности за политичку и безбедносну стабилизацију земаља, које поседују огроман геополитички и геоекономски значај по глобални развој [Tobin 2018]. Напоследку, издваја се и дијалог. НР Кина заступа становиште да се безбедносни изазови морају превазилазити вођењем дијалога и тражењем заједничког и одрживог решења, а не подстрекивањем трке у наоружању [Tobin 2018]. Међутим, на овом месту се, поново, можемо вратити на питање кинеског (не)подржавања дијалога и консултативне дипломатије када је реч о њеним сржним националним интересима, где можемо издвојити Јужно кинеско море и Синђанг.

МИРОЉУБИВИ РАЗВОЈ У ПРАКСИ – НОВА ПОНУДА ГЛОБАЛНОМ РАЗВОЈУ?

Мирољубиви развој (和平发展 – *heping fazhan*) као дипломатски дискурс и спољнополитичка пракса НР Кине представља реформулисан концепт који је Џенг Биђиен (Zheng Bijien) тадашњи заменик директора Партијске школе Централног комитета Комунистичке партије НР Кине, на Боао форуму одржаном 2003. године представио међународним партнерима. Према његовим речима, НР Кина ће своје амбиције у грађењу хармоничног света и успостављању глобалне мреже партнера заснивати на платформи мирољубивог успона (和平崛起 – *heping jueqi*) [Hayoun 2009]. Реформулисање речи „успон” у реч „развој” настало је као последица негативног призвука изазван историјским сведочанствима. У том смислу, тадашњи кинески председник и лидер четврте генерације власти КП Кине у говору „Кинески успон је прилика за Азију” врши семантичку замену, и тако мирољубиви успон постаје мирољубиви развој [Popović 2018]. Постоје различита одређења мирољубивог развоја. Најпре, НР Кина на званичном/пропагандном нивоу мирољубиви развој дефинише као: „Кина би требало да путем сопственог развоја доприноси обезбеђивању глобалног мира. Кина би свој развој требало да базира на сопственим ресурсима, реформама и иновацијама, али да истовремено отвори своја врата према међународној заједници и учи од других држава” [Gov.Cn, 2011]. У истом контексту, мирољубиви развој подразумева, да уколико једна земља жели да се развија, она мора дозволити и другима да се развијају у исто време. Једнако тако – уколико Кина жели да буде безбедна, мора настојати да се и друге осећају безбедним [Dai 2011: 20]. У том смислу, можемо приметити да мирољубиви развој настаје као покушај кинеског одговора не само на промењене услове, равнотежу снага, изазове и могућности на глобалном нивоу, већ и потребама домаћег кинеског становништва настале као резултат вишедеценијског кинеског економског развоја. У истом контексту,

поједини теоретичари наглашавају да мирољубиви развој представља кинески покушај дубљег повезивања Кине и међународне заједнице, остваривања друштвене кохезије и борбе за моћ [Наyouн 2009]. Пратећи ову логику можемо рећи да мирољубиви развој представља кинески покушај истовремене и паралелне реализације како спољнополитичких циљева, без изазивања међународне заједнице, тако и циљева на равни унутрашње политике. Ови циљеве не могу се посматрати као одвојене категорије, већ као међусобно повезани „колосеци”, који стварају атмосферу сарадње као директног доприноса реализацији кинеских националних интереса. Стога, можемо рећи да одређеним делом кроз дискурс мирољубивог развоја НР Кина одговара на захтеве које поставља „игра двоструког нивоа” (*two level game*). Наиме, на овај начин, једна држава мора да приближи или помири међународне и домаће захтеве тако да не изазове подозрење међународне заједнице и не подјарми политички легитимитет на домаћем плану [Putnam 1988]. У том смислу, релационистички дискурс мирољубивог развоја заснован је на стратешкој логици двоструког балансирања, односно, на логици стварања равнотеже између спољног балансирања (*external balancing*) и домаћег балансирања (*internal balancing*) [Wang 2010]. За потребе овог рада, као циљеве за увођење дискурса *мирољубиви развој*, уз наглашавање да листа није исцрпљена, може се издвојити следеће:

1. Побољшање кинеског имица у међународној заједници уз развој мреже међународних партнера;
2. Балансирање геополитичким и безбедносним стратегијама САД;
3. Одрживи развој – борба против климатских промена;
4. Војна модернизација НР Кине.

Сви ови циљеве представљају и разлоге за увођење мирољубивог развоја.

Побољшање кинеског имица у међународној заједници уз развој мреже међународних партнера

Од политичке, економске и културне изолације коју је услед неразумевања тренутка изабрала као заштиту од експанзионистичког понашања појединих држава, НР Кина је постала један од најдинамичнијих актера у међународној заједници. Како је реализовала резултате „политике реформе и отварања”, тако је и њено спољнополитичко понашање бивало све активније и глобалније не само по опсегу, већ и по карактеру. НР Кина је демонстрацијом новостечене политичке, економске и безбедносне позиције, те и структуралне моћи учинила да се њени крајњи национални циљеве објашњавају веома поларизованим дебатама. С једне стране, запажамо идеје да НР Кина релизацијом резултата „политике реформе и отварања”, а потом и понудом међународним партнерима „Иницијативе појас и пут”, беспрекидно у систем глобалног управљања уноси своје елементе и стратегије, који се доживљавају као директан допринос изнутра ка споља у обезбеђивању међународне безбедности и развоја и као иницијативе које ће реформисати/демократизовати глобалну равнотежу снага

тако да она заиста одсликава реалну позицију земаља у развоју [Moldic 2018]. С друге стране, поједине државе чији су политички и економски системи, а самим тим и идентитет базирани на сасвим другачијим вредносним постулатима то исто понашање НР Кине не разумеју као допринос обезбеђивању међународне стабилности и развоја, већ напротив као делатности које изазивају постојећи међународни поредак [Miršajmer 2017]. Поставља се питање да ли „земља свиле” скида свилене рукавице? [Митровић 2021]. Истовремено, чињеница о постојању овако поларизованих дебата говори нам у прилог томе да НР Кина још увек представља непознаницу међународној заједници. Суочавање са чињеницом да бројне државе широм света доживљавају НР Кину као потенцијалног изазивача, непоузданог партнера и државу чије се економско понашање дефинише не као обезбеђивање глобалног развоја, већ као облик економског експанзионизма, наметнуло је руководству КП Кине обавезу да промисли о кинеском имици у међународним односима. Као велики недостатак у кинеском понашању наглашава се одсуство транспарентности и организовања јавних расправа које се директно тичу не само реализације кинеских спољнополитичких иницијатива, већ форме и садржаја сарадње НР Кине са међународним партнерима. Дакле, како би своју сарадњу са државама широм света учинила постојанијом, стабилнијом, предвидљивијом и пријемљивијом међународним партнерима, НР Кина је начинила низ стратешких корака. Ти кораци, првенствено ослоњени на рад пропагандних мрежа, фокусирају се на представљање НР Кине као кредибилног, поузданог и вољеног партнера (*credible, lovable, and respectable*) [CNN, 2021]. Међутим, можемо рећи да велики проблем лежи у чињеници да се НР Кина ослања на деловање механизма пропаганде, а не реалних показатеља, чиме се поново не ствара могућност за одржавање јавних расправа у којима ће учествовати не само представници власти, већ и представници цивилног сектора и стручњака за дате области. Тако се стиче утисак да НР Кина намеће идеју да су њене одабране стратегије једина најбоља могућа решења, што буди сумњу не само према кинеским прокламованим идејама хармонизације интереса, већ и да се НР Кина прилагођава локалним условима на терену у реализацији спољнополитичких иницијатива при чему наглашава да свака држава има право да бира сопствени развој и политичко уређење. С друге стране, пак, свака држава која одабере да продубљује сарадњу са НР Кином у обавези је да сама креира стратегије како би заштитила своје националне интересе или плански усмеравала сарадњу са НР Кином ка секторима за које верује да доприносе политичкој стабилизацији, обезбеђивању безбедности и одрживом економском развоју.

Ширење глобалне мреже партнера, за НР Кину је од нарочитог значаја, будући да државе које су кључне за реализацију њених националних интересе, налазе се или под војном контролом, санкцијама или су блиски партнери САД. Такође, побољшање имица НР Кине у међународној заједници за њу је од приоритетног значаја, будући да је један од кинеских спољнополитичких циљева стварање заједнице са заједничком судбином човечанства. Стварање такве заједнице није могуће, уколико НР Кина са

међународним партнерима не успостави сарадњу реципроцитета по којој ће НР Кина бити у позицији да као стратешки кредибилан партнер одређује критеријуме обостране/заједничке добити, а да се та иста добит перципира као одговорно понашање у доприносу међународном развоју. Уосталом, стварање глобалне мреже партнера је, такође, значајно, јер је већ напоменуто да представници релационистичке школе мишљења тврде да што једна држава има више међународних партнера то је она моћнија, а што има више блиских међународних пријатеља то је њена безбедност на вишем нивоу. Такође, у свету међуповезаности и међузависности, земља која има највећи број „повезница” (*connections*) постаће „средишњи играч” са капацитетима да открије кључ иновација и глобалног одрживог развоја. Ово је за НР Кину од приоритетног значаја, уколико имамо на уму да је она постала „светска радионица”, као и највећа трговачка сила на свету и један од највећих давалаца кредита и зајмова.

Балансирање геополитичким и безбедносним стратегијама САД

У униполарном међународном поретку НР Кина је одабрала стратегију како идеолошког, тако и прагматичног неподржавања класичних војних савеза, инсистирајући на чињеници да они представљају не само хладноратовску заоставштину, већ и политику моћи базирану на хегемонизму. Овај став НР Кина заступа не само у званичним документима, као што је *China's Position Paper on the New Security Concept*, већ и у практично вођеној спољној политици. Свакако, ово стратешко размишљање било је засновано на низу анализа објективног сагледавања међународног поретка и кинеске реалне позиције у глобалној равнотежи снага. Уосталом, свака држава креира своју спољну и безбедносну политику и бира геополитичке и геоекономске стратегије у складу са сопственим преимућствима и ограничењима. Поједини теоретичари наглашавају да спољно балансирање (*external balancing*) на „тврдим основама”, односно кроз оснивање војних савезништава, за НР Кину се у униполарном међународном поретку контролисаном од стране САД из сасвим очигледних разлога показује неодрживим [Wang 2010]. У том смислу за НР Кину практично и одрживо решење било је „меко балансирање” (*soft balancing*) стратешког понашања САД, за које смо видели да га НР Кина на званичном нивоу, нарочито у документима Беле књиге о националној одбрани, доживљава као хегемонско и засновано на традиционалној политици моћи. Меко балансирање је балансирање засновано на дипломатским и стратегијама институционализовања односа којима се гради мрежа партнера углавном у економској, политичкој и еколошкој сфери, односно у оним областима у којима би НР Кина на невојној, односно, дипломатској равни успела да ублажи опсег и јачину деловања унилатералне војне политике и понашања САД [Pape 2005]. Дакле, изазов за НР Кину лежи управо у чињеници да су САД као најмоћнија сила и са аспекта тврде и са аспекта меке моћи градиле постхладноратовски међународни поредак, тако да

сваки покушај израстања било које државе у глобалну суперсилу и такмаца САД, наилази на низ препрека тако да свака од њих или у збирном деловању представља потенцијални окидач за покретање „трагедије политике великих сила”. Међународни поредак који су САД успостављале са тим циљем базиран је на низу економских и безбедносно-војних савезништава са преклапајућим чланствима у којима управо САД имају гравитациону, односно тежишну улогу. У том смислу, САД су мрежом партнерстава институционализованих кроз економско-финансијске међународне институције и војна савезништва за себе изградиле позицију моћи за коју верују да ће неупитно одређивати која држава испуњава економске, политичке и безбедносне услове да буде део хомогенизованог Западног света, да на њеној територији буду распоређене америчке војне снаге и да самим тим буде под директном америчком заштитом. Имајући све ово на уму можемо видети значај мирољубивог развоја НР Кине у њеним амбицијама стварања новог међународног политичког поретка уз паралелну елиминацију хегемонизма и политике моћи из међународних односа и имплементацију пет принципа мирољубиве коегзистенције [Митровић 2021а]. Међутим, морамо нагласити да је и кроз меко балансирање НР Кина показивала и црвену линију, односно границу до које могу ићи САД у питањима које Кина сврстава у групацију мешања у унутрашње ствари или виталних националних интереса. У прилог томе је и говор Ћијен Ћичена (Qian Qichen) за говорницом ОУН, када је нагласио да Кина нема намеру да толерише хегемонизам светског полицајца (САД), када је у питању удар на кинески суверенитет и унутрашња питања [Митровић 2021а: 193]. Поред тога, поједини кинески аутори наглашавају да је за НР Кину у балансирању САД од приоритета да се придржава дипломатске стратегије моћних држава (行大国外交战略 – *xing daguo waijiao zhanlue*) [叶自成 2000]. Је З’ченг (Ye Zicheng) истиче да би НР Кина могла да прати путању оваквог типа понашања она најпре мора имати висок ниво међународног, односно глобалног утицаја, који се не мери нивоом економског развоја или висином БДП по глави становника [叶自成 2000]. Као што је већ било показано, јачина и опсег такве врсте утицаја мери се нивоом стратешког кредибилитета који НР Кина ужива међу међународним партнерима.

Одрживи развој – борба против климатских промена

Вишедеценијско спровођење „политике реформе и отварања” довело је до реализације како позитивних циљева тако и до проузроковања негативних последица по будућу одрживост кинеског развоја, стабилности кинеског друштва и легитимитета КП Кине. Међу позитивним резултатима могу се издвојити значајно побољшање квалитета живота грађана – искорењивање сиромаштва и апсолутног сиромаштва, мењање технолошке, војне и инфраструктурне слике НР Кине [Mitrović 2021b]. Међу негативним последицама које је проузроковала постепена и континуирана реализација циљева у оквиру „политике реформе и отварања” издвајају се даље продубљивање социјалних разлика између запада и истока матице

земље. Друго, издваја се и проблем енергетске безбедности, јер је НР Кина постала највећи светски потрошач нафте, приликом чега је њена енергетска самодовољност поново била нарушена. НР Кина највећим делом ослања се на нафту коју поморским линијама комуникације увози са Блиског истока и других земаља које се не налазе само под војном контролом САД, већ су учестала мета и терористичких напада [Mitrović 2005; Зарић 2018]. Треће, велики изазов по одрживи развој НР Кине представља и нарушена животна средина, будући да „политика реформе и отварања” није била заснована на одрживој еколошкој политици². Еколошки изазови огледају се не само у расипању енергената, финансијских средстава, него и у смањивању површине обрадивог земљишта и шума, количине пијаће воде, као и у загађењу ваздуха. Све ово представља и значајне изазове, који захтевају не само хитно, већ и на дуги рок одрживо решење.

Кинеска борба против климатских промена одвија се и на унутрашњем, домаћем, и на глобалном, интерконтиненталном, плану. На унутрашњем нивоу, борбу против климатских промена НР Кина заснива на административној (ре)организацији, усвајањем низа прописа и законских решења, оснивањем бројних фондова и претварањем ове борбе у својеврсни облик друштвене борбе, чиме се шири мрежа партиципације, а самим тим и утицај КП Кине. Ширењем утицаја, КП Кина ствара бољу основу за оснаживање свог легитимитета и поистовећивање њених циљева са жељама грађана. Еволуција административно-институционалног организовања борбе против климатских промена на територији НР Кине креће од 1974. године, када је успостављен Руководећи тим за заштиту животне средине (*The Leading Team for Environmental Protection*) као једно од одељења у оквиру Државног савета. Потом, 1982. године на 23. заседању Сталног комитета петог сазива Свекинеског народног конгреса дошло је до успостављања Министарства урбаног и руралног развоја и заштите животне средине НР Кине.³ Као последњу у низу промена у успостављању институционално-административног апарата, тј. оквира за борбу против климатских промена представља Министарство екологије и животне средине НР Кине успостављено априла 2018. године, реорганизацијом Државне управе за заштиту животне средине (*Ministry of Ecology and Environment of the People's Republic of China*). Са циљем даљег оснаживања административног апарата за борбу против климатских промена, НР Кина је 2020. године основала и Национални фонд за зелени развој (*National Green Development Fund*) чији је капитал скоро 14 мили-

² Данас се у НР Кини налази седам од десет најзагађенијих градова на свету, а сви њени ионако оскудни водотокови загађени су, укључујући и морско приобаље [Митровић 2009: 21]. Такође, 2014. године загађеност ваздуха је у појединим деловима НР Кине била 30–45 пута већа од нивоа прописаног од стране Светске здравствене организације [Greenstone and Schwarz 2018].

³ Ово министарство је успостављено фузијом бројних органа: Државна грађевинска комисија (*State Construction Commission*), Државна управа за урбанистику (*State Administration of Urban Construction*), Државна управа за грађевинске пројекте (*State Administration of Construction Projects*), Национална управа за геодетске радове (*National Administration of Surveying and Mapping*) и Руководећи тим за заштиту окружења.

јарди америчких долара [Zhou 2021]. Овим фондом НР Кина отвара бројне могућности за међународну сарадњу, нарочито са земљама које располажу савременом и зеленом технологијом (绿色技术 – *luse jishi*), а која је неопходна у реструктурисању кинеске економије и кинеским амбицијама да постане држава у којој ће одрживи развој, базиран на највишим еколошким стандардима, постати питање првог приоритета. Кинески председник Си Ђинпинг нагласио је да је здрава животна средина економија по себи [Xinhua 2020]. За сада, развијање еколошке политике и свести у НР Кини по карактеру је постепено и првенствено је базирано на очувању политичке стабилности и смањивању економских трошкова [Holzmann and Grunberg 2021]. Паралелно са реорганизацијом званичне администрације као веома важног дела у стварању одрживог развоја НР Кине, бројни кинески конгломерати одвајају значајна средства за развој зелене технологије. Као илустративни пример, можемо издвојити Алибабу, конгломерат који је суфинансијер Еколошког савеза у области дигиталних финансија (*Green Digital Finance Alliance*). Такође, овај кинески конгломерат је развио апликације за праћење и смањивање емитовања угљен-диоксида у атмосферу. Тако су апликације које је покренула Алибаба до фебруара 2017. године спречиле емисију преко 150.000 тона угљен-диоксида у атмосферу [Holzmann и Grunberg 2021]. Учешће кинеских конгломерата у борби против климатских промена на домаћем плану, а чије су последице глобалног карактера, указује на активно укључивање и подизање нивоа свести кинеског друштва у процесу превазилажења овог изазова. Међутим, укључивање не само кинеских конгломерата, већ и шире друштвене заједнице отвара проблем стварања паралелних нивоа одлучивања, у којима се поједини нивои могу руководити себичним интересима, а не интересима шире друштвене заједнице.⁴ С друге стране, укључивање шире друштвене заједнице представља један од стратешких корака у кинеским амбицијама превазилажења овог изазова и реализације циљева из рата против загађења (*war on pollution*), који је НР Кина 2014. године започела у сарадњи са међународним партнерима. Овај „рат” био је законски оснажен 2015, када су унети и одређени амандмани на кинески Закон о заштити животне средине [Cang 2020].

НР Кина кроз поједине сегменте борбе против климатских промена укључује постојеће и ствара нове међународне partnere, као што је и сарадња коју развија са Агенцијом за заштиту животне средине САД [Cang 2020]. Када је реч о кинеском преузимању међународних обавеза и стварања глобалне партнерске мреже издваја се кинеско потписивање Париске конвенције о климатским променама. За сада је Кина успела да реализује одређене циљеве преузетих обавеза из ове Конвенције, као што су смањивање емисије сумпор-диоксида, азот-оксида и других штетних гасова у атмосферу. Такође, реализовала је и циљева пошумљавања, чишћења водотокова и приобаља и ширења површине обрадивог земљишта.

⁴ Постојање паралелних нивоа одлучивања представља веома озбиљан проблем и у енергетској администрацији НР Кине [Митровић и Траиловић 2013].

Међутим, НР Кина још увек не успева да смањи емисију угљен-диоксида по јединици производа и БДП по глави становника. Реализација овог циља, великим делом била је успорена и избијањем пандемије изазване вирусом ковид-19, односно структуром и садржајем циљева које НР Кина жели да реализује пакетима стимулације развоја кинеске економије и превазилажења последица поменуте пандемије. Углавном, пакети финансијске стимулације економског развоја фокусирани су на даље инфраструктурно премрежавање НР Кине и њено повезивање са земаљама региона (Climate Action Tracker). Међутим, остаје да се види да ли ће и у којој мери тај исти развој инфраструктуре бити базиран на принципима успостављања „еколошке цивилизације” (生态文明 – *shengtai wenming*).⁵ У ту сврху, НР Кина је покренула програм *China Standard 2035*. Генерални циљ овог програма је да следећа генерација инфраструктуре – телекомуникационе, друмске, железничке – буде изграђена тако да подржава реализацију циљева, као што је заштита животне средине [Cang 2020].

Може се тврдити да НР Кина борбу против климатских промена користи као средство у реализацији циљева унутрашњег развоја и спољног имиџа. Дакле, НР Кина борбу против климатских промена доживљава као још једну од платформи у ширењу глобалне мреже партнера и стварања осећаја заједништва у коме кинески фактор неће бити доживљен као изазивач, већ као партнер или лидер у стварању „еколошке цивилизације”.

Војна модернизација НР Кине

Војна модернизација, тј. модернизација националне одбране заједно са модернизацијом индустрије, пољопривреде и науке чини целину концепта „четири модернизације” (四个现代化 – *si ge xiandaihua*). Овај концепт домаћој и међународној јавности представио је Чоу Енлај (Chou En-Lai) 1964. године. Кроз војну модернизацију, руководиоци КП Кине, а самим тим и НР Кине имали су за циљ да изврше демаоизацију мишљења и да наместо тога уведу професионализам у војним пословима [Mitrović 1995]. Константна војна модернизација, постала је једна од окосница и параметара јачања и изражавања укупне националне моћи НР Кине и њеног планираног изграђивања стратешког кредибилитета на глобалном нивоу. Поред тога, војна модернизација представља један од чинилаца у кинеским амбицијама да са земљама широм света „плете” мрежу дипломатске сарадње на различитим нивоима војних партнерстава, као што су заједничке војне обуке, билатералне и здружене војне и антитерористичке вежбе и размене осетљивих информација. Када је реч о финансијској подршци војној модернизацији, она се најпре мери висином војног буџета. Војни буџет НР Кине за 2021. годину износио је око 200 милијарди америчких долара, што представља раст од 6,8% у односу на буџет који је био одређен

⁵ Стварање „еколошке цивилизације”, НР Кина је подржала и низом докумената: Смернице за промоцију зеленог појаса и пута; Посебна политичка студија о зеленом Појасу и путу и Агенди 2030. за одрживи развој. Концепт еколошке цивилизације 2018. године унет је у Устав НР Кине [Holzmann and Grunberg 2021].

за улагање у војну модернизацију током 2020. [Funiolle and Hart 2021]. НР Кина је инсистирањем на континуираној и постепеној војној модернизацији пробудила подозрење појединих земаља и организација, те су оне ово оцениле као велики изазов по већ успостављени поредак међународне безбедности. Тако је у извештају „НАТО 2030: Уједињени за нову еру” [NATO 2030: United for a New Era] поднетом 2020. НР Кина дефинисана као системски ривал, који својом економском, технолошком и војном снагом, те и идеолошким вредностима на дуги рок прети да изазове геополитичке и геостратешке интересе НАТО-а, а самим тим и глобалну безбедност. Дакле, активности НР Кине могу угрозити не само јединственост НАТО-а, већ и заједничку одбрану и војну отпорност ове организације [NATO, 2020]. Из глобалистичких и униполарних разлога, НАТО своје интересе поистовећује са интересима међународне заједнице.

За кинеску страну, снажна и модерна војска је материјални предуслов праћења стазе мирољубивог развоја и одржавања система активне одбране. Стога, војна модернизација Кине представља гаранцију да страни фактор неће угрозити кинеске националне интересе или ће њихово угрожавање изискивати велика финансијска средства [叶自成 2000]. У истом смислу, наглашава се да доктрина мирољубивог развоја и војна модернизација, по кинеском разумевању ствари представљају неку врсту баланса између реализма и идеализма. Док инострани посматрачи виде парадоксалност дихотомије, дотле НР Кина то доживљава као хармонију, односно обезбеђивање развоја кроз хармонизацију заједничких тачака наизглед међусобно искључивих полова [Науon 2009].

Будући да је константна војна модернизација и професионализација кинеских оружаних снага један од главних покретача теорије о кинеској претњи, сасвим је очигледан утицај који дискурс мирољубивог развоја има у ублажавању забринутости Запада о кинеском израстању у силу, која ће бити у могућности да глобално демонстрира своје војне капацитете, што већ и чини кроз УН мировне операције. Теорија о кинеској претњи додатно је подгрејана и чињеницом да НР Кина не подржава класичне војне савезе. Стога је за НР Кину од кључног значаја да њену војну модернизацију прати практична примена Новог концепта безбедности, односно стварање глобалне мреже војних партнера на принципима консултација, усаглашавања заједничких интереса, стварања атмосфере заједничке безбедности и једнакости међу странама. У том смислу, за НР Кину од великог је значаја да грана своју мрежу војне дипломатије, будући да је безбедност у свету високе међуповезаности релационистички концепт, који се може обезбедити само кроз активну сарадњу са другим странама. Битно је напоменути, да НР Кина истиче логику да се безбедност једне државе, не може обезбедити уколико се активном сарадњом земаља не успостави заједничка безбедност [Xiong 2009]. Ова логика поимања начина обезбеђивања не само националне, већ и глобалне безбедности посредством мреже партнера, изражена је и у стратешким документима НР Кине, у којима се развој војне дипломатије оцењује као задатак од првог приоритета. На пример, у Белој књизи о националној одбрани из 2019.

године може се прочитати да је војна дипломатија веома битно средство у реализацији кинеских националних интереса. Практични резултати тога јесу да НР Кина има преко 130 дипломатских војних представника у иностранству, а у њеној земљи се налазе 116 војних аташеа из различитих земаља. Такође, редовне војне размене и посете на високом војном нивоу организују се са преко 150 земаља и чланица је у 54 војна и безбедносна дијалога [Ministry of National Defense of the People's Republic of China, 2019].

Као веома широку платформу на којој НР Кина шири своју мрежу војних партнера представљају и мировне операције ОУН. У овим операцијама, НР Кина свој активизам демонстрира пружањем логистичке, кадровске и финансијске подршке. У току 2020. године, број кинеских војника и полицајаца у мировним операцијама ОУН износио је 2.534 лица, што је пет пута од укупног броја ангажованих припадника других сталних чланица Савета безбедности ОУН (САД, Русија, Француска и Велика Британија). Такође, НР Кина је после САД, први највећи финансијер ових мировних операција, о чему сведочи чињеница да је у 2020. години издвојила шест милијарди америчких долара и тиме финансирала 15% укупних активности реализованих у оквиру мировних операција у овом формату. Када је реч о логистичкој подршци, НР Кина је изградила бројне аутопутеве, магистралне путеве, отворила бројне болнице и школе с циљем стабилизације земаља чија безбедност и развој директно зависе од успешности ОУН мировних операција. Међутим, поставља се питање да ли у кинеском ангажману обезбеђивања безбедности посредством ОУН мировних операција преовладавају хумани циљеви или је она руковођена геополитичким, геоекономским и стратешким амбицијама? [Gowan 2020].

Уколико посматрамо из угла релационистичке школе, јасно је уочљива корист по кинеске националне интересе која се ствара у троуглу односа између *војне модернизације – мирољубивој развоја – војне дипломатије*. Дакле, НР Кина континуирану војну модернизацију и професионализацију може представити као веома корисно јавно средство и допринос обезбеђивању глобалне безбедности, и то не само кроз билатералну, већ и мултилатералну и сарадњу у оквирима ОУН мировних операција. У том смислу, НР Кина би стварала другачији контекст разумевања типа и садржине подршке коју војна модернизација пружа мирољубивом развоју. Ово је за њу од велике важности, будући да се кинеско војно оснаживање и понашање доживљава као војна претња.

ЗАКЉУЧАК

Дискурс *мирољубивој развој* представља својеврсну стратегију којом НР Кина покушава да, кроз грађење и мењање односа са партнерима, створи глобалну партнерску мрежу, из које нико неће бити искључен, о чему нам сведочи „заједница заједничке судбине човечанства“. Партнерство таквог спектра у смислу географије и садржине директно утиче на прихватање НР Кине као беневољентне суперсиле чији развој директно

доприноси глобалном развоју. С друге стране, „плетење” овакве мреже, такође, веома је уско повезано с нивоом стратешког кредибилитета који је НР Кина својим ангажманима успела да достигне у међународној заједници. Такође, увођењем дискурса „мирољубиви развој 2.0”, НР Кина је недвосмислено показала да су њени интереси ка међународној заједници дугорочни. Увидели смо да, кроз овај дискурс, НР Кина покушава да одређене елементе свог економског и политичког система, а које поједине државе и организације разумеју као кинеске изазивачке делатности, представи као основу заједничког учења и напредовања кроз уважавање и неговање разлика. Кроз мирољубиви развој, НР Кина као сила која још увек са аспекта економије, војске и наоружања и дипломатије није на нивоу САД, покушава да створи атмосферу меког балансирања стратешким интересима САД. За ове стратешке интересе, НР Кина каже да су базирана на политици моћи и хегемонизму. Такође, то је у веома блиској вези с кинеским стратегијама развоја мултилатерализма, не само као платоформе за повезивање земаља, већ и за здружено креирање правила понашања која представљају израз капацитета њене структуралне моћи и охрабрење другим државама да својевољно прате њен модел развоја.

Међутим, ово се у одређеној мери може схватити и као нефер понашање НР Кине, будући да је НР Кина у систему дефинисаних правила које су САД успостављале дуги низ деценија успела да реализује циљеве „политике реформе и отварања”. Дакле, ово може бити и мач с две оштрице који прети не само да наруши углед НР Кине у међународној заједници, већ и да укаже на интересну селективност Кине у одабиру правила којима се обезбеђује предвидљивост понашања држава. Када је о томе реч НР Кина је постала веома активна у области заштите глобалне животне средине и борбе против климатских промена. Као што је показано, НР Кина користи борбу против климатских промена и креирање међународних правила као још један од доказа да ће њено планирано израстање у глобалну силу бити у складу са међународним нормама, али и да ни она неће пропустити прилику да буде један од креатора нових норми. Овим путем, НР Кина за себе ствара позицију моћи да дела као актер који ће међународни систем мењати изнутра.

Мирољубиви развој и војна модернизација као две стране истог новчића у међусобним односима отварају проблем или „парадоксалност дихотомије”. Наиме, НР Кина је константном модернизацијом и професионализацијом националне одбране пробудила подозрење појединих држава и организација. То је резултирало чињеницом да су оне у својим званичним стратешким документима кинеску модернизацију националне одбране дефинисале као дугорочни изазов по међународну безбедност, и глобални геополитички и геоекономски поредак, а што ће у великој мери одређивати њихово деловање и на унутрашњој и на спољној политици. НР Кина инсистира на чињеници да је савремена национална одбрана један од кључних подупирача у кинеском истрајавању на путу мирољубивог развоја, те стога она шири своју глобалну мрежу војних партнера како на билатералном, тако и на мултилатералном нивоу укључујући и

учешће у ОУН мировним операцијама. Кини је мултилатерализам у војној дипломатији потребан због низа стратешких разлога, али који се свode на то да може да контролише развој војне сарадње на више нивоа и у различитим сферама. Осим тога, уколико Кина буде била војно повезана с већим бројем земаља, не само са циљем продубљивања међусобног војног поверења, већ и превазилажења безбедносних изазова, отупиће се оштрица схватања Кине као реалне и потенцијалне војне претње.

На крају, будући процеси и трендови показаће да ли НР Кина има довољно капацитета да, кроз дискурс *мирољубиви развој*, пружи другим државама безбедносне и економске ресурсе на начин и у количини коју не може да обезбеди ни један други делатник међународних односа.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је подржан средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научно-истраживачког рада НИО у 2022. години, број: 451-03-68/2022-14 од 17. 1. 2022.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Зарић, Иван (2018). *Таласокрајска димензија савремене кинеске геополитике*. Докторска дисертација. Београд: Факултет политичких наука.
- Митровић, Драгана (2009). Кина, економска модернизација и њена одрживост. У: Драгана Митровић (ур.), *Развојна геополитика и развојни ресурси земаља Азије*, Београд: Факултет политичких наука, 10–33.
- Митровић, Драгана (2021). Да ли земља свиле скида свилене рукавице. У: Драгана Митровић (ур.), *Пришљетени шићар, нескривени змај. Кина – развој, усјон и глобални ушљец*. Београд: Институт за азијске студије, 360–365.
- Митровић, Драгана (2021а). Сучељавање великих (2). У: Драгана Митровић (ур.), *Пришљетени шићар, нескривени змај. Кина – развој, усјон и глобални ушљец*. Београд: Институт за азијске студије, 190–193.
- Митровић, Драгана и Драган Траиловић (2013). Геополитичке последице кинеске енергетске стратегије у Централној Азији. У: *Србија и евроазијски геополитички процес*, уредио Миломир Степић, Београд: Институт за политичке студије, 177–194.
- Стефановић-Штамбук, Јелица (2010). Предвиђање тежишних праваца међународних односа после глобалне кризе. *Српска геополитичка мисао*. XVII(2): 297–333.
- Dai, Binguo (2011). Istrajati na putu mirnog razvoja, *Međunarodna politika*, LXII(1142): 18–29 (Prevod Dragana Mitrović).
- [Foreign Language Press]. Xi Jinping – The Governance of China (2014). *Strengthen the Foundation for Pursuing Peaceful Development*. Beijing: Foreign Language Press.
- Greenstone Michael and Patrick Schwarz (2018). *Is China Winning its War on Pollution*. Chicago: Energy Policy Institute at the University of Chicago.
- Miršajmer, Džon (2017). *Tragedija politike velikih sila*. Београд: Ћигоја штампа. (prevod izmenjenog i dopunjenog izdanja Dragan R. Simić, Dragan Živojinović).
- Mitrovic, Dragana (2019). The People’s Republic of China at the Threshold of the New Century. In: Dragana Mitrovic (ed.), *From Socialist Modernization to Chinese Dream*, Belgrade: Institute for Asian Studies, 9–18.

- Mitrovic, Dragana (2018). China's Belt and Road Initiative: Connecting and Transforming Initiative. In: Yu Cheng (ed.), *The Belt and Road Initiative in the Global Arena: Chinese and European Perspectives*, Singapore: Palgrave MacMillan, 17–35.
- Mitrović, Dragana (2012). *Međunarodna politička ekonomija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mitrović, Dragana (1995). *Kineska reforma i svet: ekonomsko i političko okruženje Kine u 80-im godinama*. Beograd: Institut za ekonomiku i finansije.
- Moldicz, Csaba (2018). A New Chinese Model of Economic Development or the Renewal of the Asian Developmental State Model. In: Csaba Moldicz (ed.), *Dilemmas and Challenges of the Chinese Economy in the 21st Century: Economic Policy Effects of the Belt and Road Initiative*, Budapest: Budapest Business School, 81–106.
- Morton, Katherine (2017). The China Factor in Global Governance. *East Asia Forum Quarterly: Economics, Politics, and Public Policy in the Asia Pacific*, 9(2): 17–21.
- Pape, Robert A. (2005). Soft balancing against the United States. *International Security*, 30(1): 7–45.
- Popović, Slobodan (2018). Uticaj diskursa miroljubivog razvoja na kinesko (re)pozicioniranje u međunarodnom poretku. *Međunarodna politika*, LXIX(1171): 5–28.
- Putnam, Robert D. (1988). Diplomacy and domestic politics: the logic of two level-games. *International Organization*, 42(3): 427–460.
- Slaughter, Anne-Marie (2009). America's Edge: Power in Networked Century. *Foreign Affairs*, 88(1): 94–113.
- Stefanović-Štambuk, Jelica (2009). Multilateralizam i interregionalizam za novu arhitekturu globalne vladavine. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, III(3): 417–436.
- Stefanović-Štambuk, Jelica (2008). *Diplomatija u međunarodnim odnosima*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Strange, Susan (1988). *States and Markets*. London: Continuum.
- Tobin, Liza (2018). Xi's Vision for Transforming Global Governance: A Strategic Challenge for Washington and its Allies. *Texas National Security Review*, 2(1): 155–166.
- Wang, Hongying and James Rosenau (2009). China and Global Governance. *Asian Perspective*, 33(3): 5–39.
- Wang, Yuan-kang (2010). China's Response to the Unipolar World: The Strategic Logic of Peaceful Development. *Journal of Asian and African Studies*, 45(5): 554–567.
- Xiong, Guangkuai (2009). *International Situation and Security Strategy*. Beijing: Foreign Language Press.
- Yan, Xuetong (2019). *Leadership and the Rise of Great Powers*. USA: Princeton University Press.
- Yaqing, Qin (2020). Diplomacy as Relational Practice. *The Hague Journal of Diplomacy*, 15 (1–2): 165–173.
- Yaqing, Qin (2018). *A Relational Theory of World Politics*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- 叶自成 (2000). 中国实行大国外交战略势在必行". 世界经济与政治 (01 期): 5–10. (Ye Zicheng. 2010. It is Imperative to China to Pursue Great Power Diplomacy Strategy. *World Politics and Economics*, 1: 5–10.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- [Gov.Cn] Full Textl: Chinese Peaceful Development. September 6, 2011. Доступно на: http://english1.english.gov.cn/official/2011-09/06/content_1941354.htm.
- Cang, Petar C. (2020). China's Evolving Environmental Protection Law, *Mondaq*, June 18. Доступно на: <https://www.mondaq.com/china/clean-air-pollution/955486/china39s-evolving-environmental-protection-laws>.
- Cheung, Rachel and Wilhelm Benjamin (2021). Why China's 'Wolf Warriors' won't Back Down, *The WPR*. April 7. Доступно на: <https://www.worldpoliticsreview.com/trend-lines/29554/china-s-wolf-warrior-diplomacy-is-here-to-stay>.

- CNN (2021). Xi Jinping wants to make friends with the world. But Beijing can't kick its wolf warrior diplomacy. Доступно на: <https://edition.cnn.com/2021/06/02/china/xi-jinping-beijing-diplomacy-wolf-warriors-intl-mic-hnk/index.html>. Приступљено: 12. 7. 2021.
- Funairole, Matthew P. and Brian Hart (2021). Understanding China's 2021 Defense Budget. Center for Strategic & International Studies. Доступно на: <https://www.csis.org/analysis/understanding-chinas-2021-defense-budget>. Приступљено: 19. 7. 2021.
- Govan, Richard (2020). China's pragmatic approach to UN peacekeeping. Brookings. Доступно на: <https://www.brookings.edu/articles/chinas-pragmatic-approach-to-un-peacekeeping/>. Приступљено: 19. 7. 2021.
- Hayon, Jessie Ryou (2009). The Meaning of China's 'Peaceful Development' Concept. Occasional Paper 12. Доступно на: https://www.orfonline.org/wp-content/uploads/2010/11/OccasionalPaper_12.pdf. Приступљено: 8. 7. 2021.
- Holzmann, Anna and Nis Grinberg (2021). Greening China: An Analysis of Beijing's Sustainable Development Strategies. Merics. Доступно на: <https://merics.org/en/report/greening-china-analysis-beijings-sustainable-development-strategies>. Приступљено: 16. 7. 2021.
- Ministry of Ecology and Environment of the People's Republic of China. Доступно на: <http://english.mee.gov.cn/>. Приступљено: 15. 7. 2021.
- Ministry of the National Defense of the People's Republic of China. China's National Defense in the New Era, July 24, 2019. Доступно на: http://eng.mod.gov.cn/news/2019-07/24/content_4846443.htm.
- Mitrović, Dragana (2021b). Dragana Mitrović: Komunistička partija suštinski promenila sudbinu Kine. *CRI Online*, July 6 2021. Доступно на: <http://serbian.cri.cn/komentari/artical/3822/20210706/684881.html>.
- Mitrović, Dragana (2005). Strategijsko-bezbednosna pozicija Kine posle 11. septembra 2001. godine. Beogradski centar za bezbednosnu politiku. Доступно на: <https://bezbednost.org/publikacija/strategijsko-bezbednosna-pozicija-kine-posle-11-septembra-2001-godine-2/>. Приступљено: 17. 7. 2021.
- NATO (2020). NATO 2030: United for a New Era, November 25, 2020. Доступно на: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf.
- Nikkei Asia (2021). How It Happened: Transcript of the US-China Opening Remarks in Alaska. Nikkei Asia. Доступно на: <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/US-China-tensions/How-it-happened-Transcript-of-the-US-China-opening-remarks-in-Alaska>. Приступљено: 19. 5. 2021.
- Reuters (2021). China's Debt Problem. Доступно на: <http://fingfx.thomsonreuters.com/gfx/rngs/CHINA-DEBT-HOUSEHOLD/010030H712Q/index.html>. Приступљено: 17. 5. 2021.
- The State Council of the People's Republic of China (2015). *China's Military Strategy*. May 27, 2015. Доступно на: http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2015/05/27/content_281475115610833.htm.
- Wang, Yong (2018). China's Vision for a New World Order. *East Asia Forum*. Доступно на: http://diplomacy.bg.ac.rs/pdf/uputstva/mp/Medjunarodni_problemi_-_uputstvo_za_autore.pdf. Приступљено: 25. 5. 2021.
- Xinhua (2020). Xi stresses ecological protection in Zhejiang tour. March 31. Доступно на: http://www.xinhuanet.com/english/2020-03/31/c_138934165_2.htm.
- Xinhuanet (2019). Full Text: China's National Defense in the New Era. Доступно на: http://www.xinhuanet.com/english/2019-07/24/c_138253389.htm. Приступљено: 19. 5. 2021.
- Zhou, Twinkle (2021). China's green fund to make 'sizeable' hires for new investment unit. *Asian Investor*, May 20. Доступно на: <https://www.asianinvestor.net/article/chinas-green-fund-to-make-sizeable-hires-for-new-investment-unit/469717>.
- 秦, 亚青 (2008). 关于构建中国特色外交理论的若干思考. *CNKI*. Доступно на: <http://www.cnki.com.cn/Article/CJFDTotal-WJXY200801005.htm>. Приступљено: 18. 5. 2021.

PEACEFUL DEVELOPMENT AS AN EXAMPLE OF RELATIONAL
BEHAVIOUR OF THE PR CHINA WITHIN THE GLOBAL GOVERNANCE

by

SLOBODAN POPOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Political Sciences
Jove Ilića 165, Belgrade, Serbia
slobodan.popovic@fpn.bg.ac.rs

SUMMARY: Becoming the second world economy and one of the most active, assertive, but vulnerable actors too, China was urged to bring new understanding of the Global Governance. However, that understanding has to be widely accepted by the international community. Hence, China offered international partners *peaceful development* diplomatic discourse. The first part of the paper is theoretical framework. The definition of our research subject is grounded on relational theory, moral realism theory of international relations and political economic concept of structural power. The second part of the paper tackles the idea of Global Governance and how China perceives it in achieving foreign and domestic policy, security and economic goals. The third part analyses the discourse of *peaceful development* with focus on strategic reasons that pushed China to pursue it in its foreign policy. This will be helpful to understand why China insists that diplomacy is very much needed activity in its ambitions in becoming the global superpower.

KEYWORDS: relationalism, global governance, peaceful development, strategic credibility, diplomacy

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 330.1
UDC 316:330.34
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2282207T>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

НАДМЕТАЊЕ ИНТЕРЕСНИХ ГРУПА –
МЕХАНИЗАМ И ПОСЛЕДИЦЕ

НЕНАД ТЕШИЋ

Београд, Србија
nenad.tesic@hotmail.rs

САЖЕТАК: Предмет анализе су узрок, механизам и последице конкуренције интересних група на политичком тржишту. Супротстављена су два теоријска гледишта. Централни део је посвећен Бекеровом моделу надметања група за притисак који имплицира унапређење друштвеног благостања, док аргументација теорије јавног избора упућује на делимично супротан закључак.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интересне групе, трагање за рентом, политички утицај, друштвено благостање

ЈЕЛ КЛАСИФИКАЦИЈА: D72

УВОД

Увек када су на снази околности у којима се појављују чланови друштва незадовољни трансфером плодова њиховог рада ка фаворизованим члановима, може се говорити о недобровољној прерасподели. С обзиром да те околности у демократским друштвима подразумевају већински систем доношења друштвених одлука, испоставља се да постојање таквих незадовољстава није ретка појава. Када чланови извршне власти и/или већинска коалиција у законодавном телу донесу пропис којим се поједини тржишни учесници изузимају из правила фискализације или уврштавају на списак добитника субвенција, то неминовно подразумева да ће део или целокупна привреда бити опорезовани у циљу попуњавања задатог буџета. Тиме се илуструје чињеница да је друштвени исход настао као

последница интересног трагања за рентом у суштини идентичан оном који би се успоставио да је вредносни суд у друштву такав да највећи пондер буде приписан корисности оних чланова који су најорганизованији и спремни да уложе значајна средства не би ли се такав исход формирао. Међутим, имајући у виду да постоји немали број интересних група¹ из најразличитијих делатности, за које неретко важи да аутпути једних представљају инпуте других, или је, пак, реч о супститутабилности или комплементарности производа, отвара се могућност да наметање институционалних преференција једне групе буде у нескладу са правилима игре која максимизирају интерес друге. Другим речима, политичка моћ која може служити као средство за остварење интереса свих добро организованих група за притисак, потенцијално може довести и до њиховог надметања на политичком тржишту за „освајање” регулаторних прописа. Стога се поставља питање: да ли надметање партикуларних интереса на страни тражње на политичком тржишту може произвести, барем као ненамеравану последицу, позитивне ефекте на друштвено благостање? Ово је веома интересантна тема, која је свој развојни пут доживела у оквири-ма теорије јавног избора и конституисања темеља економске теорије регулације. Отуда намера да се унеколико детаљније представе њени неједнозначни резултати.

КЉУЧНИ ТЕОРИЈСКИ ДОПРИНОСИ ПРЕ БЕКЕРОВОГ МОДЕЛА

Једна од импликација Олсонове пионирске анализе логике колективног деловања гласи да постизање оптималног друштвеног договора путем институционализованих преговора представника интересних (друштвених) група није могуће, пошто сам поступак лабораторира од инхерентне не-ефикасне и неправичне природе. С обзиром да постоје они који могу и они који не могу да се организују, први би извличили користи на рачун других [Olson 1965: 132–167]. Међутим, када је реч о надметању организованих група, Олсон је исказао виши степен оптимизма у погледу карактера друштвених ефеката такве конфронтације. Он сматра да немилосрдна борба између организованих интереса, попут дарвиновске борбе за опстанак на високо конкурентном економском тржишту, садржи потенцијал да ограничи друштвене губитке који настају као последица партикуларних деловања коалиција за расподелу. Наравно, потези групе која трпи губитке нису последица њене беневоленности, већ искључиво заштите личног интереса. Разлог томе је да се у оваквим околностима настале штете и користи не распоређују равномерно у друштву – када једна од страна трпи губитке услед доношења прописа који погодују другој страни, ти губици нису сразмерни њеном уделу у националном дохотку, већ већи од тога (исто важи и за страну добитака). Када мало ко осим фармера

¹ У овом раду се као синоними користе изрази интересне групе, групе за притисак и коалиције за расподелу. У питању су општеприхваћени термини у литератури.

купује пољопривредне машине, скоро целокупну друштвену добит од смањења царина на пољопривредну механизацију, уведenu услед активног деловања произвођача пољопривредних машина, присвајају фармери, док потоњи трпе несразмерне губитке [Olson 1982: 46–48].

На трагу властите бојазни од ефеката тржишног деловања које све више поприма групни карактер, Хајек је надоградио став да околности у којима надметање постаје све мање индивидуализовано, не могу представљати адекватно окружење при покушају да се изгради (или сачува) рационални економски поредак заснован на слободном тржишту у контексту јасно дефинисаних, унапред познатих и „неадресираних” правила игре. Став да је редуковање једне моћи другом потпуно беспредметно, он изводи из два кумулативна услова, чија реалистичност зависи од спремности друштва да само себи призна њихову природу и значење. Први услов гласи да постојање организованог интереса нема упориште у његовој важности. Другим речима, апсурдно је давати априори подршку постојању било ког организованог интереса, па био то и онај који се бави стварањем аутопута од есенцијалног значаја за људски живот. Други услов је да партикуларни интереси могу бити ефикасно организовани само употребом принуде. Стога, у околностима успостављања једне моћи као противтеже другој, долази до повећања а не до смањења присиле над тржишним механизмом, што прети да угрози виталност економског поретка [Haјek 2002: 339–345].

Закључци Бекеровог модела који се тичу друштвених последица надметања група за притисак, показују да је његов приступ ближи Олсоновој аргументацији. Такође, вреди напоменути Бекерову констатацију да је мотивацију за изградњу теорије црпео и из интелектуалне атмосфере коју су креирале његове колеге са Чикашког универзитета, посебно истичући Стиглера, Познера и Пелцмана чији је рад довео до конституисања основе економске теорије регулације. Стиглерово утемељење ове теорије, односно постављање регулаторне активности у контекст понуде и тражње на политичком тржишту и пре свега анализа стране тражње за регулацијом, као и њено начелно прихватање у Познеровој аргументацији, отворили су простор за Пелцманову формализацију стране понуде регулације [Stigler 1971; Posner 1974; Peltzman 1976]. Према Пелцману, уколико претпоставимо да се држава налази између две велике супротстављене интересне групе – потрошача и произвођача – при чему нуди услугу регулације не фаворизујући унапред ниједну од заинтересованих страна, регулаторни исход мора одражавати ситуацију у којој су интереси обе стране у одређеној мери успешно артикулисани. Претпоставимо да је пре регулације цена одређена на конкурентском тржишту. Релативно малим повећањем цене (и последично ренте) регулацијом се унапређују интереси произвођача. Такво повећање цене врши се све до оног нивоа док се не изједначе гранични добитак подршке произвођача као противуслуге за раст економске ренте са граничним губитком гласова потрошача услед раста чистог губитка и економске ренте (оба фактора смањују потрошачев вишак). Снижавање цене са монополског нивоа врши се према истом

принципу, с тим што сада подршка и губитак исте долазе са супротних страна у односу на претходну полазну основу. С тим у вези, Пелцман закључује „да су и природно монополистичке и природно конкурентске индустрије политички привлачније за регулацију од олигополистичког хибрида” [Peltzman 1976: 223–224]. Другим речима, деловање интересних група усмерено на прерасподелу неће довести до максималног трансфера благостања у корист једне од њих – такво решење није оно које максимизира интерес регулатора.

У свом проницљивом коментару Пелцмановог чланка, Бекер [Becker 1976] је истакао да економисти превише пажње поклањају питању метода трансферисања дохотка фаворизованој групи. Претпостављајући да бирачи у просеку правилно перципирају добитке и губитке регулаторних политика услед постојања баластних трошкова (*dead weight costs*), он истиче да политичари теже да користе друштвено ефикасније методе трансфера дохотка. С тим у вези наглашава да се примена Пелцмановог модела не мора ограничити само на регулацију индустрије, већ да се тиме могу објашњавати и друге државне мере попут накнаде за незапослене, помоћи за мајке са малолетном децом, прогресивно опорезивање и друге политике које подразумевају готовинске трансфере.² Примена било које од ових мера узрокује друштвене трошкове. На пример, помоћ мајкама са малолетном децом може повећати фертилитет, подстаћи брачну нестабилност, обесхрабрити учешће на тржишту рада итд. У таквим околностима употреба готовинских трансфера за ову намену није нерационалан потез политичара, већ управо обрнуто. Бекер закључује да, иако „овакав приступ оставља мало простора економистима да предлажу боље методе које би примењивао јавни сектор”³ он им ипак отвара пут за „већу улогу у позитивној анализи законитости које постоје у функционисању овог сектора” [Becker 1976: 248]. Бекер је имао у виду чињеницу да је у таквом интелектуалном контексту и даље недостајао модел тражње за регулацијом који би додатно осветлио регулаторни процес и његове последице на друштвено благостање. Такав модел, обелоданио је седам година касније.

БЕКЕРОВ МОДЕЛ НАДМЕТАЊА ИНТЕРЕСНИХ ГРУПА

Баластни трошкови и функције политичког утицаја

Предмет анализе Бекеровог модела⁴ посматра се кроз призму релативног односа политичке моћи група за притисак. Политичка моћ групе одражава њену способност извршења одређеног нивоа политичког притиска. Таква моћ зависи од два фактора: величине ресурса којима чланови

² На овом месту се јасно може уочити Стиглеров утицај, с обзиром на његову намеру да економском теоријом регулације објасни државну интервенцију у најширем смислу.

³ Он истиче да су економисти у доброј мери недостојни тог посла, сматрајући да они нису ништа више у стању да предложе одговарајући метод прерасподеле употребом регулације, него што су у стању да пронађу боље методе за производњу реалног аупута индустрије.

⁴ Представљање аргументације Бекеровог модела је засновано на: [Becker 1983].

групе и група као облик организовања индивидуалних интереса располажу; способности превазилажења проблема „слепог путника”. Отуда укупни трошкови колективне акције, односно производње одговарајућег нивоа политичког притиска представљају збир трошкова конкретне политичке активности (на пример, лобирања) и оних неопходних за превазилажење проблема понашања заснованог на логици „слепог путника”.⁵

Механизам надметања почива на претпоставци постојања две хомогене групе за притисак са противречним интересима, које своју колективну акцију усмеравају ка присилној, на легислативи заснованој, прерасподели постојећег благостања. Нека s означава субвенционисану, а t опорезовану групу.⁶ Уколико са Z_s^0 и Z_s , Z_t^0 и Z_t , означимо индивидуално благостање⁷

⁵ Настојећи да изведе потребан услов за оптималну величину групе, Бекер користи логику технолошке оптимизације у кратком року. Увећање инпута, односно додавање нових чланова (број чланова групе је варијабилни фактор), креира двојак ефекат на економију обима у производњи групног притиска. Са једне стране, смањује просечне трошкове по основу поделе трошкова политичке активности, док са друге подиже просечне трошкове услед појачавања проблема „слепог путника”. Све док је узроковано смањење веће од његовог повећања, група послује на опадајућем делу функције просечног трошка, што сугерише да је маргинални политички притисак растући. Обрнуто важи када је група велика – производња притиска се одвија у растућем делу функције просечног трошка, односно маргинални политички притисак опада са растом броја чланова групе, те се њима више исплати да изврше редукацију чланства. Отуда постојећи чланови имају интереса да допусте улазак додатном члану, све док се индивидуалне користи по основу уштеда у доприносима колективној акцији и већем обиму колективне акције не изједначе са јединичним трошковима контроле одржавања групе. Маргиналистичком анализом о оптималној величини групе, Бекер се пре свега ослања на Стиглерову аргументацију у вези са проблемом „слепог путника”. У Стиглеровој анализи, иако постоји позитиван однос између величине групе и обима колективне акције, повећање броја чланова групе доводи до раста вероватноће спровођења колективне акције по опадајућој стопи, пада трошкова које додатни чланови подносе по опадајућој стопи, те раста очекиваног добитка по опадајућој стопи [Stigler 1974]. Поред тога, Бекер користи и Олсонову анализу минималне добитне коалиције – настојање група да постану ексклузивне након што достигну величину чланства која обезбеђује најповољнији однос користи и трошкова [Becker 1965: 36–42].

⁶ Пошто Бекеров модел представља општи модел тражње за економском регулацијом и уопште државном интервенцијом, следи да изразе порези и субвенције треба посматрати готово универзално, тј. тако да под њих подводимо стварне порезе и готовинске субвенције, изузимање од пореских правила, царине, квоте, минималне наднице, лиценце за обављање делатности итд. Речју, било који регулаторни пропис којим се повећава благостање чланова политички утицајније групе сматра се субвенцијом и обрнуто – користи се израз порез када је реч о смањењу благостања оних група чији су интереси у релативно подређеном положају у поступку прерасподеле успостављене регулацијом. Треба приметити да међу онима који губе регулацијом постоје два типа група: оне које се лакше и оне које се теже организују. Иако Бекерова анализа узима у разматрање и једне и друге, она се суштински бави првим. На овом месту се поново може уочити утицај Стиглерове анализе, која сугерише да регулација углавном унапређује интересе регулисаних произвођача, а да потрошачи трпе губитке услед проблема „слепог путника” који онемогућава њихову колективну акцију.

⁷ Бекер користи концепт пуног дохотка као мере индивидуалне корисности који је дефинисао приликом обезбеђивања другачијег приступа понашању појединца у односу на онај који нуди стандардна микроекономска теорија потрошње [Becker 1965]. Његова анализа рационалног понашања појединца не полази од максимизирања корисности чији су аргументи тржишна добра, већ основна добра која производи сам појединац, те су као таква у својој основи нетржишна. Другим речима, појединац не максимизира корисност прибављањем аутомобила, већ поседовањем комфора или луксуза који му доноси тај аутомобил. Производњу основних добара он представља производном функцијом облика $y = f(t, x)$, где је први

члана групе s , односно t , пре и након успостављања регулаторног решења којим се врши прерасподела дохотка, следи да се износ промене индивидуалног благостања услед примљене субвенције чланова групе s (R_s) и наметнутог пореза члановима групе t (R_t) може изразити на следећи начин: $R_s = Z_s - Z_s^0$ и $R_t = Z_t^0 - Z_t$, при чему је $R_s > 0$ и $R_t > 0$. Укупан износ прикупљеног пореза наметнутог групи t , можемо дефинисати као $S = n_t F(R_t)$, где је S износ пореза који плаћа група t , n_t је број њених чланова, R_t је износ пореза који плаћа сваки члан, а F представља функцију прихода од пореза која укључује баластне трошкове проистекле из алокативних дисторзија које ти порези узрокују. Сходно томе, износ пореза са припадајућим баластним трошковима који стоји на располагању за исплату субвенција, мора бити мањи од потенцијалног износа пореза без баластних трошкова намењеног за те сврхе, односно: $F(R_t) \leq R_t$. Претпоставимо да је маргинални баластни трошак пореза позитиван (повећање пореза [пореске стопе] за јединицу доводи до повећања баластних трошкова, што условљава да промена [повећање] износа пореског прихода расположивог за субвенције буде мање од јединице додатно разрезаног пореза) и растући (свака додатна јединица наметнутог пореза доводи до све мањег износа пореза (у односу на онај који би потенцијално могао постојати) расположивог за субвенције по јединици наметнутог пореза), тј: $F' \leq 1$ и $F'' \leq 0$.

Пошто се субвенције исплаћују из прикупљених пореских прихода, односно постоји једнакост леве и десне стране буџета, износ субвенције (благостања) који ће бити на располагању за трансфер групи s , може се представити на следећи начин: $n_t F(R_t) = S = n_s G(R_s)$, где је n_s број чланова групе s , R_s је износ субвенције по члану, док G представља функцију износа субвенција која укључује баластне трошкове проистекле из алокативних дисторзија које те субвенције узрокују. Отуда износ субвенције *de facto* додељен примаоцима, мора бити мањи од оног који примарно стоји на располагању за њену исплату, односно: $G(R_s) \geq R_s$. Претпоставимо да је маргинални баластни трошак субвенција позитиван (повећање износа субвенције за јединицу повећава баластне трошкове, што последично захтева износ новца расположивог за субвенције већег од те јединице) и растући (свака додатна јединица субвенције захтева постојање све већег расположивог износа по јединици за њену доделу), тј: $G' \geq 1$ и $G'' \geq 0$.

инпут (t) време, а други ($x = x_1, x_2, \dots$) тржишни производи које појединац прибавља трошећи свој тржишни доходак стечен у размени властитих услуга на тржишту рада. Стога појединац оптимизира у смислу алокације времена које ће посветити стицању дохотка на тржишту рада и оног који одлази на префериране активности доколице. То је општи оквир којим се може објаснити и одлука појединца о висини улагања ресурси у производњу групног политичког притиска. На пример, одлука појединца о већој потрошњи властитог времена директно на учествовање у кампањи фаворизованог политичара или индиректно путем обезбеђивања већег тржишног дохотка у циљу давања прилога за кампању, није у нескладу са максимизацијом корисности појединца, пошто ће му уложени ресурси у лобирање донети доходак који ће му омогућити већу куповину тржишних добара и по том основу компензовати изгубљену корисност услед мање количине времена посвећене производњи основних добара. Коначно, напоменимо да важи слична претпоставка и када је реч о пуном дохотку групе као збиру (Бекер у циљу поједностављења допушта просто сабирање) индивидуалних пуних доходака њених чланова – он мери благостање групе.

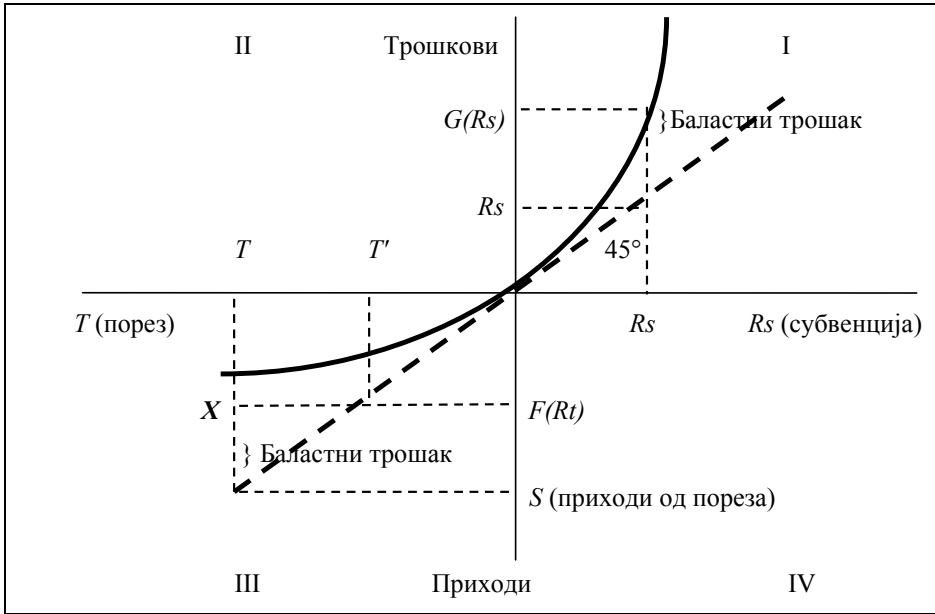

Баластни трошкови у Бекеровој анализи представљају директне и индиректне трошкове активности предузетих у циљу увођења и извршења трансфера благостања. У директне трошкове спадају сви ресурси утрошени у циљу функционисања пореског и оног дела система државе задуженог за додељивање субвенција, укључујући ту мониторинг и кажњавање понашања оличеног у моралном хазарду приликом плаћања пореза и прибављања субвенција. Индиректни трошкови, који могу представљати узрок другог дела директних трошкова, настају као последица негативних ефеката пореза и субвенција на систем подстицаја чланова група s и t у погледу њиховог улагања ресурса у конкретне активности. Поједностављено речено, постојање реметилачких ефеката пореза и субвенција искривљује ценовне сигнале, те доводи до изобличених одлука тржишних актера приликом њиховог избора броја часова рада, потрошње приватних добара, величине и структуре инвестиција итд.⁸

Успостављање одговарајуће висине и структуре баластних трошкова одражава чињеницу да игра прерасподеле благостања између две групе на политичком тржишту, посматрана са становишта њеног резултата, није игра са нултом сумом (Графикон 1). Да би било који члан групе s прибавио износ субвенције R_s , услед постојања (позитивних и растућих [обратити пажњу на облик криве X]) баластних трошкова субвенција, износ за те намене мора бити већи и износи $G(R_s)$. Само у ситуацији у којој не би постојали баластни трошкови субвенција (линија 45⁰) износ *de facto* примљене субвенције био би једнак износу буџетских расхода. Имајући у виду буџетску једнакост (приход једнак расходима), износ $F(R_t)$ представља ниво прихода довољан да покрије висину расхода $G(R_s)$. Међутим, да би био прикупљен порески приход $F(R_t)$, висина пореске стопе мора бити већа од оне која би потенцијално морала бити наметнута да не постоје баластни трошкови пореза ($T > T'$). Другим речима, услед постојања (позитивних и растућих) баластних трошкова пореза, износ пореског прихода који мора бити наметнут у циљу исплате субвенције R_s је S . Тиме долазимо до закључка да износ пореза наметнутог групи у подређеном положају (t) неминовно превазилази износ субвенције који добија фаворизована група (s) – наметнути губитак првих остаје некомпензован добитком потоњих за износ баластних трошкова. Отуда присилна прерасподела, посматрано са становишта збира вредности исплате за оба играча, представља игру са негативном сумом.

⁸ Обично се наводи да до таквих дисторзија не би дошло у строгим условима паушалног опорезивања и субвенционисања. Међутим, треба имати у виду да је немали део економиста свестан чињенице да то ипак представља теоријску конструкцију, која ни као таква не мора бити тачна (расправа о њеној реалистичности још је мање плодна). На пример, Баумол сматра да не постоји рационална основа за оправдање такве конструкције, поготову када је реч о играма са понављањем [Baumol 2006: 130–136].

Графикон 1. Баластни трошкови пореза и субвенција [Cairns 1989: 319].

За разлику од тога, надметање група за притисак, посматрано са становишта агрегатног политичког утицаја, представља игру са нултом сумом. Износ пореза (одузетог благостања) који плаћа група t , одређен је њеном функцијом политичког утицаја (I_t), која зависи од релативне висине политичког притиска две групе (p_t и p_s) и других фактора који могу утицати на висину утврђеног пореза од стране регулатора (x), односно: $n_t F(R_t) = -I_t(p_t, p_s, x)$. Знак минус указује да група t улаже ресурсе у политички притисак у циљу смањења трошкова наметнутих регулацијом. Слично томе, износ субвенције (повећања благостања) који присваја група s , детерминисан је функцијом политичког утицаја облика: $n_s G(R_s) = I_s(p_t, p_s, x)$. Имајући у виду да функција политичког утицаја сваке групе зависи од истих аргумената, те с обзиром да су интереси међусобно супротстављени, следи да уколико повећање притиска једне групе повећава њен политички утицај, то нужно доводи до истовременог истоветног смањења политичког утицаја конкурентске групе за притисак, *ceteris paribus*. Дакле, уколико је: $n_t F(R_t) = -I_t(p_t, p_s, x) \equiv n_s G(R_s) = I_s(p_t, p_s, x)$, следи да је: $-I_t \equiv I_s \Rightarrow I_t + I_s \equiv 0$, што имплицира да је игра политичког надметања, сходно критеријуму суме утицаја који свака група производи на регулаторни процес, игра са нултом сумом. Док идентични аргументи у функцијама политичког утицаја група, као и једначина политичког буџета, имплицирају да наведене функције не могу бити независне, доношење одлуке о колективној акцији сваке групе одликује независност. Независност функција политичког притиска група произлази из њихове тежње

ка успостављању оних регулаторних решења које максимизирају благостање чланства, не узимајући у обзир последице таквог решења на благостање друге групе, односно друштва у целини.⁹ Имајући у виду некооперативност игре политичког надметања, и, с обзиром да је реч о симултаног игри количинама (политички притисак је аутпут деловања група), следи да се Бекерова анализа експлицитно користи логиком Курноовог модела олигопола (дуопола). Благостање чланова групе s биће максимизирано, односно губитак благостања чланова групе t минимизиран, када додатни трошак услед улагања додатне јединице ресурса у циљу постизања политичког притиска и последично утицаја, резултира једнаким износом додатног трансфера за чланове групе s , односно сачуваног властитог дохотка чланова групе t .¹⁰ За сваки ниво политичког притиска једне интересне групе могуће је одредити оптимални ниво притиска друге. Тиме се формулишу функције најбољег одговора (криве реакције) сваке групе.

Компаративна статика политичке равнотеже

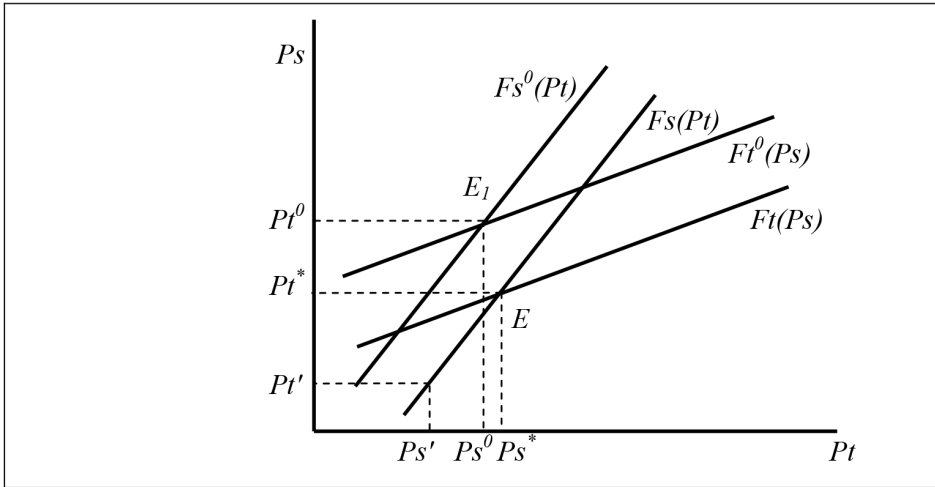
На Графикону 2 приказане су функције најбољег одговора две интересне групе у $P_s - P_t$ простору, које показују јединствене нивое политичког притиска који максимизирају благостање чланова једне групе за сваки дати очекивани ниво притиска друге. Криве реакције су позитивног нагиба,¹¹ што имплицира да када група s повећава свој ниво политичког притиска, анулирање њеног повећаног утицаја приморава групу t на идентичну активност. Претпоставимо да је $F_s(P_t)$ почетна функција реакције групе s . За дати ниво притиска P_t' групе t , најбољи одговор групе s биће P_s' . Међутим, за тај ниво политичког притиска групе s , оптимални ниво притиска групе t није више P_t' , него ће на основу њене криве реакције $F_t(P_s)$ то бити виши ниво притиска (али свакако мањи од P_t^*). Процес прилагођавања се наставља све док свака група не одабере тачно онај ниво притиска који од ње очекује друга група, приликом властитог одабира оптималног притиска. Скуп тако одређених избора представља равнотежу у којој ниједна од супротстављених страна нема подстицај да одступи од одабраног нивоа политичког притиска, за дати ниво притиска друге стране. Таква Курно-Нешова равнотежа је представљена тачком E у пресеку две криве реакције. То је пар (p_s^*, p_t^*) који представља стабилно решење – уколико група s бира p_s^* , p_t^* представља ниво политичког притиска који максимизира благостање чланова групе t , и истовремено, уколико група t бира p_t^* , ниво притиска који максимизира благостање чланова групе s биће p_s^* .

⁹ Одсуство подстицаја типичних интересних група ка узимању у обзир екстерних ефеката властитог деловања први је темељно доказао Олсон [1965].

¹⁰ Овде је нужно подсетити на претпоставку опадајућих приноса на улагање политичких ресурса – додатни притисак захтева све већу количину уложених ресурса по јединици притиска. Стога, максималан притисак групе не мора бити и њен оптимални ниво притиска.

¹¹ То је основна разлика у односу на оригиналну ситуацију Курноове симултане игре количинама између две фирме које производе хомоген производ, где су криве реакције негативног нагиба.

Графикон 2. Функције најбољег одговора група за притисак [Becker 1983: 379]

Успостављена некооперативна политичка равнотежа није ефикасна у Паретовом смислу, посматрано са становишта агрегатне величине апсолутног политичког притиска. Пошто надметање међу групама представља својеврсну врсту машинерије у погледу висине вршења политичког притиска, свако заостајање бива кажњено смањеним релативним политичким утицајем, те стога већим одливом (мањим приливом) нето благостања. Таква игра доводи до потенцијално непотребних трошкова колективне акције од стране сваке групе приликом њихове тежње да одрже властити ниво релативног политичког утицаја. Стога би истоветно смањење политичког притиска сваке групе довело до побољшања благостања њихових чланова – нето приходи би порасли услед рационализације уложених политичких ресурса за дати ниво релативног политичког утицаја. Другим речима, простор за Парето побољшање, који је већи што је виши апсолутни политички притисак обе групе за дати релативни однос снага, може бити искоришћен само кооперативном игром. Бекер сматра да такви случајеви сарадње могу представљати узрок доношења неких законских прописа, који доводе до смањења производње политичког притиска од стране интересних група, попут оних о ограничењу индивидуалних донација политичким партијама, ригорознијој регулацији лобистичких активности и сл. Међутим, као и у другим ситуацијама описаним игром „затвореникове дилеме”, сарадња је тешко оствариво решење, пошто би свака група преферирала исход у којем је само она та која повећава властити притисак за дати ниво притиска (утицаја) друге групе. Пут ка проналаску механизма координације активности производње притиска интересних група карактеришу препреке оваплоћене у постојању проблема „слепог путника” [Stojanović 2005: 402–405].

Иако понашање засновано на преференцијама „слепог путника” отежава сарадњу међу групама неопходну приликом покушаја смањења

апсолутног нивоа политичког притиска, групно надметање у циљу стицања политичког утицаја ипак релативизује овај проблем са којим се суочавају групе при организовању колективне акције. Пошто политички притисак групе зависи и од успешности решавања проблема „слепог путника”, следи да и тај проблем мора подлећи релативизацији. С обзиром да је једино важна релативна политичка ефикасност група, произлази да све док је једна група успешнија у проналажењу механизма за превазилажење проблема „слепог путника”, њени интереси имају потенцијал да буду релативно снажније представљени и последично наметнути члановима друге групе (остатку друштва). Бекер је оваквом тезом у извесном смислу ублажио тежину овог проблема у организовању колективне акције, снажно израженог у радовима других економиста. Постављајући Олсонову аргументацију о инверзном односу величине групе и вероватноће успешности организовања колективне акције у контекст анализе надметања интересних група, при чему релативни политички притисак добија примат, Бекер показује да способност одређене групе у решавању проблема „слепог путника” не мора бити таква да резултира потпуним, односно савршеним успехом у превазилажењу тог проблема. Једноставно, довољно је да буде већа него код конкуренције.

Поред проблема „слепог путника”, додатна варијабла која у одређеним околностима може пресудно утицати на формирање конкретне равнотеже на политичком тржишту је баластни трошак пореза и субвенција. Претпоставимо, за почетак, да је дошло до егзогеног повећања ових маргиналних баластних трошкова. Повећање маргиналних баластних трошкова пореза (смањење F') подразумева да ће за дато смањење благостања опорезоване групе (дати износ наметнутог пореза), износ трансфера, те последично средстава расположивих за субвенције групе s бити мањи по јединици наметнутог пореза. Имајући у виду да постоје растући баластни трошкови пореза ($F'' \leq 0$), следи да ће група t уложити релативно већи политички притисак у циљу смањења наметнутих пореза, с обзиром да ће смањење баластних трошкова по јединици пореза сада бити веће него пре егзогене промене, што доводи до смањења (прецизније, мањег повећања) трансфера за сваки износ опорезивања. Погођена група t једноставно покушава да повећаним политичким притиском створи одбрамбени механизам којим би се заштитила од потенцијалног повећања пореских намета, неопходних за одржавање оног нивоа пореских прихода расположивих за субвенције групе s , који је постојао пре повећања баластних трошкова. Њена крива најбољег одговора помера се навише (са $F_t(P_s)$ на $F_t^0(P_s)$) и имплицира да постоји већи оптимални притисак за било који прогнозирани ниво притиска групе s . Егзогено повећање баластних трошкова субвенције (повећање G') подразумева да за дати ниво пореског прихода прикупљеног од групе t , постоји смањење прираста благостања чланова групе s . У таквим околностима чланови групе s смањиће свој ниво политичког притиска. Да бисмо увидели зашто је то тако претпоставимо супротно. Уколико група s увећа ниво политичког притиска у циљу да задржи ниво примљене субвенције непромењеним (што захтева

повећање субвенције за износ егзогено увећаних баластних трошкова), то ће у егзогено измењеним околностима и услед растућих баластних трошкова субвенције ($G'' \geq 0$) захтевати веће опорезивање групе t , веће баластне трошкове пореза, и уз дати политички притисак групе t мањи порески приход расположив за субвенције. Стога се њена крива реакције уместо навише, помера наниже (са $F_s(P_t)$ на $F_s^0(P_t)$) и имплицира да постоји мањи оптимални притисак за било који очекивани ниво притиска групе t .

Нова равнотежа на тржишту политичког утицаја (тачка E_t) показује нижи ниво равнотежног апсолутног политичког притиска групе s и виши ниво таквог притиска групе t у односу на ситуацију пре повећања баластних трошкова, односно: $P_s^0 < P_s^*$ и $P_t^0 > P_t^*$. Раст политичког притиска групе t и његово смањење од стране групе s , доводи до повећања релативног политичког утицаја групе t и смањења утицаја групе s . Виши ниво релативног политичког притиска (утицаја) групе t , чије деловање резистира увећању регулације, узрокује смањење тражње за регулацијом, чиме долази до смањења трансфера благостања (смањење равнотежне субвенције), мањих баластних трошкова, раста ефикасности алокације ресурса и повећања друштвеног благостања по том основу. Дакле, механизам компетитивне (некооперативне) симултане игре количинама две групе на политичком тржишту, може произвести резултат који доводи до унапређења благостања друштва.

Међутим, треба уочити да је распрострањеност оваквог резултата ограничена степеном испуњења претпоставке симетричности функција политичког притиска група у смислу њихове способности производње политичког притиска уопште. Ово се најједноставније може илустровати на примеру поређења две групе неједнаког броја чланова. Раст броја чланова опорезоване групе смањује износ индивидуалног пореза наметнутог у циљу прибављања унапред одређеног пореског прихода. То смањује маргинални баластни трошак опорезивања¹² и последично умањује подстицаје члановима опорезоване групе да дају допринос колективној акцији, односно производњи политичког притиска. Отуда следи да мала субвенционисана група има тенденцију да буде политички успешнија у односу на опорезовану групу, чиме се поново враћамо на Олсоновску аргументацију о релативно ниској вероватноћи организовања великих група попут потрошача или пореских обвезника. Другим речима, тиме се поново илуструје класична чињеница да су релативно мале групе заинтересоване за она регулаторна решења којима се опорезују велике групе (шира јавност), пошто то умањује вероватноћу отпора таквој прерасподели. Ово је посебно случај када се гласање не посматра као политички ресурс којим би се вршио било какав озбиљнији притисак на доносиоце политичких одлука, односно уколико се преференцијама бирача може манипулисати помоћу (дез)информација које пласирају групе за притисак, имајући у виду њихову рационалну игноранцију према питањима која се покрећу

¹² Ово под условом да је повећање директног дела трошкова настало услед чињенице да је дати порески приход нужно прикупити од већег броја обвезника мање од његовог смањења по основу ублажавања дисторзивних ефеката на индивидуално доношење одлука.

на политичком тржишту [Downs 1957: 260–279]. Ипак, то никако не умањује значај Бекерове анализе, поготову у околностима у којима постоји могућност да се једна група вршећи политички притисак, барем инфинитезимално, одупре интересима друге.

Имајући у виду да анализирано егзогено повећање баластних трошкова пореза и субвенција није аутохтоно, већ директна последица увођења одговарајућег метода (политике) опорезивања и субвенционисања, произлази да постоји додатни начин на који би се могао добити идентичан резултат о унапређењу друштвеног благостања у контексту надметања интересних група. Такав начин је део исте игре и подразумева једино промену варијабле на коју се жели утицати политичким притиском. Претпоставимо да групе, у околностима повећаних баластних трошкова, не врше политички притисак у циљу директног утицаја на висину пореске стопе и износа субвенције, већ ради увођења ефикаснијег метода опорезивања односно додељивања субвенција. При томе је неопходна имплицитна претпоставка да постоји исти ниво прихода од пореза за различите политике опорезивања односно субвенционисања. Увођење релативно неефикасног метода прикупљања пореза повећава оптимални притисак обе групе који је усмерен ка супституцији мање ефикасног метода опорезивања ефикаснијим. Зашто? Увођењем релативно ефикасније политике опорезивања обезбеђује се простор за смањење оптималног политичког притиска групе t и истовремено повећање релативног политичког утицаја групе s . Ефикаснији порез доводи до смањења маргиналних баластних трошкова и последично увећања пореског прихода за дати ниво смањења благостања групе t . То потенцијално доводи до раста нето прихода групе t , услед појаве маневарског простора за смањење ресурса уложених у производњу политичког притиска, али и до повећања износа расположивог за субвенције за дати ниво притиска групе s . На тај начин расте благостање обе групе, те не чуди њихова тежња да искористе простор за Парето побољшање, који произлази из постојања ефикаснијег метода опорезивања. Аналогна је ситуација са увођењем ефикаснијег метода субвенционисања. Такав метод обезбеђује виши износ исплаћене субвенције за групу s , за дати порески приход прикупљен од групе t . Из другог угла посматрано, постоји простор за смањење пореза групи t за дати ниво субвенције групе s , под условом да група s остане задовољна ранијим износом субвенције, односно не повећа свој политички притисак. То се може догодити у ситуацијама у којима долази до довољно брзог раста њених трошкова вршења политичког притиска, на пример, пошто постоји подстицај за улазак у грану која је високо субвенционисана. Дакле, успостављена регулаторна политика која намеће високе баластне трошкове нема перспективу другог опстанка. Из другог угла посматрано, програми који су преживели контекст политичког надметања група за притисак су они са тенденцијом да буду релативно ефикасни.¹³ Речју, конкуренција група на политичком

¹³ Бекер на овај начин додатно уобличава структуру објашњења раније изнете анализе о политичкој борби за опстанак регулаторних политика [1976]. Основна разлика у односу

тржишту доводи до повећања вероватноће да ће се успоставити регулаторно решење које увећава ефикасност алокације ресурса, иако је њихово деловање некооперативно, а последице ненамераване. Чини се да конкуренција као процес тежи да обезбеди позитивне резултате како на економском, тако и на политичком тржишту.

Посматрано са становишта тако успостављеног регулаторног резултата и имајући у виду конкретна деловања група s и t у ситуацији повећања баластних трошкова у смислу да оно подстиче повећање политичког притиска групе t и смањује притисак групе s , чини се да баластни трошкови доводе до фаворизације опорезоване групе. Међутим, баластни трошкови су само један од фактора који може утицати на успостављање конкретног равнотежног резултата и њихова релативна важност долази до изражаја тек након испуњавања услова о могућности организовања колективне акције група. Другим речима, у различитим околностима различити фактори имају неједнаку улогу. Све док не постоји надметање група приближно једнаке политичке снаге, фактори који ближе детерминишу организовање колективне акције имају релативно већи значај у односу на баластне трошкове пореза и субвенција. Почетна (Бекеров израз је „урођена“) предност опорезованих група постепено слаби како се приближавамо надметању група које се лакше, односно теже организују.

„ВИРЦИНИЈСКА ШКОЛА” ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ О БЕКЕРОВОМ МОДЕЛУ

Иако Бекерова анализа надметања интересних група недвосмислено садржи неке од идеја које је брижљиво баштинила тзв. „вирцинијска школа” политичке економије, поједини њени аутори су изнели важну примедбу на Бекерову аргументацију. Основна дистинкција између резултата Бекерове анализе и ставова аутора ове школе, састоји се у Бекеровом обезбеђивању релативно оптимистичнијег погледа на последице активности трагања за рентом предузетих од стране интересних група, посматрано са становишта друштвеног благостања. Међутим, од кључног је значаја утврдити узрок такве разлике, с обзиром да управо то обезбеђује објашњење разлога покренуте критике од стране поборника јавног избора. Наиме, иако приликом анализе политичког утицаја јасно упућује на лобирање и друге облике политичких активности, Бекер то чини само на нивоу експлицитне претпоставке, постулирајући фиксирану по-

---

на ранију анализу је експлицитни отклон од употребе (са становишта теорије јавног избора) тешко пробављиве претпоставке о гласању као високо утицајном политичком ресурсу. Прецизније, анализа увођења најмање друштвено неефикасног начина за трансфер дохотка, не почива на претпоставци да типични бирачи у просеку правилно вреднују добитке и губитке од регулаторних политика, већ на рационалном понашању интересних група, које трагајући за задовољењем властитог интереса сигнализирају регулатору нужност унапређења конкретне политике. Тиме Бекерова аргументација обезбеђује подршку поступку лобирања као сигнализирања „одоздо” о ефектима конкретних регулаторних мера на индивидуалне и групне тржишне учеснике.

зитивну везу између уложених ресурса и регулаторних политика које се успостављају. Увођењем премисе о политичарима и бирократама као проводницима за артикулисање интереса група за притисак, тј. као о непосредним извршиоцима захтева интересних група у контексту политичких правила, Бекер претпоставља све оно на шта је своју пажњу усмерила „вирџинијска школа” када је реч о трагању за рентом. Уводећи имплицитну хипотезу о савршеном утицају интересних група на регулатора и стављајући акценат на алокативне дисторзије које производе државне интервенције у погледу нарушавања подстицаја индивидуалним тржишним учесницима, Бекерова анализа априори занемарује оно што теорија јавног избора посматра као један од главних проблема – расипање ресурса у поступку вршења политичког притиска. Речју, док Бекерова аргументација имплицира да надметање интересних група може условити померање регулаторног решења које задовољава неспутане партикуларне интересе ка оном које доводи до повећања алокативне ефикасности и последично унапређења друштвеног благостања, она ипак свесно превиђа чињеницу да конфронтација супротстављених интереса, пратећи налазе теорије јавног избора, може условити неутрализовање ефеката ресурса уложених у присвајање нечега што је неко други већ произвео, што не може бити продуктивно са становишта друштва. Стога се основна примедба Бекеровој анализи може сублимирати у облику следећег (за протагонисте теорије јавног избора реторичког) питања: где су нестали друштвени трошкови ресурса уложених у политичке активности од стране интересних група током њиховог надметања за политички утицај, односно зашто опортунитетни трошак тако уложених ресурса није саставни део калкулације друштвених трошкова трагања за рентом? [Mueller 2008: 308–330; Mitchell 1990; Tollison 1997; Hillman 1998].

Као што конкуренција индивидуалних тржишних актера на економском тржишту под одговарајућим условима води успостављању ефикасне алокације ресурса, тако и надметање група за притисак на политичком тржишту може довести до увођења регулаторних политика којима се ограничавају друштвени губици. Кључан предуслов за овакав развој догађаја је постојање слободе уласка у такмичење, што може обезбедити партиципирање релативно већег броја интересних група, тако да ниједна од њих нема моћ да утиче на успостављање поларног решења којим се у потпуности задовољава само њен интерес. Другим речима, са растом броја доносилаца одлука на страни тражње на политичком тржишту долази до повећања могућности за појаву супротстављених интереса, што доводи до релативизације политичког утицаја, чиме се обезбеђује да успостављено регулаторно решење буде мање неефикасно са становишта друштва у односу на ситуације када деловање једне групе није спутавањем интересима друге. Овакав поглед је делимично одбијен од стране „вирџинијанаца”, пошто већи број интересената за ренте повлачи и веће расипање ограничених ресурса друштва уложених у трагање за рентом, што доводи до смањења друштвеног благостања.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Сврха употребе Бекеровог модела у овом раду је двојака. Прво, његова аргументација је неопходна како би указали на постојање унеколико другачијих закључака о последицама деловања интересних група на друштвено благостање у односу на оне које нуде теоретичари јавног избора.¹⁴ Друго, ова аргументација сугерише постојање једног од могућих одговора на нимало једноставно питање редуковања политичког утицаја интересних група у демократском друштву, у ситуацијама када је услед активности трагања за рентом, легислатива устројена на начин да обезбеђује високе дохотке (ренте) партикуларним интересима науштрб друштвеног благостања. У ситуацији када политичко деловање интересних група није изложено конкурентском притиску, поседовање политичке моћи представља потребан и довољан услов за потпуно наметање властитих институционалних преференција остатку друштва. Међутим, када постоји надметање активних група за притисак са супротстављеним интересима, политичка моћ постаје релативна, те последично само потребан, али не и довољан услов. Она принципијелно не може постати довољан услов, чак ни када политички утицај једне групе надилази политички утицај друге, с обзиром да је утицај друге и даље присутан, иако релативно мањи.

Изнету аргументацију нужно је допунити са још две напомене. Прво, ослањање на надметање интересних група доводи до релативизовања политичког утицаја након његовог успостављања, чиме долази до ублажавања последица деловања група за притисак, али не и до превентивне дестимулације таквог деловања. Друго, чак и када интересне групе успеју да издејствују регулаторну активност у облику формирања новог и/или измене постојећег прописа или оснивања нове бирократске јединице задужене за одређену браншу, то не гарантује априори дугорочно овладавање регулатором. Политичка победа није купљена једном заувек, она је само изнајмљена. Све док постоји деловање активних група са противречним интересима, непотпуна победа се мора перманентно потврђивати, односно изнова освајати сталним одржавањем релативно вишег политичког утицаја.

Требало би приметити да обе наведене напомене обично почивају на имплицитној претпоставци промптне надокнаде уложених ресурса у трагање за рентом од стране интересне групе, тј. да до економске ренте (или барем надокнаде уложених ресурса) долази истог оног тренутка када је

¹⁴ Треба имати у виду да док је Олсон [1982: 146–180] са једне стране, имајући у виду трагање за рентом, оптужио демократски механизам државе за институционалну склерозу и привредно назадовање, Бекерова анализа имплицира да је демократија ипак друштвено ефикаснији начин владавине. У циљу да не упутимо на погрешан траг, треба напоменути да Олсон својом анализом указује на проблем, а не на решења попут замене демократског поретка алтернативним. Хајеков аргумент у овом контексту гласи да све већи број специфичних правила која фаворизују интересе једних на рачун других, тј. законски легализују оно што би у другим околностима посматрали као чисто арбитарни поступак, доводи до тога да „демократија може да устоличи потпуни деспотизам” [Хајек 2012: 79].

уведена регулација у партикуларном интересу. Да ли одустајање од такве претпоставке води релативизацији прве импликације? Узмимо да увођење регулације омогућава групи да наплаћује цену изнад конкурентског нивоа, те да је потребно неколико периода да се надокнаде уложени ресурси. У таквим условима, рационално доношење одлуке једне интересне групе о улагању средстава у активности трагања за рентом мора укључити и предикцију могућности (вероватноће) брзине појаве контраинтереса изазваних њеном колективном акцијом. Уколико је перципирана вероватноћа брзине организовања и деловања групе са супротним интересом довољно велика, прва група може смањити износ уложених ресурса у трагање за рентом услед смањеног очекиваног добитка у периодима након успостављања регулаторног решења у њеном интересу. Дакле, укључивањем у анализу временских секвенци током којих долази до остваривања приноса неопходних за повраћај уложених ресурса, надметање интересних група у извесној мери може имати превентивни карактер, иако се деловање противничке групе појављује *ex post* (претња појаве контраинтереса делује као и сама појава). Међутим, из тога и даље не следи да укључивање временске димензије у смислу итеративног повраћаја уложених ресурса у динамички контекст Бекерове аргументације надметања интересних група, ублажава примедбу „вирцинијске школе” политичке економије упућену тој аргументацији. Иако према поимању њених протагониста, смањење улагања у активности трагања за рентом повећава друштвено благостање, критика се односила искључиво на Бекерово игнорисање трошкова трагања за рентом у коначном обрачуну друштвеног благостања.

ДОДАТАК

СТУДИЈА СЛУЧАЈА – НАДМЕТАЊЕ ПРАВОСУДНИХ ПРОФЕСИЈА У СРБИЈИ

Монополске карактеристике адвокатске и јавнобележничке делатности у Србији

У циљу додатне илустрације изложене теоријске аргументације, представимо пример недавне конфронтације интереса адвоката и јавних бележника (нотара) у нашој земљи. У питању су професије, које нису нужно у било каквом сукобу интереса, те које одликују одређене монополске карактеристике готово у свим демократским земљама.¹⁵ Када је реч о Србији, оне представљају еклатантне примере монопола насталих под благословом државе. За разлику од адвокатске професије коју каракте-

¹⁵ Постоје и земље које су потпуно либерализовале (слобода уласка и формирања цена) јавнобележничку делатност, попут Холандије.

рише више од 150 година традиције [Sibinović 2011: 33–43],¹⁶ нотаријат је пример увођења нове делатности „преко ноћи”.¹⁷ Нотари као професија и њихова Комора као стручно удружење уведени су у домаћи правни систем Законом о јавном бележничтву.¹⁸ Шта је основна функција јавног бележника? Судови се поред доношења одлука у споровима чији је предмет различит, баве и оверавањем уговора, рукописа, изјава, као и издавањем различитих потврда.¹⁹ У многим земљама ове парасудске послове обављају нотари. Идеја увођења нотара је да се судови растерете тог посла и окрену бољем обављању оних послова за које су примарно задужени, док ће се истовремено и ти парасудски послови ефикасније обављати, пошто ће постојати они којима је то основна делатност. Отуда су јавни бележници заправо јавни службеници којима је држава поверила да се баве одређеним пословима попут оверавања и/или састављања уговора, тестамената, разних потврда, изјава (на пример о признавању очинства, прихватању или остављању наследства), записника са скупштине акционарских друштава итд. С једне стране, обављање нотарске делатности захтева одређена улагања. Потребно је да постоји канцеларија, опрема за пружање услуга клијентима и умрежавање са другим службама, запошљавање сарадника итд. Речју, морају се поднети фиксни и варијабилни трошкови. С друге стране мора се имати у виду природа посла бележника. У питању је посао који су раније обављали углавном судови, што говори о озбиљности и чињеници да независно од висине тражње мора постојати одговарајућа понуда. Чак и ако претпоставимо да нотар након извесног времена оствари негативан пословни резултат, његова канцеларија мора остати отворена, јер појединци којима су такве услуге потребне немају могућност избора. Сходно томе, фокус анализе се мора пренети на страну понуде кроз следеће питање: који ниво ексклузивности (монопола) треба доделити нотарима, односно које клијенте (приход) им унапред треба осигурати да би се појавио довољан број професионалаца у овој делатности? Уколико се на ово тешко питање погрешно одговори, сукоб са онима у чији делокруг послова се зашло постаје изванредан. Пре него што се анализа фокусира на протест адвоката и њихово надметање

¹⁶ Анализа адвокатске делатности у наставку се врши према важећем Закону о адвокатури (ЗА) [Службени гласник РС, 31/2011 и 24/2012 – одлука УС].

¹⁷ Чини се да не бисмо много погрешили уколико израз „преко ноћи” и у буквалном значењу прихватимо. Увидом у датуме доношења последње измене законских прописа неопходних за отпочињање рада делатности, уочава се да су сви донети неколико дана пре 1. септембра 2014. године са обавезом примене управо тог датума (што је углавном било већ сутрадан). Видети: [Закон о оверавању потписа, рукописа и преписа. *Службени гласник РС*, 93/2014; Закон о промету непокретности. *Службени гласник РС*, 93/2014 и 121/201; Закон о допунама Закона о судским таксама. *Службени гласник РС*, 93/2014; Јавнобележничка тарифа. *Службени гласник РС*, 91/2014; итд.

¹⁸ [Закон о јавном бележничтву (ЗЈБ). *Службени гласник РС*, 31/2011; 85/2012; 19/2013; 55/2014 – др. Закон; 93/2014 – др. закон; и 121/2014]. Примена овог закона је два пута (2011. и 2012) одлагана, те је почетак примене био 1. септембар 2014. године.

¹⁹ [Закон о уређењу судова. *Службени гласник РС*, 116/2008; 104/2009; 101/2010; 31/2011; 78/2011; 101/2011; 101/2013; 106/2015; 40/2015 – др. закон; 13/2016; 108/2016; 113/2017; 65/2018 – одлука УС; 87/2018; и 88/2018 – одлука УС].

са нотарима, пружићемо кратак преглед монополских карактеристика ових професија.

Прво, постоје фундаменталне разлике у природи посла. Док су адвокати задужени за одбрану интереса искључиво властитог клијента, нотари морају да заштите интересе свих страна. Нотар није заступник само једне стране, већ мериторни орган који непристрасно доноси одлуку. Сходно томе, нотару би могли доделити титулу *іревенїивної судије*, с обзиром да је он тај који доприноси да међу грађанима и привредним субјектима не долази до судских спорова. Друго, док је адвокатура независна од извршне власти, нотаријат то није у потпуности. Независност јесте законски прокламована (чл. 2 ЗЈБ), али је задржан висок степен државне контроле. На пример, Министарство правде одређује број јавнобележничких места (чл. 15 ЗЈБ), именује јавне бележнике (чл. 27 ЗЈБ) и врши надзор (заједно са надлежним судом и Комором) над овом делатношћу (чл. 13 ЗЈБ). Сходно томе, можемо рећи да је њихова независност релативно контролисана.

Треће, постоје разлике у погледу одређивања броја чланова професије. Адвокатска делатност је устројена на начин да свако ко жели може да постане њен члан, уколико испуни законом предвиђене услове. У нотарској делатности то није случај. Кандидат може добити лиценцу за обављање нотарског посла уколико испуњава законом предвиђене услове, након расписаног конкурса, именовања од стране министра и уколико већ није достигнут њихов максималан број. Наиме, Комора расписује конкурс на основу одлуке Министарства правде (чл. 28 ЗЈБ). Имајући у виду да Министарство врши директан надзор над Комором и да број јавних бележника одређује министар према мишљењу Коморе (чл. 15 ЗЈБ), следи да Комора (постојећи јавни бележници) може услед одређеног облика утицаја на министра одложити конкурс, тј. не допустити улазак нових играча и тако, бар за извесно време, оставити неиспуњену и ту минималну квоту. Простор за тај утицај произлази из самог закона. Наиме, чланом 15 ЗЈБ дефинисано је да се број јавних бележника одређује тако да свака јединица локалне самоуправе мора имати барем једног бележника, а уколико је та јединица густо насељена или има велику привредну активност биће потребан један бележник на 25.000 становника. На тај начин одређен је максималан број нотари (простим дељењем броја становника са 25.000). Приметимо да је именилац формуле јако висок, те као такав не дозвољава било какву (већу) промену у броју чланова ове професије. С друге стране минималан број јавних бележника неопходан за увођење ове професије био је 100, те у складу са испреплетаношћу Министарства правде и постојећих (оних у грани) нотари следи јасна импликација о постојању маневарског простора у вези са одређивањем њиховог текућег броја (тренутно је именовано 211 јавних бележника, док је квота одређена на приближно 350).²⁰

²⁰ Међутим, то може бити само део објашњења тренутне неиспуњености квоте (и то онај део који упозорава да јавни бележници који тренутно зарађују висок доходак могу имати

Четврта разлика се односи на поделу тржишта. У адвокатској делатности регулација је успостављена тако да је њеним члановима допуштено да пружају своје услуге на територији целе земље (чл. 16, ст. 1 ЗА). С друге стране, подручје делатности нотара јасно је омеђено подручјем деловања суда на којем је јавни бележник регистровао своју канцеларију. Они су дужни да своју делатност обављају искључиво на том подручју јер у супротном подлежу дисциплинском поступку. Овакво стање у професији додатно учвршћује чињеница да ресорни министар поседује дискрециону моћ да према мишљењу које му достави Комора измени број места у поједином подручју (чл. 15, ст. 3 ЗЈБ). Такође, нотари не само да не конкуришу једни другима, већ се законом подстиче и њихова сарадња путем могућности коришћења заједничких канцеларија и поделе трошкова (чл. 55, ст. 2 ЗЈБ). Сходно овоме, док адвокати могу конкурисати једни другима у различитим деловима земље (пракса је показала да је то чест случај) нотари су стриктно поделили тржиште. Другим речима, грађани могу бирати адвокате, али немају слободу избора нотара (грађанин из Лознице који продаје стан у истом месту може ангажовати адвоката са седиштем у Београду, али услугу јавног бележника мора прибавити од оног задуженог за Лозницу).

Пета разлика се тиче конкуренције ценама. Адвокати наплаћују своје услуге према Тарифи²¹, којом су утврђене доња (50% износа прописаног тарифом за конкретну услугу) и горња (пет пута већи износ од прописаног) граница износа наплате за адвокатске услуге (члан 4 Тарифе). Унутар овог интервала постоји могућност ценовне конкуренције. У оквиру нотарске професије цене услуга су одређене Јавнобележничком тарифом, коју одређује министар правде, на основу мишљења Јавнобележничке коморе (чл. 135 ЗЈБ). Ова тарифа је одређена тако да не допушта било какву конкуренцију ценама, јер је за сваку услугу коју нотар обезбеђује тачно одређен износ који мора да наплати (не постоји било какав простор за договор са клијентом око висине цене).²² Другим речима, на тржишту нотарских услуга не постоји конкуренција ценама за дати квалитет и *vice versa*, јер су и једна и друга категорија строго прописане.

Имајући у виду све наведене карактеристике адвокатуре и нотаријата могло би се закључити да је реч о професијама које не би требало да буду међусобно супротстављене. Адвокати су по увођењу нотара у домаћи правни систем требали да наставе са обављањем сопствених послова, док би нотари растеретили судове. Где се онда појавио проблем и зашто је обу-

подстицаја да пруже отпор уласку нових чланова у исте јединице локалне самоуправе). Други део произлази из структуре и нивоа ексклузивности делокруга послова јавних бележника, с обзиром да потенцијални кандидати перципирају околности одређених локалних самоуправа (структуру становништва, степен привредне активности и сл.) на начин да им се не исплати да уложе ресурсе у испуњавање предуслова за обављање ове делатности.

²¹ [Тарифа о наградама и накнадама трошкова за рад адвоката. *Службени гласник РС*, 121/2012; 99/2020; и 37/2021].

²² [Јавнобележничка тарифа. *Службени гласник РС*, 91/2014; 103/2014; 138/2014; 12/2016; 17/2017; 67/2017; 98/2017; 14/2019; 49/2019; 17/2020; 91/2020; и 36/2021].

става рада адвоката трајала од 17. септембра 2014. године до 26. јануара 2015. године? Одговор се може пронаћи у обиму ексклузивних послова додељених нотарима.

Протест адвоката због начина увођења нотаријата

Домаћи законодавац је у првобитној верзији Закона о јавном бележничштву из 2011. године дефинисао уговор који морају имати форму јавно-бележничког записа. То су били: уговор о доживотном издржавању, расподели имовине, имовинским односима између супружника и ванбрачних партнера, промету непокретности пословно неспособних лица. Проблем се отворио оног момента када се законодавац одлучио на измену члана 82 ЗЈБ, тако што израз „пословно неспособна лица” у потпуности брише из закона.²³ На тај начин су јавни бележници постали надлежни за целокупни промет непокретностима свих лица, с обзиром да је Уговор о промету непокретности морао бити састављен у форми јавнобележничког записа. То је практично значило да уколико купац и продавац одређене непокретности ангажују адвоката при састављању уговора, тај уговор неће производити правно дејство (ништав је).

Адвокати су дато решење Закона о јавном бележничштву сматрали неприхватљивим. Они су (како то често бива) разлоге протеста поводом овог питања покушали да прикажу као залагање за унапређење јавног интереса. Тако су навели да је дошло до губитка слободе избора приликом сачињавања ових типова уговора, те да је грађанима и адвокатури одузета пословна способност. Законска решења до увођења ЗЈБ су допуштала две могућности. Прва од њих је подразумевала да уговорне стране самостално (по општепознатој и устаљеној форми) саставе уговор који потом оверавају у суду за шта је потребно платити судску тарифу. Друга могућност је била да уговорне стране прибаве услуге адвоката за ту намену, а затим приступе судској овери. У потоњем случају, трошкови су увећани за адвокатску тарифу. Са увођењем нотара у домаћи правни систем ова слобода избора је ишчезла, с обзиром да је законодавац нотарима пренео овлашћење не само овере ових облика уговора по цени одређеној Јавно-бележничком тарифом, већ и њихово састављање. У Табели 1 су приказани износи тарифа и укупни трошкови за грађане. Приметимо да су они (иако се укупан трошак за грађане смањило са увођењем нотара) били приморани да плате цену коју је ова професија сама одредила. Та цена је виша од судске тарифе²⁴ која се морала платити уколико појединац није прибављао услуге адвоката.

²³ [Закон о изменама Закона о јавном бележничштву. *Службени гласник РС*, бр. 19/2013].

²⁴ [Закон о судским таксама. *Службени гласник РС*, 28/94; 53/95; 16/97; 34/2001 – др. закон, 9/2002; 29/2004; 61/2005; 116/2008 – др. закон; 31/2009; 101/2011; 93/2012; и 93/2014; 106/2015; и 95/2018].

Табела 1. Поређење укупног трошка за грађане пре и након увођења нотаријата на примеру Уговора о промету непокретности

Вредност правног посла (непокретности)	Тарифа Јавних бележника	ПДВ (20%)	Укупан трошак за клијента јавнобележничких услуга	Судска тарифа	Адвокатска тарифа	Укупан трошак за клијента адвокатских услуга
1.500.000	15.000	3.000	18.000	16.350	11.250	27.630
3.000.000	21.000	4.200	25.200	20.100	16.500	36.600
6.000.000	30.000	6.000	36.000	27.600	22.500	50.100
12.000.000	42.000	8.400	50.400	39.000	30.000	69.000

Извор: Табела је прорачун аутора на основу Јавнобележничке тарифе (чл. 10 и чл. 21 – Тарифни број 1), Закона о судским таксама (Тарифни број 13), Тарифе о наградама и накнадама трошкова за рад адвоката (Тарифни број 74).

У немилосрдној борби са јавним бележницима усмереној и ка Министарству правде²⁵ за наклоност јавности, адвокати су актуелизовали и питање прихода јавних бележника. Наиме, према првобитној верзији Закона о јавном бележничтву, као једини расход према држави било је предвиђено нотарско плаћање пореза на додату вредност. Отуда се отворило питање да ли су само користи од растеређења судова довољна компензација како судовима тако и друштву за прерасподелу прихода од грађана уместо делимично²⁶ у државну касу, ка фаворизованим нотарским интересима. На пример, у Француској су нотари дужни да 80% својих прихода уплате у државни буџет, док је 10% пореска обавеза. Питање исплативости обављања професије додатно појачава чињеница да је њихов максималан број одређен у складу са правилом – један нотар на 6.700 становника,²⁷ за разлику од домаћег правила где број становника у формули износи 25.000. Наравно, оваква компарација има смисла само под претпоставком *ceteris paribus*, те је не треба узети превише озбиљно приликом расправе о оправданости висине нето прихода јавних бележника. Међутим, тзв. меко лобирање може бити моћан инструмент креирања јавног мњења, те је пласирање (дезинформација о неоправдано високим приходима чланова нотарске професије, створило одређену дозу нетрпељивости шире јавности и пружио подршку адвокатском протесту.²⁸

²⁵ Преовлађујући став Министарства правде у том тренутку верно су одражавале његове акције: игнорисање захтева адвоката, спровођење рекламних кампања којима се пропгирају предности увођења нотаријата, јавни наступи његових званичника у којима је прокламована подршка нотарским привилегијама.

²⁶ Израз „делимично” налази употребу услед члана 51 Закона о судским таксама, који предвиђа да се део прихода судова од наплаћених такси расподељује за покривање неких од текућих расхода њиховог функционисања.

²⁷ Високи Савет за бележничтво Француске (Conseil Superior Du Notariat).

²⁸ Такође, не треба губити из вида да је послодавац адвоката клијент који је потписивањем пуномоћја о заступању обавезао адвоката на извршење одређене услуге. Из овога произлази да политички ресурс адвоката није само њихова обустава рада (уз улдни протест или конгрес, пропраћен медијски), већ и незадовољство њихових клијената.

То је довело до две важне измене регулаторних прописа.²⁹ Прво, изменама је било предвиђено да уместо дотадашњих 100% прихода нотари убудуће могу задржати 70%, док преосталих 30% представља *ad valorem* буџетску таксу.³⁰ Друго, поново је извршено преиначавање члана 82 ЗЈБ, којим се ексклузивитет нотари у вези са састављањем Уговора о промету непокретности у форми јавнобележничког записа ограничава само на пословно неспособна лица. Међутим, на овом месту законодавац уводи додатну модификацију, допуњавајући члан 83 ЗЈБ додатним ставом, којим омогућава да састављање наведеног уговора пословно способних лица могу вршити и јавни бележници и грађани самостално или уз помоћ адвоката, при чему такав писмени облик подлеже солемнизацији од стране јавног бележника.³¹ Такве новине у законским решењима, за адвокате, поједностављено речено, нису биле прихватљиве. Иако су адвокати своју аргументацију о недовољности таквих измена за обустављање протеста покушали да представе као ону којом се угрожавају интереси грађана, будући да они који се одлуче да користе адвокатске услуге морају да плате и састављање уговора и његову солемнизацију (која износи 60% од награде из Тарифног броја 1 Јавнобележничке тарифе), они су у суштини били свесни да рационални купци немају никакав подстицај да и даље прибављају њихове услуге, с обзиром да јавни бележници могу обезбедити обе услуге (састављање уговора и његову оверу) на једном месту у складу са само једном тарифом – јавнобележничком, која је притом обезбеђивала ниже цене. Протест је био настављен.

Након додатна два месеца преговора између стручних тимова Министарства правде и Адвокатске коморе Србије (у међувремену формираних) коначно је постигнуто решење којим су се стекли услови да комора донесе одлуку о прекиду обуставе рада.³² Након 130 дана протеста адвоката

²⁹ [Закон о изменама и допунама Закона о јавном бележничтву и Закон о изменама и допунама Закона о промету непокретности. *Службени гласник РС*, 121/2014].

³⁰ У вези са овом одлуком интересантно је неколико чињеница. Прво, износ средстава уплаћених у буџет је предвиђен за финансирање (текућих) расхода судова, што имплицира да одговор на наше питање о довољности компензације судова само на основу њихове растерећености услед додељивања неких од њихових активности нотарима, чини се, није био позитиван. Друго, регулатор није понудио никакво образложење властите одлуке, у смислу зашто је износ таксе био 30%, а не 60% или 10%. Треће, занимљиво је да нотари нису уложили био какав значајнији приговор увођењу ове мере. Из тога би се могло закључити да су они и даље задовољни зарађеним нето дохотком.

³¹ Солемнизација уговора од стране нотари подразумева оверу потписа уз додатак давања сагласности на његову садржину. То давање сагласности обезбеђује нотару да буде контролор законитости правног промета у ситуацијама када једна особа не може да гарантује (не улива поверење) другој страни уговорници потпуну законитост правног посла, попут на пример продаје стана. Солемнизација је скоро исто као јавнобележнички запис, осим што сада нотар не мора да препише текст, него је довољно да на донети текст од стране клијента, уколико је он у складу са важећим стандардима, стави солемнизациону клаузулу која садржи време, место и датум страни уговорници, као и основне податке о јавном бележнику и клијентима и којом се потврђује да су странке у потпуности у сагласности са садржином исправе (чл. 93–97 ЗЈБ).

³² Прво је Управни одбор Адвокатске коморе Србије усвојио предлог постигнутог споразума између преговарача којим се прихватању усаглашени текстови измењених закона [Одлука Адвокатске коморе Србије бр. 15 – 1/2015, од 16. јануара 2015]. Након тога је на седници

створене су околности за поновно функционисање правосудног система земље. Коначни договор супротстављених страна подразумевао је задржавање члана 82 Закона о јавном бележничтву у његовом изворном облику, док је члан 83 истог Закона, који је својевремено уводио новог актера на подручје састављања купопродајног уговора непокретности, у потпуности обрисан.³³ На тај начин враћена је на снагу првобитна верзија Закона о јавном бележничтву из 2011. године, према коме је грађанима и адвокатури допуштено сачињавање уговора, док је нотарима дозвољена једино њихова солемнизација. Отуда следи да коначно решење није ефикасно у Паретовом смислу. Утрошени ресурси током трајања надметања група³⁴ представљају меру простора за Парето побољшање, с обзиром да је крајње решење формално идентично почетном. Међутим, правна реалност тренутно је нешто другачија. Услед различитог тумачења одредби изменених закона у складу са постигнутим договором из јануара 2015, поједини јавни бележници састављају Уговоре о промету непокретности. Стога је Адвокатска комора Србије упутила допис ресорном Министарству упозоравајући да су тако сачињени уговори апсолутно ништави, те да је Министарство дужно да изврши надзор над вршењем јавнобележничке делатности и отклони неправилности.³⁵ Такав допис представљао је истовремено и упозорење у могућу нову обуставу рада адвокатури. Док се то не деси, околности су такве да се нови играч налази на тржишту, могућности избора су порасле, а цена услуга у зависности од преференција купаца може бити нижа.

Бројни су примери околности у којима је политичко задовољавање интереса једне групе покренуло контраинтересе, а коначни резултат настао као последица успостављене нагодбе која је у односу на гранична решења ближа максимизацији друштвеног благостања. Они који упрегнуту машту могу се изненадити величином експанаторне моћи изложене теоријске анализе, посебно Бекеровом аргументацијом. Економисти никада не треба да сметну с ума Семјуелсонову сугестију да је најбоља пракса добра теорија.

Скупштине Адвокатске коморе Србије донета одлука о престанку обуставе рада, што је формално потврдио и Управни одбор [Одлука Адвокатске коморе Србије бр. 71 –1/2015, од 22. јануара 2015].

³³ [Закон о изменама и допунама Закона о јавном бележничтву и Закон о изменама и допунама Закона о промету непокретности. *Службени гласник РС*, 6/2015].

³⁴ Када је реч о адвокатима пре свега мислимо на опортунитетне трошкове у виду пропуштених прихода за време трајања обуставе рада, као и трошкове покретања и одржавања колективне акције (средства утрошена у подношење захтева Уставном суду за оцену уставности одредби Закона о јавном бележничтву и пратећих закона којим се уводи у правни живот јавнобележничка комора [Одлука Адвокатске коморе Србије, 1027/14, од 29. септембра 2014], праћење оних чланова који су покушали да присуствују рочиштима својих клијената („слепи путници”), одржавање дисциплинских поступака, вођења преговора, конгресних скупова, протестних шетњи и сл.).

³⁵ [Захтев Адвокатске коморе Србије бр. 249/2015, од 23. фебруара 2015].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закон о адвокатури, *Службени вџасник РС*, 31/2011 и 24/2012. – одлука УС.
- Закон о допунама Закона о судским таксама. *Службени вџасник РС*, 93/2014.
- Закон о изменама Закона о јавном бележништву. *Службени вџасник РС*, 19/2013.
- Закон о изменама и допунама Закона о јавном бележништву и Закон о изменама и допунама Закона о промету непокретности. *Службени вџасник РС*, 121/2014.
- Закон о изменама и допунама Закона о јавном бележништву и Закон о изменама и допунама Закона о промету непокретности. *Службени вџасник РС*, 6/2015.
- Закон о јавном бележништву. *Службени вџасник РС*, 31/2011; 85/2012; 19/2013; 55/2014 – др. закон. 93/2014 – др. закон; и 121/2014.
- Закон о оверавању потписа, рукописа и преписа. *Службени вџасник РС*, 93/2014.
- Закон о промету непокретности. *Службени вџасник РС*, 93/2014 и 121/201.
- Закон о судским таксама. *Службени вџасник РС*, 28/94; 53/95; 16/97; 34/2001 – др. закон, 9/2002; 29/2004; 61/2005; 116/2008 – др. закон; 31/2009; 101/2011; 93/2012; и 93/2014; 106/2015; и 95/2018].
- Закон о уређењу судова. *Службени вџасник РС*, 116/2008; 104/2009; 101/2010; 31/2011; 78/2011; 101/2011; 101/2013; 106/2015; 40/2015 – др. закон; 13/2016; 108/2016; 113/2017; 65/2018 – одлука УС; 87/2018; и 88/2018 – одлука УС.
- Јавнобележничка тарифа. *Службени вџасник РС*, 91/2014; 103/2014; 138/2014; 12/2016; 17/2017; 67/2017; 98/2017; 14/2019; 49/2019; 17/2020; 91/2020; и 36/2021.
- Тарифа о наградама и накнадама трошкова за рад адвоката. *Службени вџасник РС*, 121/2012; 99/2020; и 37/2021.
- Хајек, Фридрих А. (2012). *Пуџу у роџсџиво*. Београд: ЈП Службени гласник.
- Baumol, Vilijam (2006). *Inovativna mašinerija slobodnog tržišta*. Podgorica: CID.
- Becker, Gary (1965). A Theory of the Allocation of Time. *Economic Journal*, 75(299): 493–517.
- Becker, Gary (1976). Toward a More General Theory of Regulation: A Comment. *Journal of Law and Economics*, 19(2): 245–248.
- Becker, Gary (1983). A Theory of Competition among Pressure Group for Political Influence. *Quarterly Journal of Economics*, 98: 371–400.
- Cairns, Robert (1989). Dynamic Rent-seeking. *Journal of Public Economics*, 39(3): 315–334.
- Downs, Antony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Bros.
- Hajek, Fridrih A. (2002). *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*. Podgorica i Beograd: CID i Službeni list.
- Hillman, Arye (1998). Political economy and political correctness. *Public Choice*, 96 (3–4): 219–239.
- Mitchell, William (1990). Interest Group: Economic Perspectives and Contributions. *Journal of Theoretical Politics*, 2(1): 85–108.
- Mueller, Denis. (2008). *Teorija javnog izbora III*, Zagreb: Masmedia.
- Olson, Mancur (1965). *The Logic of Collective action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Olson, Mancur (1982). *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*, Yale University Press.
- Peltzman, Sam (1976). Toward a More General Theory of Regulation. *Journal of Law and Economics*, 19(2): 211–240.
- Posner, Richard (1974). Theories of economic regulation. *Bell Journal of Economics and Management Science*, 5(2): 335–358.
- Sibinović, Đorđe (2011). *Pravo advokature*. Beograd: JP Službeni Glasnik.
- Stigler, George (1971). The Theory of Economic Regulation. *Bell Journal of Economics and Management Science*, 2: 3–21.
- Stigler, George (1974). Free riders and Collective Action: An Appendix to the Theories of Economic Regulation. *Bell Journal of Economics and Management Science*, 5: 359–365.

- Stojanović, Božo (2005). *Teorija igara: elementi i primena*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Tollison, Robert (1997). Rent seeking. In: Mueller, Dennis (Ed.), *Perspectives on Public Choice*. Cambridge: Cambridge University Press, 506–525.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Захтев Адвокатске коморе Србије бр. 249/2015, од 23. фебруара 2015. Доступно на: <https://aks.org.rs/aks/wp-content/uploads/2015/04/zahtevzasprovodjenjenadzora.pdf>. Приступљено: 10. 3. 2022.
- Одлука Адвокатске коморе Србије бр. 15 – 1/2015, од 16. јануара 2015. Доступно на: <https://aks.org.rs/aks/wp-content/uploads/2015/04/odluka160115.pdf>. Приступљено: 10. 3. 2022.
- Одлука Адвокатске коморе Србије бр. 71 – 1/2015, од 22. јануара 2015. Доступно на: <https://aks.org.rs/aks/wp-content/uploads/2015/04/odluka220115.pdf>. Приступљено: 10. 3. 2022.
- Одлука Адвокатске коморе Србије, 1027/14, од 29. септембра 2014. Доступно на: <https://aks.org.rs/aks/wp-content/uploads/2015/04/ustavnisud.pdf>. Приступљено: 10. 3. 2022.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

COMPETITION AMONG INTEREST GROUP – MECHANISM AND CONSEQUENCES

by

NENAD TEŠIĆ
Belgrade, Serbia
nenad.tesic@hotmail.rs

SUMMARY: The subject of analysis is the cause, mechanism and consequences of competition of interest groups in the political market. Two theoretical views are opposed. The central part is dedicated to Becker's model of competition of pressure groups, which implies the improvement of social welfare, while the argumentation of public choice theory points to the partially opposite conclusion.

KEYWORDS: interest groups, rent seeking, political influence, social welfare

JEL CLASSIFICATION: D72

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 339.9(4)
UDC 339.9(292.94/99)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2282233D>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ПЛАВА ЕКОНОМИЈА:
ПРИКАЗ КОНЦЕПТА И ОСВРТ НА ЕВРОПСКУ УНИЈУ

ЖАРКО М. ЂОРИЋ

Ниш, Србија
zdjoric82@gmail.com

РЕЗИМЕ: Океани покривају 2/3 земљине површине и нуде велику економску, друштвену и културну вредност која тангира животе милијарде људи. Процене доприноса океана светској економији крећу се од 1,5 до 3 трилиона америчких долара годишње, што је око 3–5% свих економских активности у свету. С друге стране, повећана потражња за морским ресурсима, технолошки напредак у истраживању океанских ресурса, прекомерни риболов, климатске промене и ацидификација океана, загађеност, биодиверзитет и губитак станишта, заједно са неадекватним управљањем и спровођењем закона међусобно се преплићу и производе неповратну штету по „здравље” океана. У претходно поменутом контексту, последњих година све више расте потреба за изучавањем океанске (плаве) економије и њених кључних импликација. С тим у вези, примарни циљ рада јесте да мапира релевантност и везу (интеракцију) између плаве економије и ширег окружења (прецизније економског развоја), са посебним освртом на ситуацију у Европској унији. Концепт плаве економије део је новог таласа економске мисли који наглашава одрживу употребу природних ресурса у светским океанима, морима и обалним подручјима. Одржива плава економија предвиђа такве економске активности као што су озелењавање бродарства, обална обновљива енергија, секвестрација угљеника, еколошки туризам, генетски морски ресурси, одржива аквакултура и развој нових врста морске хране као нових трендова у деценијама пред нама. У раду се управо у том контексту анализирају кључни постулати концепта плаве економије, као и европска искуства и изазови на овом пољу, применом метода теоријске анализе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: плава економија, економски развој, одрживост океана, Европска унија

JEL класификација: A10, A12, Q2, Q5

УВОД

Почев од 2010. године „плава економија” постаје концепт који се широко заговара од стране читавог спектра интереса као темељна стратегија за спас светских океана и воде. Полазећи од чињенице да вода чини 72% површине земље и 95% планетарне биосфере, иницијатива плаве економије настоји да промовише глобалну одрживост фокусирајући се на највећи појединачни ресурс планете: океане. Попут концепта зелене економије, плава економија утиче на побољшање добробити људи и социјалне једнакости док значајно смањује еколошке ризике и еколошку оскудицу, те подржава принципе ниског нивоа угљеника, ресурсне ефикасности и социјалне инклузије [United Nations Environment Programme (UNEP), 2013: 3].

У чланку се управо истражују базични постулати овог концепта, као и европска искуства и перспектива на овом пољу. Рад је структуриран тако да обухвата три логички повезане целине. У првом делу говори се о самом концепту плаве економије и зашто је она важна. У другом делу акценат је на прегледу одабраног броја научних радова који теоријски и емпиријски сагледавају повезаност плаве економије и економског развоја. У последњем делу разматра се економски аспект и изазови одрживог развоја и дају препоруке за одређена побољшања у домену плаве економије за подручје Европске уније.

КОНЦЕПТ ПЛАВЕ ЕКОНОМИЈЕ – ТЕОРИЈСКИ ФУНДАМЕНТИ

Плава економија улази у дискурс о воденом развоју у многим националним државама, како на регионалном, тако и на светском нивоу почев од конференције Рио+20 (Rio+20). Према дефиницији Светске банке плава економија је „одрживо коришћење океанских ресурса у сврху економског раста, побољшања егзистенције и креирања радних места, уз очување здравља океанског екосистема” [What is Blue Economy?].

Одржива плава економија јесте она која је заснована на чистим технологијама, обновљивој енергији и кружним токовима материјала и која (кроз одговорне, транспарентне, непристрасне и инклузивне процесе) пружа социјалне и економске користи за садашње и будуће генерације (укључујући потребе мањина и најугроженијих група у друштву), доприносећи сигурности хране, искорењивању сиромаштва, егзистенцији, приходу, запослености, здрављу, сигурности, равноправности и политичкој стабилности [WWF, 2015: 4].

Светска банка [World Bank, 2020: 13] дефинисала је седам базичних циљева за плаву економију и то: 1) Идентификовати јасне политике и циљеве који комбинују разматрање економских, социјалних, културних

и еколошких потреба у океанском подручју; 2) Пружити боље смернице и јасноћу доносиоцима одлука, као и већу сигурност приватном сектору; 3) Разумети како се морско окружење тренутно експлоатише, потребе различитих активности, како се појављују нове технологије и како се природа активности мења; 4) Заштитити драгоцене услуге екосистема и природне ресурсе и боље разумети и управљати кумулативним ефектима различитих морских активности, како на екосистем, тако и једни на друге; 5) Учинковитије искористити расположиви морски простор, успостављајући разматрану равнотежу између конкурентских притисака, и размотрити како се различите активности могу боље интегрисати у заједнички простор на обострану корист; 6) Антиципирати утицаје климатских промена на морску средину и 7) Осигурати да се ставови свих оних који се занимају за морску средину узму у обзир приликом одлучивања о начину коришћења океанских ресурса.

ПЛАВА ЕКОНОМИЈА КАО ОКВИР ЗА ОДРЖИВИ ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ – ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

У своју структуру концепт плаве економије укључује примарне циљеве економског развоја, заштите животне средине и друштвене једнакости, и по својој природи она је ниско-карбонска, ефикасна и чиста. У основи концепта плаве економије лежи идеја о оптимизацији природних морских ресурса унутар еколошких граница, те раздвајање друштвено-економског развоја од деградације животне средине [Vijay 2015: 40].

У новије време питање рационалног коришћења морских ресурса у сврху оптимизације економског развоја све више привлачи пажњу све већег броја истраживача, као и креатора политике. Серкир и др. [Sarker et al. 2018] у својој студији дају свеобухватну анализу потенцијала плавог раста и његових политичких импликација за друштвено-економски развој на примеру Бангладеша, као једне од аутентичних поморских нација. Као виталне компоненте плаве економије у Бангладешу идентификовани су обални и морски ресурси, те обновљиви извори енергије, а висок економски повраћај са потенцијалом за унапређење плавог раста повезан је и са морском и обалском трговином, те заштитом од природних катастрофа. Супротно, као главни изазови на путу ка даљој афирмацији концепта плаве економије у поменутој земљи идентификовани су пораст нивоа мора, екстремни догађаји изазвани климом, загађење и слаба примена закона.

Усмен Ескери и др. [Usman Askari et al. 2020] у свом раду анализирају могућности и истичу препреке повезане са плавом економијом на примеру Пакистана. Поменута анализа за нас је интересантна из једног једноставног разлога ако се има у виду чињеница да је поморски сегмент један од темељних фактора економске и војне моћи поменуте нације, с обзиром да се 95% трговине одвија морима. Осим тога, процењује се да ако се плави ресурси унутар ове државе адекватно валоризују онда овај сектор носи са собом потенцијал за генерисање више од милион радних места

у наредном периоду, те ублажавање проблема тероризма. Као неконвенционални изазови који стоје на путу афирмације концепт плаве економије на примеру Пакистана наводе се: јачање пиратеријских претњи, трговина људима, загађење мора и велике шансе за ескалацију кријумчарења. У наредном периоду, истичу аутори, за снажнији развој плаве економије потребно је да влада демонстрира снажнију политичку вољу, уложи додатне интелектуалне и материјалне ресурсе, реши проблем лоше инфраструктуре и бирократије унутар система, амортизује регионалну нестабилност, те подигне ниво координације унутар надлежног министарства за ову област.

Битил и др. [Bethel et al. 2021] у свом раду на примеру добро познате приобалне и острвске државе Бахами акценат стављају на канале и механизме путем којих плава економија може допринети динамичнијем економском развоју поменуте земље, и посебно истичу приобални и морски туризам, аквакултуру на мору, морску биотехнологију и биопроспекцију. Поменути сегментима плаве економије треба дати приоритетни национални значај за економски просперитет и инсистирати на стратешком и тактичком доношењу одлука путем нумеричког моделовања и опсервације океана. У раду поменутих аутора плава економија је препозната као кључна полуга за ревитализацију економије у постковид ери, а као кључни изазови и препреке који стоје на том путу истичу се: (А) *Плава неправда* – наводи се 10 кључних неправди, и то: 1) одузимање имовине, расељавање и отимање океана; 2) забринутост око еколошке правде због загађења и отпада; 3) деградација животне средине и редуковање услуга екосистема; 4) утицаји на живот малих рибара; 5) изгубљени приступ морским ресурсима потребним за сигурност хране и благостање; 6) неправедна расподела економских користи; 7) друштвени и културни утицаји; 8) маргинализација жена; 9) злоупотребе људских права и права староседелаца и 10) управљачка ексклузивност. С друге стране као препоруке за отклањање или пак ублажавање поменутих неправди и постизање алтернативнијег и социјално-праведнијег плавог (а самим тим и економског) развоја аутори истичу: 1) Препознати и заштитити ресурсе и просторно власништво и права приступа њима; 2) Предузети приступ из предострожности како би се смањило загађење и осигурало да се еколошки терет не ставља на маргинализовано становништво; 3) Минимизирати утицаје развоја на станишта, ресурсе и услуге екосистема; 4) Размотрити и заштитити права приступа и средстава за живот малих рибара; 5) Одржавати и промовисати приступ морским ресурсима потребним за прехранбену безбедност и благостање; 6) Развити политике и механизме за подстицање и обезбеђивање правичне расподеле економских користи; 7) Праћење, ублажавање и управљање друштвеним и културним утицајима развоја океана; 8) Препознати, укључити и промовисати једнаку улогу жена у океанској економији; 9) Препознати и заштитити људска права и права староседеоца и 10) Развити инклузивно и партициптивно планирање и процесе управљања развојем океанских области, и (Б) *Ојсервација океана* – односи се на лимитираност ресурса и капацитета владе Бахама да

самостално спроводи и одржава истраживање океана чиме се угрожавају безбедност, управљачке перформансе и оперативна ефикасност, а што се пре свега односи на недостатак квалификованог особља, специјализоване опреме и финансијских средстава.

Рус и др. [Roos et al. 2021] у свом раду фокусирају пажњу на потенцијале одрживог економског развоја приобалних подручја под окриљем плаве економије региона Балтичког мора у контексту дигиталне трансформације. Главни налаз огледа се у чињеници да активнија комерцијализација територијалних ресурса обалних подручја може интензивирати одрживи економски развој поменутог региона, у првом реду кроз дигитално вођене иновације. Рецепт је прилично једноставан и гласи: јачање конкурентности приморских подручја изискује оснаживање дигиталних процеса унутар сектора плаве економије и стварање комуникационе инфраструктуре, при чему се додатни утицај плаве економије на економски развој валоризује и кроз преливање позитивних ефеката на друге индустрије путем смањења трошкова, креирања нових радних места и побољшања квалитета производа и услуга у истим. Додатно, дигитална трансформација под окриљем плаве економије пружа значајан допринос и помаже у смањењу угљеничног отиска, чиме се разрешава конфликт између тренутне производње добара и очувања ресурсног потенцијала за будућност, и на тај начин олакшава реализација циљева одрживог развоја.

Филен и др. [Phelan et al. 2020] у свом раду фокусирају пажњу на приморски екотуризам, као виталне и важне компоненте туристичког сектора, а самим тим и плаве економије, на примеру приобалног региона индонежанске провинције Јужни Сулавеси, у Коралном троуглу, као морском подручју које се налази у западном Тихом океану и познато је по свом високом морском биодиверзитету. Примарно, подвлачи се значајна улога екотуризма у заједници у смислу заштите екосистема, егзистенцијалне диверзификације и дистрибуције користи. С тим у вези, главни емпиријски налаз јесте тај да приобалне заједнице са оскудним морским ресурсима пружају скромне развојне могућности које се читавају углавном кроз допуну примарног дохотка и, у извесним случајевима, подупиру сезонске послове као изворе за живот као што су нпр. риболов и пољопривреда. Супротно, у удаљеним областима богатим биодиверзитетом, смештај у породици и културни екотуризам нуди средства за допринос годишњем приходу заједнице, подстиче понос заједнице и односе и јача одрживо управљање приобалњем. Како би се реализација екотуристичких потенцијала ставила у функцију динамизације економског развоја и достизања тзв. светог тројства плаве економије – више социјалне правичности, мање еколошких ризика и сталне подршке за локалну привреду – три су кључне полуге и то: управљање отпадом, јачање софистицираности угоститељских вештина и приступ тржишту.

Осим позитивних еколошких, друштвених и економских ефеката, плава економија може продуковати и негативне ефекте што захтева три кључне преправке (интервенције), и то [опширније у: Brent et al. 2018]: 1) Поправка за очување – полазећи од проблема да постоји сукоб између

циљева инвеститора који трагају за могућностима за стицање профита и заштите животне средине, решење је следећа поправка: претворити очување океана у атрактивну прилику за улагање уз јачање односа с јавношћу. Реч је о идеји „профитног очувања” која подразумева економски ефикасна средства за ублажавање климатских промена и очување биолошке разноврсности (као тржишних недостатака) без ограничавања економског раста; 2) Поправка протеина – полазећи од проблема све веће глобалне потражње за рибљим протеинима и опадања природних рибљих залиха, решење је следећа поправка: чини се да је аквакултура великих размера прави оквир за будућност рибарства, с обзиром да је она одговорна за скоро половину рибе коју једемо. Има се у виду неспорни тренд према коме мале рибарске заједнице постају све више маргинализоване како парадигма плавог раста добија на значају и 3) Поправка енергије/екстракције – полази се од проблема како без икаквих сукоба са сектором (индустријом) нафте и гаса унапредити агенду одрживости плавог раста. Посебно се истиче значај плавих финансија за потребе експанзије екстрактивних индустрија на мору (нафте, гаса и дубокоморских ретких минерала).

Интересантан је пример острвске државе Сејшели, која захваљујући географским предностима остварује огромну економску добит (кроз извоз, генерисање прихода и огромно запошљавање) управо захваљујући главним секторима плаве економије какви су рибарство и туризам, а на шта се у свом раду осврнуо и Синеретни [Senaratne 2020]. Илустрације ради, сектор туризма учествује са преко 80% у БДП-у земље, уз рибарство које чини највећи део остатка, захваљујући чему ова најмања афричка држава постиже највећи БДП по становнику на континенту. Међутим, прекомерна експлоатација и неодрживе праксе управљања стварају огроман притисак на океанске ресурсе, због чега је руководство 2018. године било принуђено да усвоји Стратешки оквир и мапу пута за плаву економију Сејшела. Као еколошки и друштвено-економски изазови који угрожавају даљу афирмацију концепта плаве економије истакнути су малобројно становништво, велика зависност од спољнотрговинских веза, економска подложност природним шокovima, те пандемија COVID-19 која је избацила на површину огромну зависност земље од увоза основних роба услед уске економске основе, те недовољне развијености капацитета за домаћу производњу. Окосницу претходно поменутог стратешког оквира и мапе пута за плаву економију Сејшела чине стратешке иницијативе путем којих се постиже сигурност хране, очување природног капитала земље, економска диверзификација, те одрживо и инклузивно коришћење океанског простора, а чија би реализација требала да пружи и значајан допринос даљем економском развоју земље. Темељни циљеви оквира су: 1) јачање економске диверзификације и резилијентности у смислу рањивости на потенцијалне шокове, те ослањање на узак број пропульзивних сектора; 2) постизање заједничког просперитета путем запошљавања на висококвалитетним позицијама те креирање нових локалних инвестиционих могућности; 3) унапређење сигурности хране и

свеукупног благостања и 4) очување интегритета екосистема и станишта кроз јачање отпорности на климатске шокове и одрживо управљање.

У свом раду Рој [Roy 2019] се бави анализом управљања морским ресурсима у Индијском океану, те изазовима плаве економије и нуђењем препорука за осигурање одрживог економског развоја у том региону у претходно поменутом контексту. Анализа која се нуди може бити интересантна из разлога што је Индијски океан у светској океанској подели трећи океан према величини који покрива површину од преко од 70 милиона км² којом су обухваћене екстензивне ексклузивне економске зоне различитих земаља и три велика отворена мора. Посебно се наглашава вишедимензионалност изазова у смислу конструктивног коришћења морских ресурса региона услед утицаја климатских промена, какви су пораст нивоа мора, закисељавање океана и екстремни временски догађаји што утиче на промену у дистрибуцији водених врста, обарање нивоа економске продуктивности и промене структуре заједнице услед појачаних миграција. Као одговор аутор предлаже улагање озбиљних напора и ургентну акцију у правцу унапређења управљачких перформанси и управљачке структуре (архитектуре) региона океана посебно у контексту рибарства, заштите животне средине и утицаја климатских промена. Као изазови унапређења управљања плавом економијом у Индијском океану истичу се, између осталог, компликовани регулаторни систем који укључује велики број законских решења, регионалне аранжмане, као и међународне законе; премда је већина земаља овог простора формулисала сопствене прописе о рибарству, недостају им одговарајући стандарди, смернице и механизми за спровођење због ограничених података и капацитета; прекомерна експлоатација природних морских ресурса као последица све веће урбанизације, индустријализације и миграције; безбедност хране (укључујући и морске плодове) је у опасности услед климатских промена што се додатно усложњава чињеницом да је овај регион једно од главних подручја глобалног риболова и итекако је богат морским плодовима; уништавање коралних гребена, услед закисељавања и пораста температуре мора, а који су критични за различите врсте мора и сл. На путу ка одрживом оквиру управљања плавом економијом Индијског океана заинтересоване стране морају да остваре напредак у три кључна сегмента: 1) сигуран и одржив економски раст, 2) повећана извесност и сигурност политике и 3) већа друштвена допуштеност да активно делују.

Марија Бедирсеа и др. [Bădîrcea et al. 2021] у свом раду настоје да идентификују узрочну везу између емисије гасова стаклене баште, плаве економије и економског раста на бази панела годишњих података за 28 земаља чланица ЕУ за период 2009–2018. година. На основу добијених резултата утврђено је да на дуги рок постоји коинтеграциони однос између поменутих величина, док су паралелно идентификоване једносмерне узрочне везе од емисије гасова стаклене баште ка економском расту у краткорочном периоду и од привредног раста ка емисији гасова стаклене баште на дужи рок, што указује на то да је плава економија веома важан део глобалне економије и да се негативан утицај преко мора и океана

одражава и на друге сфере привредног живота. Чињеница да плава економија негативно утиче на емисију гасова стаклене баште правда се тиме што је привредна активност коришћењем мора и океана заснована на експлоатацији не само обновљивих извора енергије, већ и тиме што владе предузимају значајне мере за спречавање ослобађања гасова штетних по животну средину. У циљу осигурања равнотеже између коришћења обалних ресурса и максимизације економских и друштвених користи, предлаже се имплементација система интегрисаног управљања обалним подручјем где очување и развој постају компатибилни циљеви. Битно је да креатори политике стварају адекватне зелене политике прилагођене свакој земљи чланице како би се контролисали претходно поменути утицаји и одржао ниво економског раста као главне детерминанте за финансијски развој земље. Очување и раст природног капитала акумулираног у морима и океанима је од суштинског значаја за пружање услуга одрживог екосистема и за постизање одрживог развоја ЕУ у духу развојних циљева које су поставиле УН за 2030.

Полазећи од ограниченог простора и деградације ресурса у приобалним подручјима, као посебан сегмент експанзије плаве економије у деценији пред нама истичу се зоне приобалних вода. У вези са претходним, Новаљо и др. [Novaglio et al. 2020] у свом раду издвајају две могуће пројекције развоја поменутог сегмента плаве економије и акција потребних за постизање одрживијег исхода, и то: 1) класични сценарио – фокус ће се задржати на економском расту, комодификацији природе, доминацији приватних над јавним и културним интресима и приоритетима интереса садашњих над будућим генерацијама и 2) одрживији сценарио – дошло би до неупоредиво боље реализације циљева УН у одрживом развоју, што би довело до инклузивног економског развоја, одрживости животне средине и правичног и једнаког приступа ресурсима и технологијама међу корисницима, нацијама и генерацијама. Као кључни логистички и економски изазови одрживог и правичног развоја у истом раду наводе се и истичу: неадекватна инфраструктура и технологија за подршку новим секторима унутар приобалних подручја; недовољно разумевање утицаја на животну средину; неправедни исходи и одсуство планирања и владиног надзора. Решења за поменуте изазове треба тражити у промени друштвених вредности, избалансиранијој алокацији средстава за приобалне активности, дугорочном и праведном финансирању активности, транспарентности у размени информација између индустрије и међу нацијама уз померање фокуса са конкуренције на сарадњу, те прилагођавању међународних правних и институционалних механизма којим се постиже етика дељења по питању користи, одрживо коришћење ресурса и мирно решавање сукоба.

Потенцијалне везе између плаве економије, одрживог развоја и економског раста препознате су и у Агенди одрживог развоја до 2030. године. Наиме, концепти „плавог раста” и „зелене економије у плавом свету” се усклађују и подржавају реализацију једног од циљева одрживог развоја УН – одрживи циљ 14 који се односи на конзервацију и одрживо

коришћење мора и морских ресурса за одрживи развој. Плава економија је на различите начине повезана са 17 циљева одрживог развоја (SDG), што је приказано у Табели 1, подржавајући активно на тај начин транзицију ка праведнијој, резилјентнијој, заснованој на знању и просперитетнијој будућности која је у складу са природом.

Табела 1. Веза између развоја плаве економије и циљева одрживог развоја

Потенцијалне позитивне последице правилног развоја плаве економије	Циљеви одрживог развоја	Потенцијалне негативне последице неправилног развоја плаве економије
Побољшана средства за живот и запошљавање; Инвестирање у предузетништво	1. Свет без сиромаштва	Просторни сукоби; Маргинализација
Побољшана одржива производња хране; Побољшана дистрибуција хране	2. Свет без глади	Повећан губитак хране; Штетна комодизација хране
Побољшан квалитет воде; Појачано финансирање здравствених услуга; Побољшана безбедност на раду помораца	3. Здравље и благостање	Загађење; Слабо прикупљање прихода на националном нивоу
Побољшање инфраструктуре знања; Повећана средства за образовни сектор; Развој вештина	4. Квалитетно образовање	Outsourcing квалификоване радне снаге; Неспремност за инвестирање у локалну обуку и образовање; Одлив мозга
Повећана једнака права на економске ресурсе; Повећана партиципација у доношењу одлука	5. Родна равноправност	Повећана родна разлика у зарадама; Пролиферација разлике у приходима
Повећана средства за приступ чистој води и санитарнијама; Инвестиције у услуге пружања воде засноване на природи	6. Чиста вода и санитарни услови	Загађење воде; Деструкција услуга пружања воде засноване на природи
Побољшани приступ обновљивој енергији; Побољшана база знања за изградњу и одржавање инфраструктуре	7. Приступачна енергија из чистих извора	Наставак подстицања енергије засноване на угљенику; Расељавање становништва; Утицаји на животну средину
Генерисање нових радних места; Економска диверзификација	8. Достојанствен рад и економски раст	Концентрација богатства; Превелико ослањање на квантитативни раст
Појачана и побољшана инфраструктура; Технолошки прогрес	9. Индустрија, иновације и инфраструктура	Утицај на животну средину; Велика зависност од технологије
Побољшана расподела добити; Појачано партиципативни ангажман свих заинтересованих страна (стејкхолдера)	10. Смањење неједнакости	Посао као и обично; Концентрација утицаја

Побољшана употреба воде; Градови имају приступ чистој обновљивој енергији	11. Одрживи градови и заједнице	Повећан притисак на изворе слатке воде; Загађење
Укидање неефикасних субвенција за фосилна горива; Промоција правичније трговине робом и услугама	12. Одржива потрошња и производња	Неодржива производна пракса Повећана количина отпада
Транзиција ка ниско-карбонској економији; Отпорност на неизвесну климатску будућност	13. Заштита климе	Повећан интензитет угљеника; Деградиција обале која доводи до климатске рањивости
Побољшано здравље водених и морских екосистема	14. Очување воденог света	Прекомерно искоришћавање водених и морских ресурса; Деградиција животне средине
Повећана сигурност воде; Побољшана одрживост прекограничне расподеле воде	15. Очување живота на земљи	Нутритивна загађеност; Губитак биодиверзитета
Побољшано управљање; Промоција континенталног мира и безбедности	16. Мир, правда и снажне институције	Ресурсна конфликтност; Неуспех у примени и спровођењу закона и прописа; Холандска болест и проклетство ресурса
Побољшана партнерства између јавних, приватних и актера грађанског друштва; Ојачана континентална сарадња	17. Партнерством до циљева	Недовољна партнерства; Бирократска комплексност

Премда ефекти пандемије изазване вирусом ковид-19 у значајној мери обликују перформансе плаве економије, укратко речено она је пореметила у првом реду кључне океанске делатности попут рибарства, туризма и поморства. У начелу позива се на постпандемијски опоравак (тзв. build back blue) који би пре свега требао да се базира на подршци обнављању екосистема путем, примера ради, садње мангрова, очување коралних гребена и успостављање заштићених морских подручја. То би у крајњој инстанци редуковало емисију угљеника и повећало климатску резилијентност у обалним заједницама, али, исто тако, и креирало нова радна места у туризму, рибарству и секторима аквакултуре. Од значаја би било и алоцирање штетних субвенција за риболов од прекомерног ка мањем, одрживијем рибарству, те јачање система управљања отпадом. У наредном периоду биће потребна и значајна мобилизација капитала када су у питању области попут одрживе аквакултуре, обновљивих извора енергије на мору и борбе против загађења мора пластиком, што захтева и снажнију афирмацију концепта плавих финансија.¹

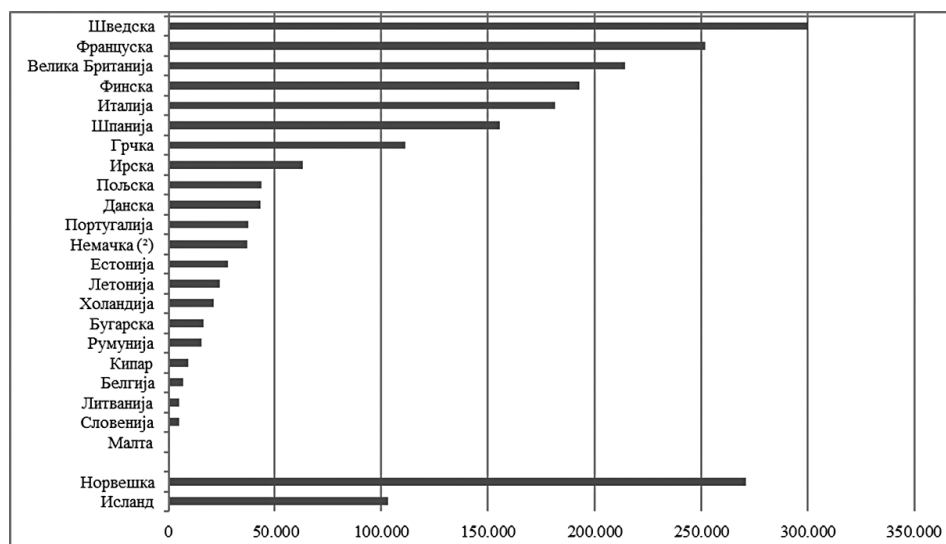
¹ О претходно поменутом односу између пандемије ковид-19 и плаве економије опширније у: [The Economist Group, World Ocean Initiative, 2020].

ЕВРОПСКА УНИЈА И ПЛАВА ЕКОНОМИЈА – ЕМПИРИЈСКИ НАЛАЗИ, ПРИОРИТЕТНА ПОДРУЧЈА И ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА КРЕАТОРЕ ПОЛИТИКЕ

Плава економија представља кључну компоненту одрживог економског развоја и јачања конкурентске позиције Европске уније. Додатни значај концепта плаве економије за развој Европске уније проистиче из чињенице да је Европа у суштини поморски континент, те да са собом носи огроман потенцијал за пружање доприноса „зеленијем” европском економском опоравку. О географском и секторском аспекту поморске (плаве) економије Европске уније корисне податке, између осталог, пружа ЕВРОСТАТ. Према последњим доступним подацима из 2015. године неколико држава чланица ЕУ су земље без излаза на море и као такве немају ниједну поморски регион NUTS² 3, па стога нису укључене у разматрање. У питању су Чешка, Луксембург, Мађарска, Аустрија и Словачка, док преостале државе чланице ЕУ имају поморске регионе, чија површина значајно варира (видети Графикон 1).

Графикон 1. Величина поморских региона, према земљама, 2012. година, (км²)

(¹) Чешка, Луксембург, Мађарска, Аустрија и Словачка су земље без излаза на море и нису представљене. Подаци за Хрватску нису доступни. На графикону су још и Норвешка и Исланд које нису чланови ЕУ.

(²) Подаци за 2011. годину.

Извор: [EUROSTAT, *Maritime economy statistics 2015*].

Седам држава чланица имају у свом саставу поморске регионе чије су површине веће од сто хиљада квадратних километара: Шведска

² Nomenclature of territorial units for statistics.

(300.000 км²), Француска (252.000 км²), Велика Британија (214.000 км²), Финска (193.000 км²), Италија (181.000 км²), Шпанија (156.000 км²) и Грчка (111.000 км²). Међу поменутиим државама чланицама неколико њих је лоцирано на Средоземном мору, што их чини изузетно атрактивним међу туристима, посебно током летњих месеци. Најмањи поморски регион смештен је на Малти (316 км²), која је у исто време и најмања држава чланица ЕУ. Оно што је интересантно за наше истраживање јесте и постојање диспаритета у БДП-у између поморских и немаритивних региона. Наиме, ако се посматра БДП per capita између региона, чини се да поморски региони често генеришу већи БДП per capita у поређењу са немаритивним регионима (то је случај у 13 од 20 наведених држава чланица ЕУ (видети Табелу 2).

Табела 2. БДП per capita, по земљама, 2005, 2010–2011 ⁽¹⁾ (ЕУР/становнику)

	Поморски региони			Немаритивни региони		
	2005.	2010.	2011.	2005.	2010.	2011.
Белгија	29.695	33.303	34.477	23.815	27.291	28.058
Бугарска	3.014	4.311	4.739	3.013	4.865	5.326
Данска ⁽²⁾	36.782	41.241	41.468	/	/	/
Немачка	29.665	32.718	33.565	26.720	30.308	31.756
Естонија	9.240	11.906	13.467	5.594	7.310	8.147
Ирска	39.972	35.553	36.435	26.142	21.233	21.642
Грчка	17.664	19.987	18.742	13.359	14.645	14.221
Шпанија	20.555	21.994	21.877	21.494	23.682	23.820
Француска	23.448	25.128	25.863	29.619	32.807	33.742
Хрватска	7.984	9.672	9.994	8.169	10.242	10.570
Италија	21.252	22.112	22.388	29.444	30.930	31.405
Кипар ⁽²⁾	18.412	20.985	21.130	/	/	/
Летонија	7.413	10.598	11.952	3.152	5.211	6.166
Литванија	6.640	9.881	11.260	6.270	8.829	10.094
Малта ⁽²⁾	12.183	15.372	15.929	/	/	/
Холандија	33.518	37.276	37.683	28.839	32.813	33.441
Пољска	6.078	8.323	8.619	6.442	9.311	9.743
Португалија	15.518	17.105	16.977	10.462	12.053	11.869
Румунија	4.320	6.265	6.674	3.658	5.772	6.127
Словенија	13.589	16.629	16.601	14.483	17.430	17.771
Финска	33.070	36.766	38.271	24.850	27.401	29.420
Шведска	34.038	38.310	41.836	28.713	32.835	36.071
Велика Британија	30.936	28.050	28.384	28.715	25.037	25.572
Норвешка	/	52.452	55.082	/	36.785	39.581

⁽¹⁾ Чешка, Луксембург, Мађарска, Аустрија и Словачка су земље без излаза на море и нису представљене.

⁽²⁾ Данска, Кипар и Малта су поморска подручја у целини.

Извор: [EUROSTAT, *Maritime economy statistics 2015*].

Евалуација економског утицаја плаве економије на примеру Европске уније

За анализу перформанси плаве економије, поређење земаља чланица на основу одређених показатеља развијености плаве економије користимо економске индикаторе за одређене етаблиране секторе публиковане од стране Генералне управе за поморство и рибарство [Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries, 2012]. Економски индикатори публикују се од 2009. године, док је последња доступна година за нашу анализу 2019, при чему се шест сектора, са кључним директним доприносом плавој економији ЕУ, односе на: 1) Приморски туризам; 2) Морске живе ресурсе; 3) Морске неживе ресурсе; 4) Лучке активности; 5) Бродоградњу и поправку пловила и 6) Поморски транспорт. Различити филтери омогућавају прилагођавање података у смислу подсектора, активности, државе чланице, индикатора и временског периода. Исто тако, треба имати у виду чињеницу да осим специфичног доприноса етаблираних сектора они итекако продукују и мултипликативне ефекте на приходе и радна места у осталим секторима економије ЕУ, те им стога треба посветити посебну пажњу.

Као индикаторе за анализу економских перформанси плаве економије користимо следеће индикаторе [European Commission. Blue indicators online dashboard, 2020]: 1) Додату вредност по трошковима фактора (Value Added at Factor Cost); 2) Бруто инвестиције (Gross Investment); 3) Нето инвестиције (Net Investment); 4) Персоналне трошкове (Personnel Costs); 5) Запосленост (Persons Employed) и 6) Промет или укњижену бруто премију (Turnover or Gross Premium Written).

На основу Табеле 3 етаблирани сектори плаве економије ЕУ директно доприносе запошљавању 4,5 милиона људи и генеришу близу 176 милијарди бруто додате вредности (GVA) у 2019. години. Највећи допринос у отварању радних места посматрано по секторима у 2019. години пружио је приморски туризам, док је најмање радних места отворено унутар сектора океанске енергије. Што се тиче генерисања бруто додате вредности такође предњачи приморски туризам, а следе га поморски транспорт и лучке активности, док се упадљиво најмања бруто додата вредност креира унутар сектора океанске енергије и морских неживих ресурса.

Ако се посматра индикатор додате вредности по трошковима фактора у 2019. години егзистирају значајне разлике међу земљама па тако најбоље резултате бележе земље попут Шпаније, Италије, Немачке и Француске, које скупа генеришу 61,7% бруто додате вредности Европске уније. С друге стране, када су у питању земље чланице ЕУ најмања бруто додата вредност генерише се у земљама попут Аустрије, Бугарске, Чешке Републике, Естоније, Финске, Мађарске, Летоније, Литваније, Бугарске, Малте, Словачке и Словеније. Ако се посматра временски период 2009–2019. године дошло је до пораста генерисане бруто додате вредности у свим земљама чланицама ЕУ, осим у Бугарској (значајан пад од 36,5%), Данској и Грчкој (значајан пад од 39,2%). Највећи пораст генерисања бруто

додате вредности за поменути период бележи се у Мађарској (110,9%), Малти (176,9%) и Словачкој (чак 425%), иако на изузетно ниску стартну основу.

Табела 3. Запосленост и додата вредност по трошковима фактора у плавој економији на нивоу ЕУ-27, по секторима, 2019. година

СЕКТОРИ ПЛАВЕ ЕКОНОМИЈЕ У ЕУ	ЗАПОСЛЕНОСТ У ПЛАВОЈ ЕКОНОМИЈИ (у хиљадама)	ДОДАТА ВРЕДНОСТ ПО ТРОШКОВИМА ФАКТОРА (у милионима евра)
Укупна радна места и додата вредност у плавој економији	4.471,3	176.578,9
Морски живи ресурси	539,9	19.426,1
Морски неживи ресурси	11,1	4.242,5
Океанска енергија	10,6	1.843,2
Лучке активности	384,0	26.480,5
Бродоградња и поправка	292,0	14.653,9
Поморски транспорт	397,6	30.046,9
Приморски туризам	2.836	79.885,7

Извор: [European Commission. Blue indicators online dashboard, 2020].

Што се тиче индикатора бруто инвестиције у 2019. години највећи њихов износ бележи се у земљама ЕУ попут Белгије, Данске (највећи износ), Француске, Немачке, Италије, Холандије и Шпаније. За временски период од 2009. до 2019. године на нивоу ЕУ бележи се пад у вредности бруто инвестиција од 13,9%, са највећим минусом у земљама попут Аустрије, Бугарске, Чешке Републике, Француске, Грчке, Италије, Луксембурга, Холандије, Португалије, Румуније, Словеније (највећи пад, 78,7%). С друге стране, највећи раст у износу бруто инвестиција за период 2009–2019. године бележи се у земљама попут Белгије (99,1%), Кипра, Данске, Немачке, Летоније (87,7%), Литваније, Малте (чак 198,6%), Пољске, Словачке и Шведске. Земље са значајно највећим уделом у укупном износу бруто инвестиција на нивоу ЕУ-27 у 2019. години јесу Белгија, Данска (чак 22,8%), Француска, Немачка, Италија, Холандија и Шпанија.

Укупан износ нето инвестиција на нивоу ЕУ-27 у 2019. години достиже близу 6,5 милијарди евра, при чему је за посматрани период 2009–2019. година забележен пад од 16,1%. Ако се посматра по појединачним земљама у 2019. години највећи удео по питању поменутог показатеља бележи мали број земаља попут Белгије, Данске, Француске, Немачке (земља са највећим износом нето инвестиција од скоро 1,2 милијарде евра, што је скоро петина укупних инвестиција на нивоу ЕУ-27), Италије, Холандије и Шпаније. За временски период 2009–2019. године раст у укупном износу нето инвестиција бележи се у земљама попут Аустрије, Белгије (чак 187,1%), Кипра (174,9%), Данске, Естоније, Финске, Немачке (189,2%), Мађарске (158,0%), Летоније, Литваније, Малте (чак 833,9%), Пољске, Словачке

(318,3%), Шпаније и Шведске, док је у осталим земљама регистрован пад у укупном износу нето инвестиција (највећи се бележи у Грчкој од 73,4%).

Према показатељу персоналних трошкова на нивоу ЕУ-27 они износе преко 100 милијарди евра, што је за посматрани период 2009–2019. година раст од 14,9%. Посматрано по појединачним земљама у 2019. години највећи износ персоналних трошкова у вези са функционисањем плаве економије бележи се у земљама попут Белгије, Хрватске, Данске, Француске (близу 17 милијарди евра или 15,7% укупних трошкова на нивоу ЕУ-27), Немачке (преко 17,5 милијарди евра или 16,4% укупних трошкова), Грчке, Италије (преко 13 милијарди евра или 12,4% укупних трошкова), Холандије и Шпаније (преко 20,5 милијарди евра или 19,4% укупних трошкова). Из претходног се јасно види просторна концентрација као и код нето инвестиција, значајног износа персоналних трошкова, где само четири земље – Француска, Немачка, Италија и Шпанија, бележе удео од 63,9% у укупној структури персоналних трошкова унутар плаве економије ЕУ-27. За временски период 2009–2019. године пораст персоналних трошкова бележе земље попут Аустрије, Белгије, Хрватске, Чешке Републике (значајан раст од 94,5%), Данске, Естоније, Финске, Француске, Немачке, Мађарске (значајан раст од 127,4%), Ирске, Летоније, Литваније, Луксембурга, Малте, Холандије, Пољске, Португалије, Румуније, Словачке (значајан раст од 181,4%), Словеније, Шпаније и Шведске. С друге стране, само у четири земље чланице за посматрани временски период региструје се смањење у укупном износу персоналних трошкова (Бугарска, Кипар, Грчка и Италија), што говори у прилог слабој ефикасности функционисања плаве економије посматрано по земљама чланицама ЕУ.

Последња два индикатора која ће се анализирати односе се на запосленост и промет или укњижену бруто премију у вези са функционисањем плаве економије по појединачним земљама чланицама ЕУ за 2019. годину. Оно што је интересантно јесте да је за посматрани период 2009–2019. године на нивоу ЕУ-27 забележен раст новокреираних радних места од свега 0,4%, док је у исто време забележен раст промета од 12,9%. Посматрано по појединачним земљама, највећи удео у структури запослености плаве економије на нивоу ЕУ бележе Француска (8,3%), Немачка (12,1%), Грчка (12,9%), Италија (11,8%) и Шпанија (20,6%) – поменуто земље остварују укупан удео у запослености у вези с плавом економијом од чак 65,7%. За посматрани временски период 2009–2019. године раст у нивоу запослености унутар плаве економије бележи се у земљама попут Аустрије, Белгије, Кипра, Чешке Републике (значајан пораст од 41,6%), Данске (значајан пораст од 40,7%), Немачке, Мађарске (огroman пораст од 70,4%), Ирске (огroman пораст од 70,3%), Летоније, Литваније, Луксембурга, Малте (значајан пораст од 59,3%), Холандије, Пољске, Португалије (значајан пораст од 53,5%), Словачке (огroman пораст од 81,0%) и Шпаније, док је у свим осталим земљама забележен пад у броју запослености, са највећим у Бугарској (-6,5%). Када је реч о показатељу промета највећи је остварен у 2019. години у земљама попут Белгије, Данске, Француске (износ од скоро 80 милијарди евра), Немачке (највећи износ промета од

чак 133 милијарде евра), Италије и Шпаније (значајан обим промета од скоро 100 милијарди евра). Најмањи износ промета бележи се унутар плаве економије Луксембурга од свега 213 милиона евра. За посматрани временски период 2009–2019. године раст у износу промета бележи се у земљама попут Аустрије, Белгије (значајан раст од 43,4%), Хрватске, Кипра, Чешке Републике, Данске, Естоније, Финске, Француске, Немачке (значајан пораст од 61,4%), Мађарске (огроман пораст од 83,9%), Ирске, Летоније, Литваније (82,3%), Луксембурга (89,8%), Малте (огроман пораст од чак 160%), Холандије, Пољске, Португалије, Словачке (187,7%), Словеније, Шпаније и Шведске. С друге стране у малом броју од свега четири забележен је пад у обиму промета плаве економије, с највећим износом од 41,1% који је регистрован у Бугарској. Интересантно је и то да само четири земље, Француска, Немачка, Италија и Шпанија, остварују удео у укупном промету ЕУ од чак 60,3%, што опет као и код свих претходних показатеља плаве економије открива значајан просторни образац када је у питању перформансност плаве економије.

Како би плава економија у ЕУ могла да достигне свој потенцијал одрживог раста од кључног су значаја следећих пет подручја [више у: European union, 2012]:

1. Плава енергија – морске енергије могу подићи потенцијал за повећање ефикасности сакупљања европских енергетских ресурса, минимизирати потребе за коришћењем земљишта у електроенергетском сектору и смањити европски ниво емисије гасова који изазивају ефекат „стаклене баште” ;
2. Аквакултура – недостатак расположивог поморског простора за активности аквакултуре, конкуренција на глобалном тржишту и административна ограничења – посебно у вези са поступцима издавања дозвола – спадају у растуће изазове. Одржива аквакултура такође мора размотрити потенцијалне утицаје на залихе домицилне рибе и квалитет воде;
3. Поморски, обални и крузерски туризам – високо квалитетне воде за купање и нетакнута обална и морска станишта имају високу рекреативну вредност. Ово повећава атрактивност обалних подручја, што заузврат повећава потенцијал раста активности попут наутичког туризма и спорта и зеленог туризма као што је посматрање китова. Јавне управе мораће да заузму стратешки приступ инвестицијама у одговарајућу инфраструктуру попут везних капацитета, лучких капацитета и транспорта;
4. Морски минерални ресурси – из морске воде економски је изводљиво експлоатисати минералне сировине као што су бор или литијум. Континуирана конкурентност сектора минерала из мора зависи од приступа финансијама на суштински ризичном тржишту, циљаних истраживања и развоја техника вађења, те могућности добијања дозвола у међународним водама и снажних мера за избегавање штете по јединствене екосистеме. Сектор минерала из морске средине овде ће моћи да се послужи искуствима нафтног и гасног сектора на мору.

5. Плава биотехнологија – истраживање биодиверзитета мора од користи је да се схвати, примера ради, како би се организми који могу да поднесу екстремне температуре и притисак и расту без светлости могли користити за развој нових индустријских ензима или фармацеутских производа.

Плава економија на нивоу Европске уније –
будући изазови и препоруке за одрживу путању раста

Адекватна валоризација концепта плаве економије може помоћи Европској унији да се постигне и европски опоравак, али и Европски зелени договор (усвојен у децембру 2019. године од стране Европске комисије). Познато је да је темељни циљ Европског зеленог договора, као једног од најважнијих стратешких нових докумената ЕУ, трансформација економије која би сада постала конкурентна, модерна и ресурсно ефикасна, уз постепено смањење емисије гасова стаклене баште и пуну заштиту природног капитала. У циљу постизања одрживије, резилијентније и отпорније европске економије, огроман допринос може пружити несумњиво са своје стране и плава економија, кроз тзв. транзицију са „плавог раста” у „одрживу плаву економију”. Нова економска политика Европске уније у домену плаве економије, подразумевала би следећу трансформацију вредносних ланаца [European Commission, 2021]: (1) Постизање циљева климатске неутралности и нултог загађења – то ће се у првом реду остварити озелењавањем поморског транспорта и лука (кључне за повезаност и економију европских региона и земаља, а могу се користити и као енергетска чворишта), декарбонизацијом поморског саобраћаја, те развојем обновљиве енергије на мору. Када је у питању ЕУ, четвртина електричне енергије 2050. године могла би да се генерише путем одрживе мешавине енергије океана, укључујући плутајуће електране на ветар, топлоту, енергију таласа и плиме и осеке; (2) Пребацивање на циркуларну економију и превенирање отпада кроз јачање колективне одговорности када је у питању утицај човека на море – битно је и ремоделирање стандарда у вези са дизајном риболовне опреме, за рециклажу бродова и за разградњу приобалних платформи и акцијама за смањење загађења пластиком и микропластиком; (3) Очување и заштита биодиверзитета и улагање у природу – то се постиже путем обнављања деградираних екосистема, посебно великих површина за мрест рибе и расаднике и подручја са највећим потенцијалом за складиштење угљеника, те спречавање и смањење природних катастрофа; разматрања акција неопходних за заштиту осетљивих рибљих врста и станишта; промовисања и подупирања локалних партиципативних иницијатива, какве су локалне развојне групе, локалне акционе групе за рибарство итд., које комбинују регенерацију морских ресурса са очувањем локалних средстава за живот. Процењује се да би заштита 30% морског подручја ЕУ преокренула губитак биодиверзитета, повећала рибље залихе, допринела ублажавању климатских утицаја и отпорности и генерисала значајне финансијске и

друштvene користи, док би утицај риболова на животну средину на морска станишта био даље минимизиран; (4) Подршка климатској адаптацији и резилентности обале – у првом реду битно је јачање зелене инфраструктуре што помаже очувању биодиверзитета, приморских екосистема и пејзажа, јачајући одрживи развој туризма и привреде приморских региона. Потребан је даљи рад на јачању капацитета за посматрање, моделирање и боље предвиђање ефеката екстремних временских појава (примера ради поплаве, олујни удари) и регионалног пораста нивоа мора; и (5) Осигурати одрживу производњу хране – како би се ублажили притисци на природне ресурсе за производњу хране, битно је боље коришћење морских ресурса и избор алтернативних извора хране за људску и сточну популацију. Између осталог, битно је увођење модерних и одрживих маркетиншких стандарда у вези са морским плодовима, употребом алги и морске траве, те јаче контроле рибарства, како би се пружиле упоредиве информације потрошачима и оператерима у ланцу снабдевања о еколошкој и друштвеној одрживости морске хране и о њеном угљеничном отиску.

Јачање одрживости економија заснованих на океанским ресурсима могуће је постићи кроз [United Nations, 2021]:

(1) *Побољшање ујрављања океаном* – може се остварити укључивањем свих заинтересованих страна (тзв. мултисекторско управљање), реализацијом нових пројеката, свеобухватним и интегрисаним морским просторним планирањем, те повећаном респонзивношћу плаве економије на дубље националне потребе и аспирације;

(2) *Диверзификацију секторске заступљености у њавим економијама* – потребна је из разлога добре покривености традиционалних сектора (рибарство, поморство, туризам) у већини плавих економија, и, истовремено, слабе заступљености иновативних сектора – посебно морске биотехнологије. Јачање удела сектора морске биотехнологије битно је из разлога њене високе еколошке одрживости, њеног потенцијала да осигура запошљавање и економске користи од откривања и развоја нових производа, те њене способности да унапреди родну равноправност кроз обезбеђивање квалификованих послова, укључујући нарочито жене. Остали недовољно заступљени сектори у структури плаве економије помињу се и нове и иновативне океанске технологије и инжењерска решења, одржива аквакултура малих размера (укључујући мултитрофичну аквакултуру и аквакултуру нижег трофичког нивоа – примера ради узгој морских алги), као и обновљива енергија океана посебно погодна за мале острвске државе у развоју, земље у развоју и најмање развијене приобалне земље;

(3) *Финансирање и кайацијеи за транзицију њаве економије* – као принципи одрживог финансирања плаве економије наводе се транспарентност и свесност ризика. Постоје две главне актуелне категорије извора финансирања: 1) подршка реформи управљања морским подручјима и ресурсима заснованом на екосистему и 2) нови и иновативни извори финансирања какви су: 1. замене дуга за природу (енгл. debt for nature swaps) – финансијски механизам који омогућава да се делови дуга земље опросте,

у замену за обавезе улагања у очување биодиверзитета и предузимање мера политике животне средине и 2. плаве обвезнице (енгл. blue bonds) – су инструмент за финансирање океанске економије, могу их издавати општине, владе, компаније и финансијске институције и у непосредној су вези са пројектима и имовином океана.

Како би се и на нивоу Европске уније омогућила праведна и инклузивна транзиција од постојећег неодрживог модела океанске економије ка регенеративном и циркуларном моделу плаве економије који је климатски неутралан, одржив и продуктиван, од суштинског значаја су следећи тематски стубови и подручја:³

(1) *Плава економија која је у складу (хармонији) са природом* – битан је допринос плаве економије одрживом коришћењу морских добара и рестаурацији и регенерацији морских екосистема, што се постиже: форсирањем економског развоја унутар граница животне средине; смањењем загађености и другим облицима нарушености морског екосистема, те сталним посматрањем, праћењем и дигитализацијом мора и океана.

(2) *Развој плаве економије који води ка климатској неутралности* – битан је допринос плаве економије јачању климатске резилијентности и постизању климатске неутралности европског континента до 2050. године, што се постиже обезбеђењем нулте и негативне емисије угљеника а/ подршка иновацијама за унапређење обновљиве енергије океана и б/ подстицање капацитета за секвестрацију угљеника у приобалном и морском окружењу („плави угљеник“) и спречавање продирања угљеника у атмосферу); наменски вођеним технолошким иновацијама које трансформишу секторе плаве економије у правцу климатске неутралности а/ развијање одрживих и исплативих решења за изградњу, одржавање, поновну употребу и вишеструку употребу *off-shore* платформи; б/ пројектовање зелених и паметних лука, марина и транспортних веза; в/ омогућавање нових материјала и технологија за одрживу производњу и управљање животним циклусом производа и г/ допринос иновативним и одрживим концептима за бродове и рекреативно једрење/; јачањем отпорности обалних социоекономских и морских еколошких система на климу а/ развијање решења заснованих на природи за побољшање одазива на природне катастрофе, повећање природног капитала и обнављање екосистема и б/ квантификовање утицаја климатских промена (ацидификација, пораст нивоа мора, деоксигенација, загревање океана и други стресори) на регионалном нивоу и међу сливовима како би се ојачала отпорност океана и обале.

(3) *Усијешна плава економија за људе* – битан је допринос плаве економије здрављу, благостању и просперитету људи на одржив, резилијентан и правичан начин.

(4) *Интегрисано и одговорно управљање океаном* – битан је допринос заснован на знању, инклузивном, интегрисаном и одговорном управљању океаном у процесу конструктивне трансформације ка одрживој плавој економији.

³ Опширније у: [Horizon Europe candidate partnership].

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Плава економија може се сматрати полугом одрживог развоја, економског раста и друштвене инклузије. У питању је економија заснована на сарадњи, резилентности, могућностима и међузависности. Њен раст подстакнут је инвестицијама које редукују емисије угљеника и загађење, повећавају енергетску ефикасност, користе снагу природних ресурса и предупређују губитак биодиверзитета.

На основу емпиријских налаза до којих се дошло у раду општи је закључак да ће океани, обална подручја и морске активности играти пресудну улогу за економску будућност Европске уније, иако су њени потенцијали на основу прегледа релевантних индикатора још увек недовољно валоризовани. Наиме, процењује се да етаблирани сектори плаве економије директно запошљавају близу 4,5 милиона људи и генеришу 176 милијарди евра бруто додате вредности, што је још увек недовољно спрам њених потенцијала.

За креаторе политике и доносиоце одлука европска плава економија може и мора бити централни и чврст стуб који доприноси постизању идеала јаког, одрживог, резилентног и климатски-неутралног модела плаве економије, који препознаје афирмацију таквих полуга какве су, примера ради, обновљиви извори енергије мора, зелена инфраструктура и еко-туризам, који, сами по себи, отварају нову економску перспективу, те осигуравају и одређене еколошке добитке. Плава економија може активно допринети и реализацији базичних циљева Европског зеленог договора кроз: 1) декарбонизацију (смањење емисије гасова узрочника ефекта „стаклене баште”, загађења ваздуха и воде и подводне буке могуће је постићи кроз декарбонизацију поморског транспорта и риболова); 2) циркуларну економију (има се у виду допринос плаве економије сузбијању загађења од пластике, те рециклажи бродова); 3) биодиверзитет (морска заштићена подручја резултирају повећањем биодиверзитета и већих рибљих фондова, доприносе ублажавању климатских утицаја, те нуде опције за одрживи туризам и софистицираније активности попут биотехнологије); 4) климатску адаптацију (примера ради, улагање у зелену инфраструктуру везано за обална подручја и заштита обала од ризика од ерозије и поплава, не само да нуди користи за развој туризма, већ, исто тако, пружа подршку очувању пејзажа и биодиверзитета и 5) одржива храна (овде је од пресудне важности у првом реду одговоран риболов како би се залихе довеле на одрживи ниво, одржива аквакултура и нови извори хране и сточне хране, на пример, из производње алги, те усвајање софистициранијих маркетиншких стандарда који би потрошачима пружили транспарентнији избор одрживих морских плодова).

Генерална поука рада односи се на констатацију да европске институције које су одговорне за здравље и сигурност океана морају озбиљно размотрити одговарајући оквир који омогућава плавој економији да се несметано развија уз одржавање високих стандарда одрживог развоја у складу са визијом ЕУ за друштво без угљеника. Како би се адекватно

одговорило на претходне izazove, посебан нагласак треба ставити на потребу за мултисекторским, инклузивним, транспарентним и холистичким управљањем (јавно-приватни дијалог) како би се интегрисало одрживо коришћење људских ресурса са заштитом животне средине и социјалном правдом. Унапређење процеса управљања првенствено треба да се заснива на: 1) Ангажовању грађана и океанској писмености, односно укључивању и оснаживању локалних заједница и 2) Афирмацији поморског просторног планирања, кога мора бити више што је већа потражња за коришћењем поморског простора, а које кроз јавне консултације помаже спречавању конфликта између приоритета политике и усклађивању очувања природе са економским развојем.

У идентификовању проблема и проналажењу одрживих решења у смислу одрживости раста и запошљавања у поморској економији, као кључни инструмент намеће се инволвираност свих актера укључујући бизнис сектор, истраживаче, владу и цивилно друштво.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Bădîrcea, Roxana Maria, Alina Georgiana Manta, Nicoleta Mihaela Florea, Silvia Puiu, Liviu Florin Manta and Marius Dalian Doran (2021). Connecting Blue Economy and Economic Growth to Climate Change: Evidence from European Union Countries, *Energies*, 14: 1–12. [<https://doi.org/10.3390/en14154600>].
- Bethel, Brandon J.; Yana Buravleva and Decai Tang (2021). Blue Economy and Blue Activities: Opportunities, Challenges, and Recommendations for The Bahamas, *Water* 2021, 13, 1399, pp. 1–15. [<https://doi.org/10.3390/w13101399>]
- Brent, Zoe W.; Mads Barbesgaard and Carsten Pedersen (2018). *The Blue Fix: Unmasking the politics behind the promise of blue growth*, Transnational Institute, Amsterdam.
- Economic Commission for Africa (2016). *Africa's Blue Economy: A policy handbook*.
- European Commission (2021). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions – on a new approach for a sustainable blue economy in the EU Transforming the EU's Blue Economy for a Sustainable Future, Brussels, 17.5.2021, COM(2021) 240 final.
- Horizon Europe candidate partnership (2021). *A climate neutral, sustainable and productive blue economy*. Draft Strategic Research and Innovation Agenda, 15–16, 19–31.
- Novaglio, Camilla; Narissa Bax, Fabio Boschetti, Gholam Reza Emad, Stewart Frusher, Liam Fullbrook, Mark Hemer, Sarah Jennings, Ingrid van Putten, Lucy M. Robinson, Erica Spain, Joanna Vince, Michelle Voyer, Graham Wood, Elizabeth A. Fulton (2020). Deep aspirations: towards a sustainable offshore Blue Economy, *Rev Fish Biol Fisheries*. [<https://doi.org/10.1007/s11160-020-09628-6>]
- Phelan, Anna (Anyia); Lisa Ruhanen and Judith Mair (2020). Ecosystem services approach for community-based ecotourism: towards an equitable and sustainable blue economy, *Journal of Sustainable Tourism*, 28(10): 1665–1685. [DOI: 10.1080/09669582.2020.1747475]
- Roos, Goran; Natalia Y. Kubina, Yulia Farafonova (2021). Opportunities for sustainable economic development of the coastal territories of the Baltic Sea Region in the context of digital transformation, *Baltic Region*, 13(2): 7–26. [<https://doi.org/10.5922/2079-8555-2021-2-1>]
- Roy, Aparna (2019). *Blue Economy in the Indian Ocean: Governance Perspectives for Sustainable Development in the Region*, ORF (Observer Research Foundation) Occasional paper 181, January 2019.

- Sarker, Subrata; Md. Aminul Haque Bhuyan, Muhammad Mizanur Rahman, Md. Ahsanul Islam, Md. Solaiman Hossain, Shyamal Chandra Basak and Mohammad Mahmudul Islam (2018). From science to action: Exploring the potentials of Blue Economy for enhancing economic sustainability in Bangladesh, *Ocean and Coastal Management*, 157: 180–192.
- Senaratne, Malshini (2020). *The Blue Economy: Charting a New Development Path in the Seychelles*, ORF (Observer Research Foundation), Occasional paper 265, August 2020.
- The Economist Group, World Ocean Initiative, *A sustainable ocean economy in 2030: Opportunities and challenges*, The Economist Group Limited 2020, London, United Kingdom.
- United Nations (2021). *Promotion and Strengthening of Sustainable Ocean-based Economies – Sustainable development goal 14*, Economic & Social Affairs, United Nations, New York.
- Usman Askari, Muhammad; Muhammad Tahir and Nafisa Shaheen (2020). Blue Economy of Pakistan: Challenges and Prospects. *Journal of the Punjab University Historical Society*, 33(2): 1–14.
- Vijay Sakhua (2015). Harnessing the Blue Economy. *Indian Foreign Affairs Journal*, 10(1): 39–49.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- DataEuropa.EU. Blue economy indicators (2021–2022). Доступно на: <https://data.europa.eu/data/datasets/blue-economy-indicators?locale=en>. Приступљено: 14. 3. 2022.
- European Commission. Blue indicators online dashboard (2020). Доступно на: https://blue-indicators.ec.europa.eu/access-online-dashboard_en. Приступљено: 14. 3. 2022.
- European Union (2012). *Blue Growth, Opportunities for marine and maritime sustainable growth*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions COM(2012) 494 final, Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries, European Commission, Luxembourg: Publications Office of the European Union. [DOI: 10.2771/43949]. Доступно на: <https://data.europa.eu/data/datasets/blue-economy-indicators?locale=en>.
- Eurostat (2015). *Maritime economy statistics 2015*. Доступно на: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Maritime_economy_statistics_-_coastal_regions_and_sectoral_perspective&oldid=249081
- United Nations Environment Programme (UNEP) (2013). Blue Economy Concept Paper. Доступно на: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2978BEconcept.pdf>. Приступљено: 14. 3. 2022.
- What is Blue Economy? The World Bank. 6 June 2017. Доступно на: [What is the Blue Economy? \(worldbank.org\)](http://www.worldbank.org). Приступљено: 27. 2. 2022.
- World Bank (2020). *Realizing the Blue Economy Potential of Albania*, Washington DC. Доступно на: <https://www.worldbank.org/en/events/2020/12/15/realizing-potential-of-blue-economy-in-albania#:~:text=Tirana&text=Coastal%20and%20marine%20resources%20are,and%20growing%20opportunities%20for%20Albania>. Приступљено: 14. 3. 2022.
- World Wildlife Foundation (2015). Principles for a Sustainable Blue Economy. Report of the WWF Baltic Ecoregion Programme. Доступно на: http://wwf.panda.org/wwf_news/?247477/Principles-for-a-Sustainable-Blue-Economy. Приступљено: 14. 3. 2022.

BLUE ECONOMY: CONCEPT RESEARCH AND REVIEW OF THE EUROPEAN UNION

by

ŽARKO M. ĐORIĆ
Niš, Serbia
zdjoric82@gmail.com

Summary: The concept of the blue economy is a part of a new wave of economic thought that emphasizes the sustainable use of natural resources in the world's oceans, seas and coastal areas. The blue economy, which is dominated by the principle of sustainability, is directly contrasted with the development of another cycle of linear exploitation of limited planetary resources. In contrast, a sustainable blue economy envisages economic activities such as greening shipping, coastal renewable energy, carbon sequestration, eco-tourism, genetic marine resources, sustainable aquaculture and the development of new seafood as new trends in the decades ahead. The paper analyzes the key postulates of the blue economy concept, as well as European experiences and challenges in this field, using the methods of theoretical analysis. Based on the empirical findings of the paper, the general conclusion is that the oceans, coastal areas and marine activities will play a crucial role for the economic and environmental future of the European Union and its citizens. The European blue economy can and must be a central and solid pillar that contributes to the general resilience of society itself. Overall, the European Union has recognized the importance of the blue economy in generating new jobs and achieving prosperity and security, but its potential has yet to be unlocked. What is important is that the affirmation of the concept of the blue economy takes place in the spirit of the fundamental principles of the 2020 strategy, according to which growth must be smart (with respect to integration of cutting edge science-based, innovative solutions and industrial leadership), sustainable (in economic, social and ecological terms tackling societal challenges) and inclusive (considering the multitude of coastal, marine and maritime activities and trade-offs between them). The general lesson is that the European institutions responsible for ocean health and safety must seriously consider an appropriate framework that allows the blue economy to thrive while maintaining high standards of sustainable development in line with the EU's vision for a carbon-free society. When it comes to the European Union (and its members), the development of the sustainable and fair blue economy in the coming period should take place in accordance with the principles of the European Green Agreement, as a long-term strategy for sustainable growth, which will require: transformation of value chains of the blue economy in terms of moving away from linear business models to circular ones, with less resource consumption and waste; introduction of stricter measures against marine pollution, coastal waste and plastics; fossil fuel replacement; investing in biodiversity conservation; restoration and protection of ecosystems; promoting nature-based solutions and options and incubating marine renewable energy and innovative blue biotechnology. At the same time, all blue economy sectors have to reduce their climate and environmental impact and contribute to the recovery of marine ecosystems. In achieving overarching goals such as reducing greenhouse gas emissions, increasing resource efficiency and reducing overall environmental impact, the EU should focus on five promising and innovative sectors, namely: blue energy, aquaculture, coastal and maritime

tourism, blue biotechnology and seabed mining. To address the previous challenges, special emphasis should be placed on the need for multisectoral, inclusive, transparent and holistic governance (public-private dialogue) to integrate the sustainable use of human resources with environmental protection and social justice. Improving governance processes should primarily be based on: 1. Citizen engagement and ocean literacy, namely, the involvement and empowerment of local communities and 2. Affirmation of maritime spatial planning, with the following advantages: protect the environment through early identification of impact and opportunities for multiple use of space; encourage investment by creating predictability, transparency and clearer rules; increase cross-border cooperation between EU countries to develop energy grids, shipping lanes, pipelines, submarine cables and other activities, but also to develop coherent networks of protected areas; and reduce conflicts between sectors and create synergies between different activities.

KEYWORDS: blue economy, economic development, ocean sustainability, EU

JEL Classification: A10, A12, Q2, Q5

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 502/504: 330.113
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2282257R>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У
НАЦРТУ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА

ЖИВОРАД РАШЕВИЋ

Министарство одбране Босне и Херцеговине
Заједнички штаб Оружаних снага Босне и Херцеговине
Бистрик 1, Сарајево, Босна и Херцеговина
zrasevic@yahoo.com

САЖЕТАК: У члану 11 Нацрта кодификације српског грађанског права по први пут у домаћем грађанском праву постављена је одредба о начелу заштите животне средине. Ово начело конкретизовано је као акцесорна грађанскоправна обавеза свих према свима, објекат заштићен јавним интересом и средство ограничавања субјективних права. Питања на која се одговара у овом раду су да ли је таква, нова грађанскоправна уставна правнополитички потребна, сврсисходна и усклађена са позитивним правом. Резултати компаративног и правнодогматског увида указују да су одговори на ова питања позитивни. Уочене су и одређене мањкавости предложене одредбе: изостанак санкционисања радњи уздржавања од оштећења природе, изостанак прописивања субјективног грађанског еколошког права, те њено недефинисано дејство на правне послове и вршење субјективних права. Имајући у виду да је предложена одредба неодређеног и бланкетног карактера, ови недостаци могу се релативизовати ширим тумачењима и упућивањем на правила јавног и еколошког права, етике и међугенерациске солидарности. Ипак, у сврху заокруживања будућег грађанскоправног законодавства и интегралне еколошке заштите, овај рад предлаже другу могућност у виду интервенције у предложени текст одредбе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: заштита животне средине, начело, грађанскоправни однос, обавеза

УВОД

У нацрту Грађанског законика Републике Србије¹ (у даљем тексту ГЗ), у члану 11 (рубрум Заштита животне средине) одређено је:

Опшћиа је дужност да се шћишћи, унапређује и оилемењује здрава живоиана средина, у складу са усћивом, иоиврђеним међународним уіоворима, законима, начелима еколошке ећике и са иошћивањем међуіене-рацијске солидарностћи.

Ова одредба кодификације српског грађанског права *de lege ferenda* је сврстана у Уводне одредбе Општег дела ГЗ међу класична начела грађанског права, као што су савесност и поштење, аутономија воље, равноправност, забрана злоупотребе права, итд. Ради се о преседану, јер домаће позитивно право и релевантна литература не сврставају животну средину међу установе грађанског права чак ни када се користе грађанскоправни механизми њене заштите. Чини се да преовлађује становиште да еколошке норме системски припадају свету јавног права, јер су донесене у сврху испуњавања међународних еколошких стандарда који обавезују првенствено јавне власти.

Конструисање суптилног еквилибријума између просперитета и очувања животне средине за садашње и будуће генерације свакако није предмет регулисања класичних грађанскоправних дисциплина. Зато је разумљиво да брига о животној средини није тежишно питање у већ петнаестогодишњем процесу великог спремања у породици српског грађанског права. У овом раду се трага за одговорима на два питања: прво, да ли је предложена одредба нужна, потребна или барем корисна; друго, како садржај те одредбе служи сврси целовите еколошке заштите у постављеном правном оквиру.

ДА ЛИ ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ МОРА ИЛИ БАРЕМ ТРЕБА ДА БУДЕ УСТАНОВА ГРАЂАНСКОГ ПРАВА?

Упоредноправни увид

Правнополитичко оправдање еколошке заштите као грађанскоправне установе произлази из нарастајуће глобалне забринутости за животну средину и свести да је одржив развој директно условљен одговорним управљањем природним ресурсима [Вајсетић et al. 2016: 89]. У упоредном праву се потврдило да су јавноправни механизми недовољни, те да је у циљу заокружења система еколошке заштите потребна „приватизација” еколошког права. Суштина ове широко распрострањене тенденције је овлашћивање грађанскоправних субјеката на тражење еколошке заштите, јер је природа наслеђено добро које припада не само држави, него и организацијама, појединцима и будућим генерацијама [Аragao et al. 2017: 43–46].

¹ [Грађански законик Републике Србије].

У системима са дугом традицијом кодификације грађанског права заштита животне средине није препозната као грађанскоправна установа, а ово питање се препушта посебним еколошким кодификацијама или систематизацијама. То је сасвим разумљиво када се има у виду да се ради о правим споменицима грађанскоправне традиције, који су писани у време када заштита животне средине није била позната ни као друштвени, а поготово не као правни проблем. Тако нпр. француски Грађански законик (1804)² садржи свега неколико бланкетних одредби који упућују на примену еколошких прописа, док у шпанском (1889)³ и немачком (1900)⁴ Грађанском законнику уопште нема одредби које се експлицитно односе на заштиту животне средине.

С друге стране, нарастање еколошког наратива је евидентно у грађанским законцима који су донесени у новије време. Животна средина постаје позитивноправни појам који прожима све делове грађанског права у Грађанском законнику Руске Федерације (1994–2011)⁵, а још више у Грађанском законнику Народне Републике Кине (2021)⁶. Да се не ради о нормативним претеривањима правних поредака који не могу да се подиче узорним правним традицијама, речито демантује нацрт кодификације важећих уговорних правила Европске уније (Draft Common Frame of Reference) [Study Group et al. 2009]. У овом узорном и ауторитативном документу, које је сачинила студијска група сачињена од угледних европских теоретичара приватног права, заштита животне средине нашла је места у модел-правилима VI – 2:209: (рубрум Терети које намеће држава због еколошких оштећења) и VI – 3:206 (рубрум Одговорност за штету узроковану опасним материјама или емисијама). Осим тога, у начелу 5 (рубрум Уговори штетни трећим лицима и друштву уопште) ограничава се аутономија воље грађанскоправних субјеката у сврху заштите животне средине [Study Group et al. 2009: 399, 404, 64,65].

Дакле, заштита животне средине не мора да буде експлицитно наведена као установа грађанског права, јер се грађанскоправни механизми њене заштите могу остварити и упућивањем еколошких норми на одговарајуће грађанске норме. Међутим, њено прописивање као начела и установе грађанског права је потребно у сврху истицања немерљиве вредности овог општег добра и корисно у сврху хармонизације грађанског и еколошког права. Зато намеру предлагача да јасно истакне значај заштите животне средине у грађанскоправним односима свакако треба оправдати и подржати.

² [Грађански законик Републике Француске (Civil Code)].

³ [Грађански законик Краљевине Шпаније, Доступно на: Ministerio de Justicia, Spanish Civil Code 2016].

⁴ [Грађански законик СР Немачке (Bürgerliches Gesetzbuch)].

⁵ [Грађански законик Руске Федерације. Видети чл. 1, ст. 3, 209; ст. 3, 285 и 751].

⁶ [Грађански законик Народне Републике Кине (Civil Code of the People's Republic of China. Видети чл. 9, 286, 326, 346, 509, 619, 937, 942, 1229–1235].

ДА ЛИ ЈЕ ПРЕДЛОЖЕНА ОДРЕДБА СВРСИСХОДНА И СИСТЕМСКИ УСКЛАЂЕНА?

Правнодогматски увид

У којој мери садржај одредбе служи сврси
заштите животне средине?

У трагању за одговором на постављено питање, потребно је да се утврде правнодогматска значења овог појма, а затим да се одреди место овог појма у структури грађанскоправних односа и размотре последице оваквог решења са становишта основних концепција еколошког права и етике.

Смештање разматране одредбе у Уводни део Општег дела ГЗ, у коме се налази списак начела грађанског права, упућује на закључак да предлагод етаблира и заштиту животне средине као начело грађанског права, иако то тако не назива. Да се ради о начелу показује и члан 21 (рубрум Универзална примена), којим се одређује да се уводне одредбе примењују у свим посебним деловима законика. Тиме се ова одредба издваја од других: опште правило није довољно одређено за директну примену, него се изражава кроз конкретније норме или пак практично конкретизује за попуњавање правних празнина [Vodinelic 2012: 172–175]. Ово опште правило је ипак изражено као грађанскоправна обавеза, тј. као „општа дужност да се штити, унапређује и оплемењује здрава животна средина”. Садржај обавезе није прецизиран, јер у наставку одредба добија бланкетни карактер: упућује на устав, потврђене међународне уговоре, законе, начела еколошке етике и поштовање међугенерациске солидарности.

Појам животне средине је нашао места и у посебним деловима ГЗ. Прво, у статусним одредбама, у члану 70 ГЗ заштита животне средине и живог света је изражена као општи и јавни интерес, јер се експлицитно наводи као један од циљева оснивања задужбине, поред других делатности у којима: добротинство може да допринесе људској срећи, ублажавању несреће, хуманијем прогресу и процвату појединаца и њихових заједница. Поред тога, као други легитимни циљеви су наведени: подстицање културе, образовања, верског и духовног живота, науке, уметности, здравствене заштите, спорта и рекреације, социјалног рада и помоћи, стручног рада и оспособљавања за користан рад у друштву.

Друго, у облигационом праву, оштећења животне средине се имплицитно позиционирају у одштетно право. Тако се у члану 297 (рубрум Захтев да се уклони опасност од штете) налази преписана одредба члана 156 важећег Закона о облигационим односима⁷ која уређује право свакога да поднесе захтев да се уклони опасност од штете. Потенцијал ове одредбе за превентиву и репарацију еколошких штета је одавно препознат, јер даје активну легитимацију свима, тј. представља *actio popularis* [Rakić-

⁷ [Службени лист СФРЈ, 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89; Службени лист СРЈ, 31/93; Службени лист СЦГ, 1/2003 – Уставна повеља; Службени лист РС, 18/2020].

-Vodinelić 1989: 865–884; Салма 2009: 34–43]. Међутим, у досадашњој судској пракси готово да нема предмета у коме је ово овлашћење свакога коришћено у еколошким парницама, па је препоручено да се ова одредба појасни тако што ће се активна легитимација изричито доделити чак и онима који не спадају у неодређени број лица којима прети опасност [Radonjić i Stjelja 2018: 16–17].

Треће, у стварном праву, у члану 1911 (рубрум Забрана загађења, односно штетне имисије) обавеза уздржавања од штетних имисија из важећег члана 5 Закона о основама својинско-правних односа⁸ је формулисана као забрана сопственика да обавља „делатност услед које се шире штетни утицаји на суседне непокретности у виду загађења”. Овде се очигледно ради о ограничењу вршења субјективног права својине у корист права суседа да користи своју непокретност без опасности од еколошког оштећења [Дреновак-Ивановић и др. 2015: 107–109].

На крају, у породичном праву, у члану 2302 (рубрум Васпитавање детета) наведена је дужност родитеља да „развијају код детета однос поштовања и чувања животне средине”. Тиме се животна средина истиче као јавни интерес о коме треба да брину и будуће генерације.

Дакле, начело заштите, унапређења и оплемењивања животне средине се о општем делу ГЗ поставља као начело, које се изражава као обавеза свих, док се у посебним деловима здрава животна средина изражава и као јавни интерес, заштићено добро и легитиман разлог за ограничење вршења субјективних права.

Да би се потпуније разјаснила грађанскоправна природа еколошке заштите у наведеним одредбама, потребно је да се овај појам јасно ситуира у структури грађанскоправних односа. Методолошко полазиште у овом подухвату је конструкција сваког правног односа у троуглу појмова субјекти – субјективна права и обавезе – објекти [Перић 1976: 74–76]. Тако је и у грађанскоправној теорији: грађанскоправни однос је однос између субјеката грађанског права, који се регулише нормама грађанског права, тако што се тим субјектима дају или признају одређена субјективна права и обавезе. Једино се разликују схватања у погледу објекта. Прва разлика је теоријска дилема између традиционалног ужег схватања објекта као дела материјалне природе у непосредној власти човека [Станковић 1976; Станковић и др. 1995: 103–104] и ширег, који у овај појам укључује и људске радње и материјалну природу која није у човековој власти. У овом раду се полази од ширег схватања, у коме се објектом сматра оно поводом чега настаје одређени однос. Друга разлика је у природи објекта: Како се техника уређења грађанскоправних односа своди на доделу или признавање субјективних грађанских права, није потребно правити разлику између појмова објекта грађанскоправног односа, објекта субјективног права или пак објекта обавезе [Vodinelić 2012: 194–268; Николић 2020: 224–252].

⁸ [Службени лист СФРЈ, 6/80 и 36/90; Службени лист СРЈ, 29/96; Службени гласник РС, 115/05].

Пре свега, радње заштите, унапређивања и оплемењивања животне средине се не могу сматрати самосталним елементом грађанскоправног односа, па је зато ова обавеза акцесорне, узгредне природе. Другим речима, она не важи самостално, него само као коректив грађанскоправних односа, односно начина вршења права и обавеза у том односу. Друго запажање је и прва конкретна замерка предложеном решењу, јер радње које прописује предлагач ограничавају се само на давање и чињење (*dare, facere*) а не обухватају уздржавање од еколошки штетних радњи или пак трпљење одређених природних процеса (*non-facere, pati*). Ово би се могло означити као велики пропуст јер су еколошке штете често узгредна последица одређених грађанскоправних односа, односно начина вршења субјективних права и обавеза из тих односа.

Прва недоумица у тумачењу предложене одредбе јесте да ли оваква правнотехничка редакција подразумева важење корелативног субјективног права на здраву животну средину. Наиме, међу цивилистима је субјективно право централна категорија грађанског права, па су обавезе често само последица важења тих права [Vodinelić 2012: 192–193]. Зато се може спекулисати да ова еколошка обавеза свих имплицира постојање подударног субјективног права свих на здраву животну средину, поготово што је у јавном праву Србије такво субјективно право већ признато. Као и обавеза у предложеној одредби ГЗ, такво субјективно право би било позитивне природе, тј. састојало би се у овлашћењу да се захтева да други штите, унапређују и оплемењују природу, и било би апсолутног дејства. Ово би било право-обавеза, јер истовремено овлашћује и обавезује [Vodinelić 2012: 189].

Међутим, убедљивији су они аргументи који указују да разматрана одредба не имплицира било какво субјективно право на здраву животну средину. Пре свега, појам субјективно право ту се уопште не помиње. Друго, постојање грађанских обавеза није нужно у корелацији са постојањем субјективног грађанског права, јер обавезе могу да постоје независно од права [Vodinelić 2012: 188]. Треће, јавноправне гаранције права приватних лица да захтевају од јавних власти здраву животну средину не имплицирају нужно постојање субјективног грађанског права приватних лица да то исто захтевају од других приватних лица. На крају, чињеница да је узроковање еколошких штета утуживо према правилима грађанског права не мора нужно да води до закључка да се ради о кршењу субјективног права на здраву животну средину, него о класичном грађанском деликту.

У закључку, одговор на питање о имплицираном субјективном праву у предложеној еколошкој одредби ГЗ је негативан. Ова одредба одређује само грађанскоправну обавезу позитивне природе и апсолутног дејства (*erga omnes*), која није праћена корелативним или кореспондентним грађанским правом. Међутим, та обавеза постаје утужива и принудно извршава када дође до повреде или угрожавања животне средине. Тада сви заинтересовани (у приватном интересу) или пак држава (у јавном инте-

ресу) постају овлашћени да захтевају престанак угрожавања или пак отклањање последица еколошке штете (превенција или реституција).

Друга недоумица се односи на одређивање места „животне средине” у структури грађанскоправних односа, јер то подразумева одређење за једну од две супротстављене концепције еколошке заштите. Наиме, за сада преовлађујуће антропоцентрично виђење, по коме је сврха еколошке заштите човеков живот и здравље, све више се оспорава као недовољно и предлаже екоцентрични приступ, према коме се природа поставља не само као самосталан заштићени објект, него јој се додељује правни субјективитет [Visković 1997: 403; Batrićević i Batanjski 2014: 49–50].

Ако би се узело да предложено решење подржава екоцентрично становиште, животна средина би се уподобила улози титулара субјективног права на њену „заштиту, унапређивање и оплемењивање”, које дејствује *erga omnes*, односно у свим грађанскоправним односима. У прилог том закључку могло би се истакнути више аргумената. Прво, може се узети да је ограничен правни субјективитет већ признат животињама, па се аналогично тај субјективитет може проширити и на друге делове природе. Друго, активна процесна легитимација организација и државе према јавноправним еколошким нормама могла би се посматрати као функција заступника животне средине-субјекта ограничене правне и процесне способности. То имплицира прихватање парадокса да субјект права постане ентитет који нема свест и вољу, чија би права и интересе могли да формулишу и заступају надлежни државни органи, организације и појединци. Треће, признавањем грађанскоправног субјективитета природе би се насупрот обавезе „заштите, унапређивања и оплемењивања животне средине” поставило корелативно субјективно право, чиме би се заокружио својеврстан еколошки грађанскоправни однос. На крају, прихватањем правног субјективитета природе постигла би се свеобухватна правна заштита природе механизмима заштите дифузних, фрагментарних и колективних интереса: тужбама овлашћеног државног органа, организације или појединца који припада одређеној заинтересованој групи” [Rakić-Vodinec 1995].

Наведене аргументе лако је побити и извући закључак о претежно антропоцентричној природи предложене одредбе, односно о животној средини као објекту обавезе, односно заштићеном општем добру у функцији опстанка и развоја људске врсте. Прво, аналогија са правним статусом животиња исувише је проширена, јер и ту метод регулисања и ставови о сврси њихове заштите нису јединствени. Друго, заступничка функција организација и државе у еколошким споровима је пре усмерена на остваривање уставних гаранција људског права на здраву животну средину. Треће, већ је наведено да заокруживање „еколошког” грађанског односа није нужно, јер обавеза може да постоји и без корелативног субјективног права. У прилог томе, појам заштите животне средине може се подвести под теоријску дефиницију објекта као повода, датој на почетку овог дела. И у литератури се екоцентрични приступ сматра претераним, а предност се даје умеренијим решењима, према којима здрава животна средина

треба да буде само средство ограничења вршења субјективних права [Ракић-Водинелић 1995: 27]. На ово становиште упућују и теоријске експликације овог појма у праву људских права, у којима се животна средина сматра легитимним циљем ограничавања права или пак објектом субјективног права у настајању, слично кривичном праву у коме се животна средина квалификује као објект радње или пак заштићени објект [Танђевић и Орачић 2012: 122–124].

Предложена одредба ГЗ прописује широку акцесорну обавезу свих која важи *erga omnes*, а појам животне средине ближи је антропоцентричном схватању о природи као објекту обавезе. С друге стране, остављен је широк простор за екоцентрично додељивање правног субјективитета природи упућивањем на еколошке норме. Другим речима, предложена одредба је довољно неодређена да чини кохерентну целину и са оним нормама које би афирмисале животну средину као самостални заштићени објект или као титулара субјективног права. Ова се неодређеност чини примереном потреби прилагођавања грађанскоправних норми прогресивном развоју науке, етике и права о животној средини. Када (или ако) ова неодређена, акцесорна, апсолутна (*erga omnes*) негативна обавеза свих грађанскоправних субјеката ступи на снагу, она ће се зацело афирмисати као важан еколошки коректив грађанских односа, јер ће их увек подсећати на дужност бриге о природи. Међутим, њена учинковитост зацело ће бити ограничена, из следећих разлога. Прво, ова обавеза је само позитивног карактера, а изостало је санкционисање негативних радњи уздржавања (*non-facere, pati*) од утицаја на природна стања и процесе, који су неизбежна узредна последица грађанскоправних односа. Друго, насупрот тежњи предлагача да целовито регулише материју, ова одредба не признаје било какво субјективно право, па се питање активне процесне легитимације за еколошку заштиту не решава потпуно у ГЗ. Треће, она није довољно информативна, јер не упућује на последице повреде овог јавног интереса предузимањем правних послова, који би требало да воде њиховој ништавости. Исто тако, она не говори довољно о ограничавању вршења субјективних права на начин који може да доведе до узредног оштећења природе.

Да ли је предложена одредба усклађена са позитивним правом?

Да би се потпуније схватио садржај обавезе у предложеној одредби, неизбежно је системско тумачење извора на који се упућује, а то су Устав, потврђени међународни уговори, закони, начела еколошке етике и међугенерациска солидарност.

У Уставу Републике Србије⁹ (у даљем тексту УС), заштита животне средине је одређена не само као дужност, него и субјективно право. Тако је у Делу УС који уређује људска права и слободе, у члану 74 (рубрум Здрава животна средина) одређено право свакога на здраву животну сре-

⁹ [Службени гласник РС, 98/06].

дину и на потпуно и благовремено обавештавање о њеном стању (став 1), одговорност свих, а посебно државе, за њену заштиту (став 2), и дужност свакога да је чува и побољшава (став 3). Треба приметити да је уставна дужност изражена нешто другачије: „заштита, чување и побољшавање” је у предложеној одредби ГЗ изражено као „заштита, унапређивање и оплемењивање” животне средине. Члан 18, став 1 УС одређује непосредну примену овог права, а члан 22, став 1 јемчи судску заштиту у случају његове повреде или ускраћивања. Даље, у ставу 2, члана 83 (рубрум Слобода предузетништва), којим се прописују гаранције слободе предузетништва, животна средина је наведена као један од основа ограничења ове слободе, поред здравља људи, природних богатстава и државне безбедности. Слично томе, у члану 88 УС (рубрум Земљиште) одређени су услови за ограничење слободе коришћења и располагања пољопривредним, шумским и градским грађевинским земљиштем. Ограничење је легитимно ако је одређено законом како би се отклонила опасност од nanoшења штете животnoj средини или спречила повреда права и интереса других лица. УС уређује и вертикалну поделу надлежности у том погледу. Надлежност државе је одређена чланом 97, став 1, т. 9, у коме држава уређује и обезбеђује одрживи развој, систем заштите и унапређења животне средине, заштиту и унапређивање биљног и животињског света, итд. Надлежност аутономних покрајина уређена је чланом 183, став 2, т. 2., којом се покрајине овлашћују да у складу са законом уређују питања заштите животне средине, а аналогну надлежност имају локалне самоуправе у складу са чланом 190, став 1, т. 6.

Што се тиче потврђених међународних уговора на који упућује предложена одредба, треба издвојити уговоре људских права, који се непосредно примењују на основу члана 18, став 2 УС. Иако они не гарантују здраву животну средину као самостално право, заштита је обезбеђена посредством гаранција других субјективних права, попут права на живот, приватност и сл. [Lilić i Drenovak-Ivanović 2014: 92]. Друга важна повезница је Конвенција Уједињених нација о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине.¹⁰ Оно што издваја ову конвенцију из мноштва међународноправних извора заштите животне средине различитих назива и правне обавезности је њена очигледна уставноправна и грађанско-правна релевантност. Њоме се државе обавезују да обезбеде грађанима права на информације, на учешће у доношењу одлука и на правну заштиту када су претходна два права прекршена [Nešić 2010: 7–10; Alavuk 2012: 27–43]. Наиме, право на информације је гарантовано чланом 74, став 1 УС, а давање могућности правне заштите на информацију и партиципацију не може да буде правносистемски заокружено без употребе механизма грађанског права.

Предложена одредба упућује и на законе као изворе дужности да се штити, унапређује и оплемењује животна средина. Будући да су већ обја-

¹⁰ [Тзв. Архуска конвенција, *Службени гласник РС* – Међународни уговори, 38/09].

шњаване правносистемске везе ГЗ са *lex superior*, закони који садрже еколошке норме могу се посматрати и као *lex specialis* у односу на опште грађанске норме. Међутим, ова еколошка правила дерогирају само диспозитивне одредбе Законика, јер члан 17 ГЗ (рубрум Посебни закони) одређује да „посебан закон не може бити у супротности са начелима Законика и његовим принудним одредбама”. У том смислу, дужност заштите животне средине може се сматрати начелом које има предност у односу на посебне еколошке законе, јер се налази у Уводним одредбама којима се, како је наведено у III делу Образложења, одређују начела грађанског права. С друге стране, неодређеност овог начела и упућивање на друге изворе, укључујући и еколошке норме, указује на намеру предлагача да остави широку слободу грађанским судовима да конструишу садржај овог начела користећи материју колико грађанског, толико и еколошког права. Овакав приступ зацело оставља могућност да се у парничној пракси профилише својеврсно еколошко мета-начело које би интегрисало за сада диспаратна правила грађанског и еколошког права.

Основни еколошки закон у том смислу је Закон о заштити животне средине¹¹ (у даљем тескту ЗЗЖС), који, за разлику од ГЗ и УС, а у складу са међународним стандардима људских права, полази од животне средине као несамосталног људског права у функцији права на живот. Тако је у члану 1 као предмет закона наведен „интегрални систем заштите животне средине којим се обезбеђује остваривање права човека на живот и развој у здравој животној средини.” То право имплицира корелативну обавезу субјеката система заштите а то су према члану 4 Република Србија, аутономне покрајине, локална самоуправа, предузећа, научне и стручне организације и друге јавне службе, грађани, групе грађана, њихова удружења, професионалне и друге организације. Даље, у члану 5, став 2 одређена је дужност правних и физичких лица (дакле свих субјеката грађанског права) „да у обављању својих делатности обезбеде рационално коришћење природних богатстава, урачунавање трошкова заштите животне средине у оквиру инвестиционих и производних трошкова, примену прописа, односно предузимање мера заштите животне средине, у складу са законом,” а у члану 8 дужност субјеката система заштите животне средине да међусобно сарађују и да координисано и усклађено доносе и спроводе одлуке. У члану 9, став 1, т. 11 као једно од начела овог закона је истакнуто начело заштите права на здраву животну средину и приступа правосуђу, које је конкретизовано члановима 107 и 108 овлашћивањем свакога ко претрпи еколошку штету, укључујући и државу, да поднесу захтев за накнаду штете у складу са правилима облигационог права.

За ефикасну еколошку заштиту, посебно је важна системска веза материјалног и процесног закона. У члану 74 Закона о парничном поступку¹² допуштена је процесна легитимација сваком физичком лицу у складу са посебним прописима, у ставу 4 проширена могућност њеног стицања

¹¹ [Службени гласник РС, 135/2004; 36/2009; 36/2009 – др. закон; 72/2009 – др. закон; 43/2011 – одлука УС; 14/2016; 76/2018; 95/2018 – др. закон; и 95/2018 – др. закон].

¹² [Службени гласник РС, 72/11; 49/13; 74/13; 55/14; 87/18 и 18/20].

дискреционом оценом парничног суда „нарочито ако располажу имовином на којој се може спровести извршење.” Овакво решење свакако ставља у неповољнији положај оне који траже еколошку заштиту, јер предложена еколошка одредба ГЗ не додељује или не признаје никакво субјективно право, него само обавезу. Другим речима, њеним ступањем на снагу настаје могућност да свако буде тужен за еколошке штете, али не и овлашћење свакога на еколошку тужбу, које би тако остало условљено одредбама еколошких закона или дискреционом оценом парничног суда о имовинском стању тужиоца. На тај начин ова процесна одредба ограничава активну легитимацију заинтересованим организацијама и појединцима за заштиту дифузних, фрагментарних и колективних интереса. Ту спада и животна средина, јер њена заштита увек представља и јавни интерес или барем превазилази приватне интересе који се редовно штите у парничним поступцима [Rakić-Vodinec 1989; Palačković 1995: 357–377]. Друга непогодност за тражиоца еколошке заштите огледа се у непостојању процесних правила заштите дифузних, фрагментарних и колективних интереса. Наиме, нису прописане парничне олакшице којима би се промовисао јавни интерес еколошке заштите; тачније, одредбе о посебном поступку за заштиту колективних интереса првобитно су донесене, али су стављене ван снаге одлуком Уставног суда и до данас нису донесене нове [Радоњић 2017: 22–25]. Дакле, може се закључити да би важећа парнична правила подржала предложену еколошку одредбу ГЗ, али да ипак не омогућују интегралну заштиту. Она условљавају активну легитимацију за популарну тужбу посебним законима и имовином, те не предвиђају процесне олакшице које треба да има странка која тражећи заштиту свог субјективног грађанског права, поступа и у јавном интересу.

Последња упућивања у тексту предложене еколошке одредбе ГЗ одnose се на начела еколошке етике и на поштовање међугенерациске солидарности. Нема сумње де се ради о правилима формулисаним у међународном меком праву, науци и праву о животној средини. Она још нису пронашла чврсто позитивноправно утемељење и артикулацију, али су препозната у релевантној литератури као правна начела у настајању, као што су предострожност, одрживи развој и да загађивач плаћа штету [Brownlie 2003: 275–277]. Ово упућивање не иде у прилог правне сигурности, јер оставља преширок простор за дискрециону оцену суда. Међутим, оно је свакако потребно због недостатка научних сазнања о утицају људских делатности на природу и због спорости или неодлучности законодавца да санкционише еколошки штетна понашања. Неодређеност одредбе има још један квалитет, а то је да поједнако добро функционише у антропоцентричним и екоцентричним концепцијама еколошке заштите.

Када се сумирају налази о усклађености предложене одредбе ГЗ са важећим уставним оквиром и о системским везама са другим еколошким прописима, одмах се намеће закључак да њен бланкетни карактер и упућивање на друге изворе еколошког права оставља широк простор за судијску слободу. Иако не погодује правној сигурности, овакво решење је неопходно за казуистичко разрешавање апорија односа еколошког и гра-

ђанског права, као и за трагање за практичним решењима у једној области живота у којој мањају научна сазнања и у којој се приватни и јавни интереси сукобљавају и преплићу у тој мери да често остављају законодавца неодлучним. Други утисак је да, због изостанка субјективног грађанског права, предложена одредба ГЗ не обезбеђује уставне гаранције субјективног „права свакога на здраву животну средину” из члана 74, став 1 УС, које се иначе непосредно примењују на основу члана 18, став 1, а судска заштита јемчи на основу члана 22, став 1 УС. Не може се спекулисати да је предлагач имао намеру да имплицитно пропише једно такво субјективно грађанско право, које се за сада може пронаћи у неким законима, као што је то горе цитирана одредба члана 1 ЗЗЖС. Изостанак одредбе о субјективном грађанском праву има практичну последицу у виду ограничавања активне легитимације за популарну парничну тужбу у сврху еколошке заштите. Осим тога, ова одредба није термилошки кореспондентна уставној дужности из члана 74, став 3 УС, јер је уставна дужност заштите, чувања и побољшавања изражена као грађанска обавеза заштите, унапређивања и оплемењивања природе. Што се тиче односа са законима, предложена одредба, коју је предлагач имплицитно поставио као начело грађанског права, садржајно се дефинише упућивањем на друге законе, а истовремено у складу са чланом 17 ГЗ поставља као *lex superior* у односу на њих. Ово се може посматрати као својеврсна контрадикторност општем правилу хијерархије правних норми да виша правна норма одређује садржај ниже, али и као решење за изградњу једног мета-правног принципа који би колико-толико помирио диспаратности еколошког и грађанског права.

ОЦЕНА И ПРЕДЛОЗИ

Када се сумирају упоредноправна, догматска и теоријска сазнања о еколошкој грађанској одредби *de lege ferenda*, стиче се повољан утисак о њеној корисности, сврсисходности и правносистемској усклађености. Уочене замерке не кваре претерано тај утисак због њеног начелног карактера, неодређености њеног садржаја и упућивања на јавноправне и еколошке норме. Ипак, у циљу правне сигурности нова грађанскоправна уставна могла би да буде прецизирана уношењем следећих измена и допуна.

Прво, одредбе чланова 3 до 21 из Уводних одредби Општег дела, требало би издвојити као посебну целину која би се звала „Начела” или би се у рубрум сваке од ових одредби убацила реч „Начело”. Тако нпр. начело савесности и поштења у члану 4, начело аутономије воље у члану 6, начело равноправности у члану 7, итд. Практична корист од прецизирања овог права-обавезе би била трострука.

Прво, тиме би се јасније изразила универзална примењивост ових одредби, међу њима и заштите животне средине, како је наведено у члану 21 ГЗ. Друго, будуће позитивно право јасно би се повезало са сазнањима грађанскоправне теорије о разликама између примене правила различитог степена општости. Наиме, норме се тумаче, правна начела

конкретизују, а колизиона правила су другачија: док се сукоб норми решава дерогацијом једне од њих, сукобљена начела се међусобно ублажавају сразмерно интересима које изражавају, према методу практичне слоге. Ово је нарочито важно за еколошку заштиту, јер је она само један од интереса који се преплићу или сукобљавају са другим важним интересима, као што су слобода, предузетништво, економски развој, итд. У том смислу, терет предложене дужности грађанскоправних субјеката да у остваривању својих права уједно „штите, унапређују и оплемењују животну средину” ублажио би се одмеравањем с другим релевантним интересима.

Друго, прописивањем субјективног грађанског права на здраву животну средину постигла би се два важна резултата. Прво, у ГЗ би се заокружила еколошка заштита грађанскоправним механизмима, јер би се тако експлицитно признала активна легитимација свакога да тражи еколошку заштиту, независно од одредби других прописа. Друго, признавањем таквог субјективног грађанског права потпуније би се остварила јемства непосредне примене и судске заштите подударног уставног права из члана 74, став 1 у вези са чланом 18, став 1, и чланом 22, став 1 УС.

Треће, одредбу о дужности заштите требало би употпунити додавањем радњи нечињења и уздржавања (*non-facere, pati*), чиме би се комплетирао број санкционисаних радњи. Та одредба могла би правнотехнички да подсећа на одредбу члана 19 ГЗ (рубрум Забрана проузроковања штете), с тим да би се уместо појма штете као последице увео шири појам шкођења. Овај појам је поменут у члану 20 (рубрум Забрана злоупотребе права), а примеренији је природи еколошких оштећења које свакако превазилазе појам грађанске штете [Рашевић 2020: 362]. Поред тога, могла би се и изменити у делу који одређује позитивне радње, у циљу усклађивања са подударном уставном дужности из члана 74, ставова 2 и 3 УС.

Алтернативно, одредба о дужности могла би се у целини изменити, јер се овде пре ради о ограничавању вршења субјективних грађанских права легитимним интересом заштите животне средине. У том смислу, она би остварила сврху и ако би се поставила као забрана злоупотребе права, која се према унутрашњој теорији ограничавања субјективног права означава као привид права [Vodinelic 1997: 298–310; Рашевић 2020: 361–365]. Тај вид злоупотребе права могао би се подвести под неки од њених видова који су препознати у грађанскоправној теорији, а 2012. године предложени од стране групе експерата на челу са проф. Водинелићем у радном тексту Законика о својини и другим стварним правима,¹³ као што је шкођење другоме несразмерно више него што се себи користи,

¹³ [Министарство правде Републике Србије (2012). *Законик о својини и другим стварним правима*]. Члан 14 (рубрум Забрана злоупотребе) гласи: „(1) Ималац стварног права не врши право већ злоупотребу, ако шкоди другоме: 1. само или првенствено да би му нашкодио, 2. без оправданог интереса, ради безначајног интереса или бескорисно, 3. несразмерно више него што се себи користи, 4. или му шкоди више него што би да поступа на други начин којим такође остварује интерес, 5. изигравши његово оправдано поверење, које је створио, да неће вршити своје стварно право, 6. поступајући противно циљу тог ... права, 7. поступајући противно друштвеном моралу, 8. поступајући противно правичности, и 9. и у другим случајевима

или више него што би да се поступа на други начин, или противно моралу, или правичности. Како ови видови злоупотребе нису нашли места у члану 20 ГЗ, ова би одредба могла да допуни разматрани члан 11 ГЗ.

На крају, у овом члану или у одговарајућем члану ГЗ који уређује правне послове, могла би се додати и одредба о принудном карактеру ове одредбе. Тиме би се појаснило да њено кршење има за последицу ништавост правног посла који има за последицу непотребно или прекомерно шкођење животної средини.

На овај начин измењена и допуњена одредба би гласила:

Члан 11 (Начело заштитне живојне средине)

- (1) Свако има право на здраву живојну средину и на појединачно и благовремено обавештавање о њеном стању.
- (2) Свако је дужан да штеди, чува и да побољшава живојну средину и да се уздржава од постојећих околности којим се може оштетити живојној средини.

Алтернативно:

- (2) Забрањено је вршење права којим се неоправдано оштетити живојној средини. Ко ипак постојећих околности не ужива правну заштиту, односно одговара за последице.
- (3) Правни послови којима се неоправдано оштетити живојној средини ништави су.

ЗАКЉУЧАК

У кодификацији српског грађанског права *de lege ferenda* налази се важна новина. То је прописивање заштите животне средине као начела грађанског права у општем делу у члану 11, које се изражава као акцесорна обавеза свих према свима у свим грађанским односима. Ово начело се универзално примењује у посебним деловима, манифестујући се као јавни интерес, објекат обавезе и ограничење вршења субјективних права.

Материјални извор ове нове установе грађанског права је свакако све већа брига за глобални феномен убрзаног пропадања животне средине и нарастајућа свест о потреби координисаног еколошког деловања у свим областима друштвеног живота, па тако и у грађанскоправним односима. Други разлог за њену правнополитичку оправданост је неизбежна примена грађанскоправних механизма у остварењу циљева еколошког права, који се састоје у превенцији и реституцији оштећења природе. Та оправданост се потврђује нарастањем еколошког наратива у позитивном праву, што се потврђује упоредним увидом у савремене кодификације грађанског права.

_____ злоупотребе. (2) Ко чини злоупотребу у смислу одредби става 1. овог члана, не ужива заштиту, односно одговара за последице таквог поступања.”

Резултати тумачења одредбе наводе на закључак о њеној сврсисходности и правносистемској усклађености са *lege lata*. Она је бланкетног карактера, а њена ширина и неодређеност омогућује хармонизацију како са међународним и домаћим јавноправним оквиром тако и са будућим правилима еколошког права. С друге стране, уочавају се одређени недостаци. Наиме, санкционишу се само позитивне радње а негативне радње занемарују, иако оне често узрокују еколошка оштећења. Осим тога, ова одредба не признаје субјективно право на здраву животну средину, чиме се проблематизује њена усклађеност са уставним гаранцијама подударног људског права, као и активна легитимација за еколошку заштиту свих заинтересованих субјеката. На крају, она не говори ништа о дејству на правне послове и на вршење субјективних права на начине који могу да доведу до узгредног оштећења природе.

Уочени недостаци се могу минимизирати ширим тумачењима и тражењем упоришта за целовиту заштиту природе у јавноправним и еколошким нормама или пак у метаправним правилима етике и међугенерациске солидарности. То свакако није довољно добро решење за амбициозни пројект свеобухватног спремања грађанског права и нужност интегрисане еколошке заштите. Зато се предлажу измене и допуне којима би се прописали субјективно грађанско право на здраву животну средину, обавеза уздржавања од еколошки штетних поступака или ограничење вршења права на такав начин, те дејство ове установе на еколошки опасне или штетне правне послове.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Публикације

- Дреновак-Ивановић, Мирјана; Сретен Ђорђевић и Сениша Важић (2015). *Правни инструменти еколошке заштите – грађанскојавна и кривичнојавна заштите*. Београд: Организација за европску безбедност и сарадњу.
- Николић, Душан (2020). *Увод у систем грађанскојавног права*. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду.
- Рашевић, Живорад (2020). Забрана злоупотребе права у нацрту Грађанског законика Републике Србије. *Зборник радова Правној факултету у Нишу*, LIX, 89: 353–367.
- Салма, Јожеф (2009). Облигационоправна заштита животне средине. *Зборник радова*, Правни факултет у Новом Саду, XLIII, 2: 33–53.
- Станковић, Обрен (1976). О имовини и имовинскоправним целинама у грађанском праву. *Анали Правној Факултету у Београду*, XXIV, 6: 513–535.
- Станковић, Обрен и Владимир В. Водинелић (1995). *Увод у грађанско јавно*. Београд: Номос.
- Alavuk, Marijana (2012). Ostvarivanje ljudskih prava u okviru primene Arhuske konvencije u Republici Srbiji, u: Slavko Bogdanović (ur.), *Arhuska konvencija u pravu i praksi Republike Srbije*, Novi Sad: Equilibrium.
- Aragao, Alexandra; Ana Celeste Carvalho. Taking access to justice seriously: diffuse interests and actio popularis. Why not? *Environmental Law Network International* 2/2017.

- Bajcetic, Marko; Zvonko Brnjas; Bozo Draskovic (2016). Economic Efficiency of Water Protection within Environmentally Friendly and Integrated Water Resources Management, *International Review*, (No. 1-2.)
- Batričević, Ana i Vera Batanjski (2014). *Zaštita životinja u Srbiji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Brownlie, Ian (2003). The Protection of the Environment, in: Ian Brownlie (ed.), *Principles of Public International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Lilić, Stevan i Mirjana Drenovak-Ivanović (2014). *Ekološko pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Nešić, Sonja (2010). Razvoj međunarodnog prava u oblasti životne sredine, u: Ivana Ramadanović Vainomaa (ur.), *Međunarodno pravo i životna sredina*. Beograd: Misija OEBS u Srbiji.
- Palačković, Dušica (1995). Građansko-pravna ekološka zaštita. *Pravni život*, XLIV, 418, 9: 357–377.
- Perić, Berislav (1976). *Struktura prava*. Zagreb: Liber.
- Radonjić, Aleksa i Ivana Stjelja (2018). *Ekološka tužba – pravo svih nas da zaštitimo životnu sredinu: priručnik sa preporukama*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Rakić-Vodinić, Vesna (1989). Ekološka tužba: (član 156. Zakona o obligacionim odnosima). *Pravni život*, XXXIX, 4–5: 865–884.
- Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group) (2009). *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference (DCFR), Outline Edition*. Munich: Selier.
- Tanjević, Nataša i Ana Opačić (2012). Zaštita životne sredine u krivičnom pravu Republike Srbije i podsticaji evropskih integracija, u: Aleksandra Čavoški, Ana Knežević-Bojović (ur.), *Ekologija i pravo*. Beograd: Institut za uporedno pravo i Pravni fakultet Univerziteta Union.
- Visković, Nikola (1997). Stablo i čovjek, *Socijalna ekologija*, 6: 4.
- Vodinić, Vladimir V. (1997). *Takozvana zloupotreba prava*. Beograd: Nomos.
- Vodinić, Vladimir V. (2012). *Građansko pravo: Uvod u građansko pravo i Opšti deo građanskog prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union i Službeni glasnik.

Правни прописи

- Конвенција Уједињених нација о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине, *Службени гласник РС – Међународни уговори*, 38/09.
- Закон о заштити животне средине, *Службени гласник РС*, 135/2004; 36/2009; 36/2009 – др. закон, 72/2009 – др. закон; 43/2011 – одлука УС; 14/2016; 76/2018; 95/2018 – др. закон и 95/2018 – др. закон.
- Закон о облигационим односима, *Службени лист СФРЈ*, 29/78; 39/85; 45/89 – одлука УСЈ и 57/89; *Службени лист СРЈ*, 31/93; *Службени лист СЦГ*, 1/2003 – Уставна повеља и *Службени гласник РС*, 18/2020.
- Закон о основама својинско-правних односа, *Службени лист СФРЈ*, 6/80 и 36/90; *Службени лист СРЈ*, 29/96 и *Службени гласник РС*, 115/05.
- Закон о парничном поступку, *Службени гласник РС*, 72/11; 49/13; 74/13; 55/14; 87/18 и 18/20. Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, 98/06.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Влада Републике Србије, Комисија за израду Грађанског законика. *Грађански законик Републике Србије, радни текстови припремљени за јавну расправу са апликацијом*

- предлозима*. Београд, 29.5.2015. године. Доступно на: <https://www.mpravde.gov.rs/files/NACRT.pdf>. Приступљено: 2. 6. 2021.
- Грађански законик Републике Француске (Civil Code) Доступно на: <https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Codigo-Civil-Frances-French-Civil-Code-english-version.pdf>. Приступљено: 20. 7. 2021.
- Грађански законик СР Немачке (Bürgerliches Gesetzbuch) Доступно на: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/. Приступљено: 12. 6. 2021.
- Грађански законик Краљевине Шпаније, Доступно на: Ministerio de Justicia, Spanish Civil Code 2016, <https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/Documentacion Publicaciones/Documents/Spanish%20Civil%20Code.pdf>. Приступљено: 2. 8. 2021.
- Грађански законик Руске Федерације, Доступно на: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ru/ru083en.pdf>. Приступљено: 8. 6. 2021.
- Грађански законик Народне Републике Кине (Civil Code of the People's Republic of China) Доступно на: http://english.www.gov.cn/archive/lawsregulations/202012/31/content_WS5fedad98c6d0f72576943005.html. Приступљено: 9. 9. 2021.
- Министарство правде (2012). Законик о својини и другим стварним правима, радни текст. Доступно на: <https://arhiva.mpravde.gov.rs/lt/news/vesti/zakonik-o-svojini-i-drugim-stvarnim-pravima-radni-tekst.html>. Преузето: 1. 8. 2021.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE DRAFT CIVIL CODE

by

ŽIVORAD RAŠEVIĆ

Ministry of Defence of Bosnia and Herzegovina
 Joint Staff of the Armed forces of Bosnia and Herzegovina
 Bistrik 1, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
 zrasevic@yahoo.com

SUMMARY: Article 11 of the draft Serbian Civil Code establishes a precedent, i.e. the principle of environmental protection. It is manifested as an accessory popular civil duty *erga omnes*, a protected public good, and a means of civil rights' restriction. This paper investigates whether this new institution of civil law is necessary or at least opportune, purposeful and harmonized with positive law. The results of comparative and doctrinal insights indicate that the answers to these questions are affirmative. However, certain shortcomings of the proposed provision are found: the lack of a duty to restrain from environmental harm, the absence of the individual environmental right and the undefined impact on civil affairs and on the enjoyment of civil rights. Given the vague and blanket nature of the provision, these shortcomings can be remedied by broader interpretations and references to the rules of public and environmental law, ethics and intergenerational solidarity. This paper suggests another possibility, i.e. the intervention in the proposed text of the provision to complete the future civil law legislation and integrated environmental protection.

KEYWORDS: environmental protection, principle, civil relation, duty

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 343.549-053.2(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2282275D>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПРАВО НА СТАРАЊЕ У СМИСЛУ
ХАШКЕ КОНВЕНЦИЈЕ О ГРАЂАНСКОПРАВНИМ
АСПЕКТИМА МЕЂУНАРОДНЕ ОТМИЦЕ ДЕЦЕ

МИРНА ЦЕЛЕТОВИЋ

Апелациони суд у Новом Саду
Сутјеска 3, Нови Сад, Србија
dzeletovicmirna@gmail.com

САЖЕТАК: Предмет овог рада је право на старање о детету у смислу Хашке конвенције о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце. Ова конвенција право на старање одређује као право на старање о личности детета, а нарочито право на одређивање места боравка детета. Постојање овог права процењује се према праву државе дететовог редовног боравишта пре одвођења или задржавања и у том погледу у пракси се не примећују недоумице. С друге стране, иако конвенција одређује појам права на старање, у пракси су присутна различита тумачења надлежних органа у погледу садржине овог права, односно која овлашћења родитељ треба да ужива да би се могло сматрати да има право на старање на основу којег може да захтева повратак незаконито одведеног или задржаног детета према Хашкој конвенцији о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце. Ова тумачења су у раду изнета кроз анализу одабраних одлука иностраних органа, те одлуке домаћег суда донете у поступку за хитан повратак детета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Хашка конвенција, отмица деце, право на старање, незаконито одвођење детета

УВОД

Незаконита одвођења или задржавања деце од стране једног од родитеља су наша стварност.¹ До њих најчешће долази по прекиду заједнице живота родитеља или док она још траје, али су партнерски односи озбиљно нарушени. У ситуацији када је дете незаконито одведено или задржано у иностранству, његов повратак се под одређеним условима може захтевати на основу Конвенције о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце. Да би неко лице, најчешће је то други родитељ, могло да захтева повратак детета оно по конвенцији најпре мора бити ималац права на старање о детету у време његовог одвођења или задржавања. Конвенција одређује појам права на старање и према праву које државе ће поступајући орган ценити постојање права на старање.

КОНВЕНЦИЈА О ГРАЂАНСКОПРАВНИМ АСПЕКТИМА МЕЂУНАРОДНЕ ОТМИЦЕ ДЕЦЕ

Конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце (Хашка конвенција – ХК) је мултилатерални међународни уговор. На снагу је ступила 1. децембра 1983. године и актуелно има 101 страну уговорницу.²

Хашка конвенција има два циља. Први је да се обезбеди што хитнији повратак незаконито одведене или задржане деце у некој од држава уговорница, а други да се обезбеди да се права на старање и виђање са дететом по закону једне од држава уговорница стварно поштују у другој држави уговорници (чл. 1 ХК). Статистички подаци Хашке конференције за међународно приватно право показују да у пракси превладава први циљ.³

Одвођење или задржавање детета сматраће се незаконитим у смислу Хашке конвенције онда када је њиме повређено заједничко или самостално право на старање које има лице, институција или било које друго тело по закону државе дететовог редовног боравишта пре одвођења или задржавања, а које право се у време одвођења или задржавања остваривало или би се остваривало да није дошло до одвођења или задржавања (чл. 3 ст. 1 ХК).⁴ Основи стицања права на старање које конвенција при-

¹ Рад се надовезује на истраживања вршена у оквиру писања докторске дисертације *Правни положај деце у ситуацијама његовој незаконитијој одвођења у земљи и иностранству* која је одбрањена на Правном факултету Универзитета у Новом Саду октобра 2021. године.

² [НССН].

³ Подаци из студије спроведене за 2008. годину показују да је у 60 од 81 тадашње државе уговорнице поднето 1.961 захтев за повратак детета и 360 захтева за виђање детета [Lowe 2011: 5], док подаци студије спроведене за 2015. годину показују да је у 76 од 93 тадашње државе уговорнице поднето 2.270 захтева за повратак детета и 382 захтева за виђање детета [Lowe and Stephens 2017: 3].

⁴ Управо околност да се ово право није стварно остваривало у време одвођења или задржавања по конвенцији може бити разлог да надлежни судски или управни орган одбије да наложи повратак детета (чл. 13, ст. 1, тач. а ХК). Разлику између одредби члана 3, став 1, тачка б и члана 13, став 1, тачка а Перез-Вера (Perez-Vera) објашњава тиме да конвенција почива на претпоставци да је лице које има право на старање о детету остваривало ово своје право. У складу са овом претпоставком и одредбом члана 3, став 1, тачка б

знаје су закон, судска или управна одлука, те споразум који има правно дејство по закону државе дететовог редовног боравишта пре одвођења или задржавања (чл. 3, ст. 2 ХК).

Враћањем незаконито одведеног или задржаног детета у земљу његовог редовног боравишта, Хашка конвенција настоји да омогући да мериторну одлуку о вршењу родитељског права над дететом донесе надлежни орган те земље и да спречи да лице које је незаконито одвело или задржало дете бира систем који ће одлучивати о конкретном случају [Perez-Vera 1981: 429]. У складу са изнетим, одлука коју донесе судски или управни орган државе уговорнице у којој је дете незаконито одведено или задржано у поступку по Хашкој конвенцији неће се сматрати мериторном о било ком питању у вези са правом на старање (чл. 19 ХК), нити ће органи те државе након добијања обавештења о незаконитом одвођењу или задржавању доносити мериторну одлуку о праву на старање све док се не утврди да се дете неће вратити на основу ове конвенције или ако у разумном року после обавештења захтев за повратак детета не буде поднет (чл. 16 ХК).

Ипак, иако је један од циљева Хашке конвенције хитан повратак незаконито одведеног или задржаног детета, она истовремено прописује разлоге због којих поступајући орган може да одбије захтев за повратак детета (чл. 12, 13 и 20 ХК). За ове одредбе могло би се рећи да представљају основе за обарање претпоставке да је у најбољем интересу детета да буде враћено у државу свог редовног боравишта пре одвођења или задржавања [Ponjavić i Vlašković 2014: 46]. У пракси су се показале као одредбе које међу поступајућим кадром изазивају највише недоумица и представљају плодно тло за различита тумачења.

ПРАВО НА СТАРАЊЕ У СМИСЛУ ХАШКЕ КОНВЕНЦИЈЕ

Право на старање по конвенцији обухвата права која се односе на старање о личности детета, а нарочито право на одређивање места боравка детета (чл. 5, тач. а ХК). Основ стицања овог права, како је већ речено, може бити закон, судска или управна одлука, те споразум који има правно дејство по закону државе дететовог редовног боравишта пре одвођења или задржавања (чл. 3, ст. 2 ХК). Постојање права на старање надлежни орган процењује према праву државе дететовог редовног боравишта пре одвођења или задржавања (чл. 3, ст. 1 тач. а ХК), при чему је у одлуци британског суда *Re P. (A Child) (Abduction: Acquiescence)* (2004) EWCA Civ 971, Incadat reference HC/E/UKe 591 образложено да је суд дужан да термину право на старање да аутономно и смислено тумачење, да утврди права родитеља према закону државе дететовог редовног боравишта и

подносилац захтева треба да достави само прелиминарне доказе да је остваривао своје право на старање, док са друге стране, на родитељу који се противи повратку детета лежи терет доказивања да родитељ-подносилац захтева није заиста остваривао право на старање у време одвођења или задржавања детета у сврху активирања изузетка прописаног одредбом члана 13, став 1, тачка а Хашке конвенције [Perez-Vera 1981: 448–449].

да након тога размотри да ли та права представљају право на старање у смислу конвенције.⁵

У ту сврху, судски или управни органи који спроводе поступак за хитан повратак детета могу директно да примене право и судске или управне одлуке државе дететовог редовног боравишта, без спровођења посебног поступка за доказивање тог права или за признање стране одлуке (чл. 14 ХК). Осим тога, значајна је и улога централних извршних органа држава уговорница који могу непосредно или путем посредника предузимати све потребне мере за пружање општих информација о важећем праву односне државе у вези са применом Хашке конвенције (чл. 7, ст. 2 тач. е ХК).⁶

У пракси нема недоумица да се постојање права на старање подносиоца захтева процењује спрам права државе дететовог редовног боравишта пре одвођења или задржавања. Тако је у одлуци француског суда Cass Civ Iere, 14 mars 2012, No de pourvoi 11-17.011, Incadat reference HC/E/FR 1156, постојање права на старање оца, подносиоца захтева, процењивано спрам права Чилеа, као државе редовног боравишта деце пре него што их је мајка задржала у Француској. Деца су рођена у Француској 2003. и 2004. године, а са родитељима су се преселила у Чиле 2006. године. Заједница живота родитеља је прекинута 2008. године, одлука о старању над децом после тога није донета, а мајка је са децом отпутовала у Француску у јуну 2010. године по основу одлуке чилеанског суда којом јој је дозвољено да напусти територију те земље са њима на период од 15 дана. Пошто се по истеку тог периода није вратила у Чиле, отац је покренуо поступак по Хашкој конвенцији. Нижестепени судови су његов захтев одбили. Врховни суд је поступак вратио на поновно суђење уз образложење да по чилеанском праву, у одсуству одлуке о праву на старање као у конкретном случају, за излазак детета из државе је потребна сагласност оба родитеља, а пропуштање мајке да се са децом врати у року одређеном судском одлуком представља њихово незаконито задржавање у смислу Хашке конвенције.⁷

Оно у погледу чега у пракси постоје различита схватања, а од великог је значаја, је да ли право вета једног родитеља на промену пребивалишта детета представља право на старање које овлашћује тог родитеља да захтева повратак детета по Хашкој конвенцији. Под правом вета се подра-

⁵ Тако је аустријски суд у одлуци 10b176/09b Oberster Gerichtshof, Incadat reference HC/E/AT 1045 којом је решавао о захтеву за повратак близанаца из Аустрије у Француску ценио постојање права на старање оца, подносиоца захтева, према праву Француске, као земље редовног боравишта деце пре одвођења од стране мајке. Утврдио је да у конкретном случају родитељи по Грађанском законик у Француске заједнички врше родитељско право, јер је очинство утврђено у року од годину дана од рођења деце.

⁶ Користећи се овом могућношћу, суд на Исланду се, пре доношења одлуке M. v. K. 20/06/2000 Iceland Supreme Court, Incadat reference HC/E/IS 363, обратио Централном извршном органу Шпаније, земље из које је дете одведено, ради пружања информација о садржини и природи права на старање по праву Шпаније. По добијању података о релевантном праву, закључио је да отац има право на старање у смислу одредаба Хашке конвенције и да је ово право актима мајке повређено.

⁷ Више у: [Oberlandesgericht Nurnberg (Nuremberg Higher Regional Court) 7 UF 660/17, 05 July 2017, Incadat reference HC/E/DE 1409, A.G.O.s/Restitucion Internacional, Incadat reference HC/E/PY 1488].

зумева право једног родитеља да други родитељ не може без његове сагласности или одлуке суда да пресели дете из земље.

Имајући у виду садржину одредбе члана 5 тачка а Хашке конвенције која одређује појам права на старање за потребе конвенције, конкретно да ово право укључује права која се односе на старање о личности детета, а поготово право на одређивање дететовог места боравка, делује да је право вета једног родитеља на одлуку другог родитеља да пресели дете у иностранство потребно сматрати правом на старање о детету у смислу Хашке конвенције. На овом схватању је заснована одлука америчког суда *A.J. v. F.J. (2005) (CSIH) 36, 2005 1 S.C. 428, Incadat reference HC/E/US 803* у којој је постојање права на старање процењивано са аспекта шкотског права, као права државе редовног боравишта деце пре одвођења. Поступак се тицао захтева за повратак двојице дечака узраста од 12 и 14 година у време другостепеног поступка. После развода брака родитеља, они су поверени оцу на старање, а мајци је додељено право виђања са њима. Мајка се редовно виђала са млађим сином. Са старијим није успевала да оствари виђања, јер је боловао од аутизма. У септембру 2003. године дечаци су одведени у САД од стране оца без сагласности мајке, која је одмах иницирала поступак за њихов повратак. Процењујући права која има мајка, поступајући суд је нашао да је за одвођење детета са територије Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске по праву Шкотске, неопходна сагласност другог родитеља ако се он редовно виђао са дететом. У складу са тим, закључио је да мајка у конкретном случају као ималац права вета има и право на старање за потребе Хашке конвенције, а које право је одвођењем деце повређено.⁸

Како произлази, давањем сагласности родитељ с правом вета омогућава промену места боравка детета, односно стављањем вета спречава да до те промене дође, из чега произлази колики утицај родитељ са овим правом има на одређивање места боравка детета, па се никако не може сматрати да он не ужива заштиту по Хашкој конвенцији [Џелетовић 2021: 161]. Стога се чини неприхватљивим становиште изражено у одлуци, такође, америчког суда *Fawcett v. Mc Roberts 326 F. 3d 491 (4th Cir. Va. 2003)*, Incadat reference HC/E/USf 494. Конкретно се радило о одвођењу седмогодишњег дечака у САД од стране оца, којем је био поверен на старање након развода брака родитеља. Према шкотском праву, које је и у овом случају било релевантно као право државе дететовог редовног боравишта пре одвођења, мајци је било додељено право виђања са дететом и право вета на његово одвођење из Шкотске. Захтев мајке за повратак детета у Шкотску је у првом степену усвојен. Ову одлуку је амерички другостепени суд укинуо и предмет вратио на поновно суђење уз образложење да право вета мајке не значи да она има право на старање које је овлашћује да захтева повратак детета.⁹

⁸ Више у: [Furnes v. Reeves 362 F. 3d 702 (11th Cir. 2004), Incadat reference HC/E/USf 578, Case no. LB-2015-76479, Incadat reference HC/E/NO 1400 и Re D. (A Child) (Abduction: Rights of Custody) (2006) UKHL 51, Incadat reference HC/E/UKe 880].

⁹ Више у: [Croll v. Croll 229 F. 3d 133 (2d Cir. September 20, 2000 cert. den. Oct. 9, 2001), Incadat reference HC/E/USf 313].

РЕПУБЛИКА СРБИЈА КАО ДРЖАВА УГОВОРНИЦА ХАШКЕ КОНВЕНЦИЈЕ

Хашка конвенција је у Републици Србији по основу сукцесије на снази од 27. априла 1992. године.¹⁰ Иако је конвенција у нашој земљи на снази више од 29 година, посебан закон који би уредио поступак домаћих органа по захтевима који су поднети на основу ње још није донет.

У одсуству посебног закона, поступке по Хашкој конвенцији судови тренутно спроводе у складу са Информацијом Министарства правде за спровођење Хашке конвенције са израженим мишљењем о начину поступања судова у примени те конвенције. Према овој Информацији поступци се спроводе као ванпарнични, двостраначки поступци, уз поштовање начела контрадикторности и хитности. У њима поступа судија оспособљен за поступање у породичним споровима. Рок за правноснажно окончање поступка је шест недеља. Одлука се доноси у форми решења које садржи налог за повратак, предају детета у року од три дана од дана достављања решења. Против решења је дозвољена жалба о којој одлучује Виши суд [Николић 2011: 83].

Поступци за хитан повратак детета у Републици Србији су малобројни.¹¹ Управо то што су ретки, те одсуство посебног закона, чине донекле разумљивим недоумице и непознанице које у домаћој пракси учојавамо.

ПРИМЕНА ХАШКЕ КОНВЕНЦИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

У складу са одредбама Хашке конвенције, приликом одлучивања о захтевима за повратак детета домаћи судови примењују инострано право, односно право државе у којој је дете имало редовно боравиште пре одвођења или задржавања. Са аспекта права те државе домаћи судови процењују да ли је одвођење или задржавање детета незаконито, јер представља повреду права на старање неког лица, а које право се остваривало или би се остваривало да до одвођења или задржавања није дошло.¹²

У наставку рада изнећемо пример поступка вођеног пред Првим основним судом у Београду за повратак четворо деце у Црну Гору. Битне чињенице конкретног случаја су да су деца пре одвођења имала редовно боравиште у Црној Гори. Након развода брака родитеља 2018. године, судском одлуком су поверена на самостално вршење родитељског права оцу. Мајка се у почетку виђала са њима, али су ови контакти прекинути када је она прекршајно одговарала због вербалног насиља према једном од њих. Мајка је настојала да односе са децом обнови, одлазила је у школу коју су они похађали, на њихове ваннаставне активности, покушавала

¹⁰ [НССН].

¹¹ Нашој земљи је 2008. поднето 11 захтева за повратак детета [Lowe 2011: 11], а 2015. године 9 захтева за повратак детета [Lowe, Stephens 2017: Annex 1, II].

¹² С друге стране када је дете одведено из Србије у другу државу уговорницу Хашке конвенције, органи те државе примењују релевантно материјално право Србије, па Ковачек Станић оправдано указује да је од изузетне важности да инострани органи правилно примене домаће породично право по којем је одвођење или задржавање незаконито увек када изостане договор родитеља о промени пребивалишта детета [Ковачек Станић 2012: 75, 84].

преко родитеља бившег супруга да сазна информације о њима. Њиховом издржавању је доприносила у складу са могућностима. Родитељско право јој није ограничено, нити га је лишена.¹³ Сва деца су школског узраста и у јуну 2019. године их је отац без сагласности мајке довео у Републику Србију, са намером да ту остану да живе. Мајка је за одвођење деце сазнала у школи коју су она похађала у Црној Гори и у септембру исте године је поднела захтев за њихов повратак у ту земљу. Такође је пред црногорским судом покренула поступак да се измени ранија одлука о вршењу родитељског права и да се деца њој повере на старање. Овај поступак није завршен до окончања поступка по Хашкој конвенцији. У поступку који је вођен пред домаћим судом захтев мајке је у првом степену одбијен решењем Првог основног суда у Београду 3 Р4.3/19 од 19. октобра 2020. године. Одредбе Хашке конвенције на којима је суд засновао своју одлуку су одредбе чланова 1, 3, 12 и 13. У одлуци наводи више разлога за одбијање захтева, на првом месту да мајка нема право на старање, којем разлогу ћемо, у складу са темом којом се бавимо у овом раду, посветити нашу пажњу.¹⁴

Будући да је пре одвођења деце држава њиховог редовног боравишта била Црна Гора, домаћи суд је постојање права мајке на старање по Хашкој конвенцији (чл. 3 и 5 тач. а) требао да цени управо са аспекта права Црне Горе.¹⁵ Породични закон Црне Горе (ПЗЦГ) познаје заједничко (чл. 76) и самостално (чл. 78) вршење родитељског права. Када родитељи родитељско право врше заједнички, заједнички и споразумно врше родитељска права и дужности (следом тога заједнички и споразумно одлучују и о промени пребивалишта детета). С друге стране, по одредби члана 79 став 3 Породичног закона Црне Горе када је дете поверено на самостално вршење родитељског права једном родитељу, други родитељ, који не врши родитељско право, има право и дужност да издржава дете, да са дететом одржава личне односе и да о питањима која битно утичу на живот детета одлучује заједнички и споразумно са родитељем који врши родитељско право. Породичним законом Црне Горе су примера ради наведена питања за која се сматра да битно утичу на живот детета и то образовање детета, предузимање већих медицинских захвата над дететом, промена пребивалишта детета и располагање имовином детета велике вредности (чл. 79, ст. 4). Овде можемо да приметимо да је регулатива Породичног закона Црне Горе у погледу права и дужности родитеља који не врши родитељско право идентична регулативи Породичног закона

¹³ Првостепени суд ове чињенице утврђује из налаза и стручног мишљења надлежног црногорског органа старатељства који наводи да мајци „родитељска права нису суспендована”. Претпостављамо да се термин *суспендована* односи на ограничење, односно лишење родитељског права, као институте које познаје Породични закон Црне Горе.

¹⁴ Као разлоге за доношење одбијајуће одлуке суд још наводи и да су се деца прилагодила новој средини (чл. 12 ХК), да мајка није стварно остваривала право на старање у време одвођења деце (чл. 13, ст. 1 тач. а ХК), да постоји озбиљна опасност да би повратак децу изложио психичкој трауми или их на други начин довео у неповољан положај (чл. 13, ст. 1 тач. б ХК) и да се деца супротстављају повратку (чл. 13, ст. 2 ХК).

¹⁵ Решење не садржи податке о материјалном праву на основу којег је суд ценио постојање права на старање мајке.

Републике Србије.¹⁶ Такође, оба закона су прописивањем права родитеља којем дете није поверено на старање да са другим родитељем одлучује о битним питањима установила на тај начин прелаз од потпуно самосталног вршења родитељског права ка заједничком вршењу родитељског права [Ковачек Станић 2006: 275–276].

Дакле, и по црногорском, као уосталом и по домаћем породичном праву, за сваку промену пребивалишта детета потребна је сагласност оба родитеља, када су они живи и када ниједном од њих није ограничено родитељско право (чл. 85 и 86 ПЗЦГ), односно ниједан од њих није лишен родитељског права (чл. 87–91 ПЗЦГ), при чему је ирелевантно да ли родитељско право врше заједнички или један од њих самостално. До ограничења родитељског права по црногорском Породичном закону долази онда када родитељ несавесно врши права или дужности према детету и њиме се родитељу може одузети вршење једног или више права и дужности према детету, осим дужности да издржава дете (чл. 85, ст. 1 и 2), док до лишења родитељског права долази онда када родитељ злоупотребљава родитељска права или грубо занемарује родитељске дужности (чл. 87).

Полазећи од наведене регулативе породичног права Црне Горе, а имајући у виду битне чињенице предметног поступка, да су се родитељи развели током 2018. године, да су деца након развода брака родитеља поверена оцу на самостално вршење родитељског права, да мајци родитељско право није ограничено, већ да је имала право и дужност да се виђа са децом, да их издржава и да са њиховим оцем заједнички и споразумно одлучује о питању промене њиховог пребивалишта, произлази да је мајка ималац права на старање у смислу Хашке конвенције.

Право на старање Хашка конвенција одређује као право које обухвата права која се односе на старање о личности детета, а нарочито право на одређивање места боравка детета (чл. 5, тач. а), при чему се у пракси истиче да је овом термину нужно дати аутономно и смислено тумачење. Сагласно наведеном нужно је сматрати да и родитељ којем дете није поверено на самостално вршење родитељског права, али који има право и дужност да са другим родитељем који се стара о детету одлучује о промени пребивалишта детета, ужива право на старање у смислу Хашке конвенције и овлашћен је да поднесе захтев за повратак детета.¹⁷ У конкретном случају суд изводи закључак да мајка није ималац права на старање

¹⁶ Одредбом члана 78, став 3 Породичног закона Републике Србије прописано је да родитељ који не врши родитељско право има право и дужност да издржава дете, да са дететом одржава личне односе и да о питањима која битно утичу на живот детета одлучује заједнички и споразумно са родитељем који врши родитељско право. Одредбом става 4 истог члана прописано је и да се питањима која битно утичу на живот детета нарочито сматрају образовање детета, предузимање већих медицинских захвата над дететом, промена пребивалишта детета и располагање имовином детета велике вредности.

¹⁷ Тако је у одлуци суда на Новом Зеланду *Secretary for Justice v. A. ex parte B, Incadat reference HC/E/NZ 535* изнет закључак да је мајка, подносилац захтева за повратак двоје деце, ималац права на старање у смислу Хашке конвенције, јер је за промену пребивалишта деце била неопходна њена сагласност. Деца су иначе поверена на самостално вршење родитељског права оцу, а мајка је имала право да одржава личне односе са њима и да заједно са оцем одлучује о промени њиховог пребивалишта.

на основу тога што су деца поверена оцу на самостално вршење родитељског права, што се чини неприхватљивим са аспекта свега претходно изнетог. Да је мајка имала само право да са децом одржава личне односе, не и да са њиховим оцем одлучује о промени њиховог пребивалишта, не би била овлашћена да захтева повратак деце, већ само да по Хашкој конвенцији иницира поступак за склапање споразума за организовање или обезбеђење ефикасног остваривања права на виђање (чл. 21 ХК). Пошто је њена сагласност била потребна за промену пребивалишта деце, произлази да она ужива право на старање у смислу Хашке конвенције.

ЗАКЉУЧАК

Незаконито одвођење или задржавање детета у иностранству под одређеним условима може да доведе до покретања поступка за његов хитан повратак по Хашкој конвенцији. Један од услова прописаних конвенцијом за покретање поступка је да је подносилац захтева у време одвођења или задржавања детета имао право на старање о детету. Хашка конвенција одређује појам права на старање и да се његово постојање цени према праву државе дететовог редовног боравишта пре одвођења или задржавања. У погледу тога које право је релевантно за процену постојања права на старање у пракси се не уочавају недоумице. Тешкоће су присутне приликом одређивања која овлашћења родитељ, подносилац захтева, треба да ужива да би се могло сматрати да има право на старање у смислу Хашке конвенције. С тим у вези у раду је изнет закључак да и онај родитељ који не живи са дететом, али има право вета на његово пресељење у иностранство, односно његова сагласност је потребна за промену пребивалишта детета, има право на старање које га овлашћује да захтева повратак детета у складу са Хашком конвенцијом.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закон о ратификацији Конвенције о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце, *Службени лист СФРЈ Међународни уговори*, бр. 7/91.
- Ковачек Станић, Гордана (2006). Вршење родитељског права према Породичном закону Србије из 2005. *Ново породично законодавство: зборник са савештовања у Врњачкој Бањи*. Крагујевац: Правни факултет, 269–280.
- Ковачек Станић, Гордана (2012). Породичноправни аспекти међународне, родитељске отмице деце. *Анали Правног факултета у Београду*, 60(2): 74–94.
- Николић, Биљана (2011). Конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце. *Билтен судске праксе*, Крагујевац: Апелациони суд у Крагујевцу, 1: 82–87.
- Породични закон (2005; 2015). *Службени гласник РС*, 18/2005 и 6/2015.
- Решење Првог основног суда у Београду 3 Р4.3/19 од 19.10.2020.
- Целетовић, Мирна (2021). *Правни положај деце у ситуацијама његовог незаконитог одвођења у земљи и иностранству*, Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду. (докторска дисертација).
- Lowe, Nigel (2011). A statistical analysis of applications made in 2008 under the Hague convention of 25 October 1980 on the Civil aspects of international child abduction, Part

- I-Global Report, *Preliminary Document No 8 A (update) of November 2011 for the attention of the Special Commission of June 2011 on the practical operation of the 1980 Hague Child Abduction Convention and the 1996 Hague Child Protection Convention*, Hague: Hague Conference on Private International Law.
- Lowe, Nigel and Victoria Stephens (2017). Part I-A statistical analysis of applications made in 2015 under the Hague Convention of 25 October 1980 on the Civil Aspects of International Child Abduction-Global report-provisional edition, pending the completion of the French version, *The Seventh Meeting of the Special Commission on the Practical Operation of the 1980 Hague Child Abduction Convention and the 1996 Hague Child Protection Convention*, Hague: International Centre for missing and exploited children, Hague Conference on Private International Law.
- Ponjavić, Zoran i Veljko Vlašković (2014). Koncept najboljeg interesa deteta unutar Haške konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece. *Dani porodičnog prava „Najbolji interes djeteta u zakonodavstvu i praksi“: Zbornik radova sa drugog međunarodnog naučnog skupa*, Mostar: Pravni fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“, 32–49.
- Porodični zakon Crne Gore (2007; 2016; 2020). *Službeni list RCG*, 1/2007; *Službeni list CG*, 53/2016; 76/2020.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- HCCH. Convention of 25 October 1980 on the Civil Aspects of International Child Abduction. Доступно на: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=24>. Приступљено: 15. 10. 2021.
- Incatat: A.G.O. s/Restitucion Internacional, reference HC/E/PY 1488. Доступно на: <https://www.incatat.com/fr/case/1488>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Incatat: A.J. v. F.J. (2005) (CSIH) 36, 2005 1 S.C. 428, reference HC/E/US 803.
- Incatat: Case no. LB-2015-76479, reference HC/E/NO 1400.
- Incatat: Cass Civ Iere, 14 mars 2012, No de pourvoi 11-17.011, reference HC/E/FR 1156.
- Incatat: Croll v. Croll 229 F. 3d 133 (2d Cir. September 20, 2000 cert. den. Oct. 9, 2001), reference HC/E/USf 313. Доступно на: <https://www.incatat.com/en/case/313>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Incatat: Fawcett v. Mc Roberts 326 F. 3d 491 (4th Cir. Va. 2003), reference HC/E/USf 494.
- Incatat: Furnes v. Reeves 362 F. 3d 702 (11th Cir. 2004), reference HC/E/USf 578. Доступно на: <https://www.incatat.com/en/case/578>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Incatat: M. v. K. 20/06/2000 Iceland Supreme Court, reference HC/E/IS 363. Доступно на: <https://www.incatat.com/es/case/363>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Incatat: Oberlandesgericht Nurnberg (Nuremberg Higher Regional Court) 7 UF 660/17, 05 July 2017, reference HC/E/DE 1409. Доступно на: <https://www.incatat.com/en/case/1409>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Incatat: Re D. (A Child) (Abduction: Rights of Custody) (2006) UKHL 51, reference HC/E/UKe 880. Доступно на: <https://www.incatat.com/en/case/880>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Incatat: Re P. (A Child) (Abduction: Acquiescence) (2004) EWCA Civ 971, reference HC/E/UKe 591. Доступно на: <https://www.incatat.com/en/case/591>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Incatat: Secretary for Justice v. A. ex parte B, reference HC/E/NZ 535. Доступно на: <https://www.incatat.com/fr/case/535?summlanguage=en>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Incatat: 10b176/09b Oberster Gerichtshof, reference HC/E/AT 1045. Доступно на: <https://www.incatat.com/en/case/1045>. Приступљено: 25. 3. 2022.
- Perez-Vera, Elisa (1981). Explanatory Report. Доступно на: <http://www.euromed-justice-iii.eu/document/hcch-1981-explanatory-report-elisa-perez-vera-hague-conference-permanent-bureau>. Приступљено: 25. 3. 2022.

RIGHTS OF CUSTODY UNDER THE HAGUE CONVENTION ON
THE CIVIL ASPECTS OF INTERNATIONAL CHILD ABDUCTION

by

MIRNA DŽELETOVIĆ
Court of Appeal Novi Sad
Sutjeska 3, Novi Sad, Serbia
dzeletovicmirna@gmail.com

SUMMARY: This paper focuses on the rights of custody under the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction. Article 5 of the Convention stipulates that rights of custody for the purposes of this Convention shall include rights relating to the care of the person for the child and, in particular, the right to determine the child's place of residence. The existence of this right is assessed according to the law of the state in which the child was habitually resident before the removal or retention and in this regard no doubts are observed in practice. On the other hand, although article 5 of the Convention gives definition of the rights of custody, application of this provision is accompanied by different interpretations. Judicial and administrative authorities have doubts which rights parent must possess in order to be protected by the Convention. The paper concludes that it should be considered that a parent who does not live with the child, but has the right of veto over the child's international relocation or his/her consent is required to change the child's residence, has the rights of custody and can apply for the prompt return of a child under the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction.

KEYWORDS: Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, rights of custody, wrongful child's removal

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 314.1(497.113)

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2282287R>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

МЛАДИ О СТАРОСТИ И СТАРИЈИМА:
СТАВОВИ СТУДЕНАТА УНИВЕРЗИТЕТА
У НОВОМ САДУ

МИРЈАНА РАШЕВИЋ

Институт друштвених наука

Краљице Наталије 45, Београд, Србија

rasevicm@gmail.com

САЖЕТАК: У раду су изнети резултати истраживања у коме је учествовало 29 студената завршних година Природно-математичког (смер Географија), Правног и Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду. У три фокус групе је разговарано о томе како студенти доживљавају старије особе, које су им прве асоцијације везане за старост. Тражени су и одговори на питање да ли су они свесни карактеристика трећег животног доба, односно каква су њихова лична искуства са онима који имају више година, али и размишљања девојака и младића о сопственом старењу и себи као старом лицу. Одговори студената указују да већина њих има романтичну слику о сопственој старости и истовремено више негативних стереотипа и предрасуда о старијима из окружења којима су ретко подршка. Отуда је важно деловати ка разумевању између млађих и старијих у друштву које је старо, као што су Војводина и цела Србија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: студенти, старост, старији, ставови, Војводина

УВОД

Становништво АП Војводина спада у изразито старе популације. Старење становништва је интензивирано у 21. веку. Главни узрок је низак и опадајући ниво фертилитета као и све мањи број живорођене деце. Тако је у 2020. години забележен најмањи број живорођених од 1947. године која је прва била доступна за податке Војводине [РЗС 2008: 66–67; РЗС 2020:

54–56; РЗС 2021: 1]. Према проценама Републичког завода за статистику средином 2020. године било је 370 хиљада лица старих 65 и више година или 20% укупног становништва. Број лица старијих од 65 година био је већи од броја млађих од 20 година. Коефицијент зависности старијег становништва, што је однос између укупног броја старијих особа (старости 65 и више) на 100 лица радног узраста (од 20 до 64), износио је 33. Исте године, просечна старост становништва достигла је 43 године.¹ Имајући у виду да је Војводина емиграционо подручје, подвлачимо да је стварна старосна структура још неповољнија јер процене Републичког завода за статистику не укључују спољне миграције.

Средином века АП Војводина биће малобројнија и демографски старија него 2020. То добро илуструје налаз очекиваног сценарија који је заснован на резултатима пројекција под условом да се наставе трендови компоненти популационе динамике у складу са актуелним емпиријским налазима и теоријским увидима о вредности коефицијента зависности старијег становништва која ће износити 54 у 2050. години [Nikitović 2019: 67, 69]. Пројекције становништва су рађене на основу садашње дефиниције према којој је особа која има 65 и више година старо лице. Отворено је питање да ли ће концепт везан за године када се нека особа сматра старом бити измењен у деценијама које следе. Већ дуго и континуирано, демографи који се баве старењем становништва залажу се за промену дефиниције старе особе у смислу померања границе ка дубљој старости [Gierveld 2001: 105–106; Ogawa 2004: 124; Falkingham 2016: 3], имајући у виду тренд повећања очекиваног трајања живота и виталности у вишим годинама. Треба подсетити да се до краја 1980-их старом особом сматрала она која има 60 и више година.

Старење становништва је убедљиво издвојено као највећи популациони изазов Србије и битна истраживачка тема од стране интервјуисаних српских демографа [Rašević 2013: 47]. Такође, у истраживању које је спровела Међународна унија за проучавање становништва о ставовима својих чланова, утврђен је висок ниво сагласности у демографској заједници да је популационо старење најзначајнији демографски проблем светске популације и најзначајнија тема за проучавање у наредним деценијама [Van Dalen and Henkens 2012: 369]. Висок ниво консензуса по овом питању резултат је, пре свега, уочавања макро последица старења становништва различите природе. Од промене колективног система вредности и психологије, преко нових односа међу генерацијама, отварања родног питања у старом друштву, другачијих услова живота, рада и становања, до повећаних захтева за здравственом и социјалном заштитом, притисака на пензионе фондове и изазова који се постављају пред тржиште рада и економију уопште [Рашевић 2009: 94]. Многи изазови се постављају и пред појединца у условима све дужег живљења и везани су за цео животни циклус.

Активно старење је теоријски и политички оријентисан концепт који је, чини се, до сада најбољи одговор на изазове који се постављају пред

¹ Процена о броју лица по старости у 2020. години добијена је за потребе овог рада од Републичког завода за статистику (на упит).

државу и појединца у условима демографског старења и све дужег живота, јер задовољава и социјалне потребе и индивидуалне аспирације [Avramov and Maskova 2003: 23]. Реч активно се односи на континуирано учешће старијих у социјалним, економским, културним, духовним и грађанским активностима друштва, а не само задржавање њихове радне способности и физичке покретљивости, имајући у виду фундаменталне људске вредности и права као што су здравље, економска независност, сигурност и учешће у друштвеним активностима [WHO 2002: 12]. Концепт је заснован на сузбијању ризика различите природе на микро- и макро-нивоу у циљу омогућавања бољег квалитета живота у трећем животном добу и већег доприноса старијих економској и социјалној добробити друштва у складу са потребама, жељама и могућностима старог лица. Сличне, мада садржински уже, постављене су теорије здравог старења, успешног старења и продуктивног старења.

Индекс активног старења је аналитички инструмент за евалуацију спровођења мултидимензионалног концепта активног старења. Он је композитног типа и садржи 22 индикатора из четири сфере: запосленост; учешће у заједници; независно, здраво и безбедно живљење; капацитет за активно старење који је комбинација индивидуалних карактеристика и фактора средине. Његова вредност у Европи износила је око трећине потенцијалног максимума и кретала се у распону од 28 до 47 [UNECE 2019: 7]. Према последњим доступним подацима, који се односе на 2014. годину, вредност овог индекса у Србији процењена је на 29 од 100 [UNECE 2016: 2]. Наведене вредности индекса указују да постоји јасан простор за ефикасније спровођење концепта активног старења у многим земљама, укључујући и Србију. Индекс није процењен на регионалном нивоу у Србији.

Успешна реализација концепта активног старења тражи напор државе и појединца, то јест заједничку одговорност у низу сфера и одређене предуслове. Први предуслов је промена многобројних стереотипа, предрасуда и погрешних уверења везаних за старење и старост. Битно је подвући да перцепција старења не прати развој биологије старења у модерној култури [Qliquet and Avramov 2018: 246]. Здрав живот, доживотно учење, преузимање активне улоге у животу и личне одговорности за сопствено битисање су неки од важних императива који се постављају пред јединку у савремено доба. Отуда је битно укључити размишљање о трећем и четвртном животном добу у индивидуални систем вредности, циљеве, стратегије и понашања. Оба наведена предуслова су важна за међугенерациско разумевање, солидарност и трансфер. То је старо етичко питање, основа здравих односа и база кохезије сваке заједнице.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Анкета о генерацијама и роду се спроводи у индустријским земљама под окриљем Економске комисије Уједињених нација за Европу од 2000. године. Истраживање је обимно, садржи преко 500 обавезних питања

везаних за десетак тема, и лонгитудиналног је карактера; исти испитаници старости 18–49 година на почетку *анкејте* остају у фокусу у три таласа са размаком од три године. Једна од тема *анкејте* је међугенерациско разумевање, солидарност и трансфер. Подаци су доступни до микро-нивоа [Galjak 2019: 114]. Битна предност овог истраживања је добијање нових увида у појединачне теме, али и могућност њиховог сагледавања у широј перспективи путем укрштања различитих података и уочавања трендова. Међутим, *анкејта* у Србији, за разлику од преко двадесет држава у свету, није реализована. Европско друштвено истраживање које је по први пут спроведено у Србији 2018. године није укључило питање о односу међу генерацијама. Отуда ћемо дати преглед налаза истраживања релевантних за однос младих према старењу и старима реализованих на малом узорку. У фокусу су нам истраживања која су спроведена у Србији, верујући да је за ово питање битан економски и социокултурни контекст у коме су реализована.

Истраживачи се слажу да се ставови о старима рано формирају током живота и да је битно испитивање ставова деце према старима и њихових промена током одрастања због бољег разумевања механизма настанка [Ћировић 2013: 27–28]. Отуда представљамо налазе истраживачког тима Института за педагошка истраживања из Београда у коме је учествовало 145 деце оба пола (64 деце са 10 година и 81 дете са 14 година). У истраживању су примењени различити инструменти за мерење ставова о старима. Подаци студије указују да током одрастања ставови према старијима постају негативнији, што истраживачи објашњавају когнитивно-развојним променама које доводе до диференциранијих ставова, суочавањем адолесцената са сопственим старењем и смртношћу. Утврђено је и да деца и адолесценти који живе на селу имају негативније ставове о старима и у том смислу аутори подвлаче да се налаз може објаснити нижим економским статусом породице на селу у односу на градску породицу [Ћировић и др. 2012: 9–12].

Постојање реалне слике о предностима и недостацима младих, средовечних и старијих људи је важно за успостављање међугенерациског разумевања. Њено формирање подразумева и последично размишљање о различитим потребама у појединим животним фазама појединца и начинима да им се изађе у сусрет у социјалним контактима, породици и друштву. Отуда су посебно важни налази добијени у истраживању које је обухватило преко четири стотине испитаника узраста од 10 до 20 година. Основни циљ истраживања био је да утврди ставове младих према потребама популације старих у различитим контекстима као што су породица, здравствени и образовни систем и системи социјалне заштите и културне подршке. Подаци показују да постоји распрострањено неразумеваче младих према различитим потребама старијих, посебно у добној групи испитаника 13–17 година у оквиру које чак 67% анкетираних сматра да су оне мање важне у односу на потребе других старосних група и у довољној мери задовољене од стране друштва [Марић 2012: 13].

У закључку емпиријског истраживања о доминацији негативних ставова младих према старима, аутори наглашавају да су они у складу са

подацима претходних релевантних студија [Ћировић и др. 2012: 10]. У том смислу истичемо приказ студија о релацији младих према старима у нашој средини [Марић 2017: 59–74], синтезу налаза истраживања спроведених у различитим популацијама о природи и развоју дечијих ставова према старима и старењу спроведених у периоду од четири деценије [Ћировић 2013: 27–47], као и навођење представа о старима у савременом друштву, укључујући и оне које припадају генерацији младих [Миланков 2011: 49–64]. Новија теоријска разматрања напетост између младих и старих објашњавају се борбом за ресурсе [Камерер 2013: 67] или културном условљеношћу [Немањић 2013: 5] или се, пак, конфликт на релацији млади–стари види као политичка конструкција која треба да скрене пажњу са структуралних препрека достизању опште прихваћених вредности [Љубичић 2013: 25].

Спроведено је и једно специфично истраживање квалитативног типа о старењу и старости у београдској популацији. Интервјуисано је осам жена и седам мушкараца старих између 29 и 92 године. Старији испитаници су поделили са ауторком своја размишљања и размишљања других старих особа из окружења, а млађи испитаници су износили своје ставове и ставове своје генерације према старијима. Анализа разговора је, између осталог, показала постојање дубоко укореваних представа о старости међу младима, које не одговарају стварности. На пример, да је страх од смрти веома присутан код старих жена и мушкараца и да су они окупирани њиме. Но, интервјуисани најстарији испитаници у овом истраживању не само да се не боје смрти, већ смрт доживљавају као смирење. Или, мада се стари људи често карактеришу као себични и превише критични, испитаници средњих година и они старији сматрају да се с годинама мењају особине личности, да су се они сами променили, но промене су различите од појединца до појединца [Komatina 2003: 155–156]. Наведен налаз указује и на хетерогеност групе старих.

На крају изнетог прегледа литературе истичемо да однос младих према старијима није честа истраживачка тема. То је утврдио и Нелсон 2002. године објашњавајући ову констатацију да су предрасуде и стереотипи према старима прихватљивији за друштво, у поређењу са негативним ставовима везаним за пол и расу [према Cluquet 2010: 164]. Истовремено, представљена емпиријска истраживања која су спроведена у Србији нису била репрезентативног типа. Но, аутори који су их реализовали то су чинили из угла различитих научних дисциплина што омогућава да се добије шири увид. Такође, нису отворила тему ставова младих према сопственом старењу. Паралелна проучавања односа старијих према младима у нашој средини, колико нам је познато, нису спроведена. И ова истраживачка тема је важна да би се одговорило на низ питања битних за међугенерациско разумевање.

ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања био је да утврди размишљања студената о старости и старијим особама, укључујући и сопствено старење. У том смислу

разговарано је са студентима три различита факултета Универзитета у Новом Саду. Фокусгрупним истраживањем су обухваћени студенти Природно-математичког факултета (смер Географија), Правног факултета и Медицинског факултета. Студенти географије су изабрани за разговор, пошто програм студија обухвата феномен старења становништва и питања популационе политике. Будући правници су укључени у истраживање јер се током студија сусрећу са питањима људских права и положаја старијих у друштву, а студенти Медицинског факултета због суочавања са изазовима старења и старости у оквиру различитих предмета на предавањима и вежбама. Сви они стечена знања примењиваће у свом свакодневном раду, а понеко и при дефинисању релевантног стратешког и законског оквира.

Изабран је фокусгрупни истраживачки метод за прикупљање циљаних опсервација студената. Најважнија предност овог квалитативног метода је што учесници током разговора образлажу и бране, а не износе само своје ставове. Битна особина метода је да се анализа резултата разговора доминантно базира на сагледавању вербалних исказа, али узима у обзир и невербалне изразе учесника фокус групе [Ђурић 2005: 5–6]. Реализоване су три фокус групе на сваком од изабраних факултета са студентима завршних година који су се сами пријавили да учествују у разговору на тему старења и старости. Укупно је учествовало 29 учесника, 9 студената оба пола Природно-математичког факултета (смер Географија) и по 10 студената оба пола Правног и Медицинског факултета. Истраживање је реализовано током новембра месеца 2018. године. Време трајања разговора по фокус групи било је уједначено, износило је око 60 минута. Разговори су снимани да би се направио транскрипт дискусије о чему су учесници групе унапред обавештени.

Разговору у свакој фокус групи је претходило кратко представљање модератора, аутора истраживања и овога рада, непосредног циља разговора и понашања у фокус групи. Затим је вођена усредсређена дискусија на основу пет унапред припремљених питања у складу са циљем истраживања. Разговарано је о томе како студенти доживљавају старије особе, које су им прве асоцијације везане за старост, те да се добију одговори на питање да ли су они свесни карактеристика трећег животног доба, односно да се забележе њихова лична искуства са онима који имају више година, али и размишљања девојака и младића о сопственом старењу и себи као старом лицу. Дискусије у малим групама су протекле у доброј атмосфери која је омогућавала отворену размену мишљења уз уважавање различитих ставова. Закључак је да су студенти били више у социјалној интеракцији једни са другима него са модератором разговора.

АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА СА ДИСКУСИЈОМ

Приказаћемо синтезу налаза добијених у све три фокус групе по питањима. Поред тога навешћемо нека од забележених размишљања

студенткиња и студената у оквиру сваке теме. Изабрали смо карактеристичне одговоре који одсликавају већинско или издвојено мишљење, или су пак, посебно утицали на разговор у групи. Поднаслови овог поглавља рада одговарају питањима која су постављена у фокусгрупном истраживању. Питања су, како је већ истакнуто, била унапред дефинисана у складу са истраживачким циљем. Добијени налази су дискутовани са различитих аспеката од теоријских размишљања и емпиријских налаза, до препорука и програма о бољем међугенерациском разумевању који се намећу за спровођење.

Карактеристике које одређују да је особа стара

Највећи број учесника у истраживању старом особом сматрају ону која има 60 и више година или 65 и више година. „Универзално мерило су године. Све остало је субјективно и варијабилно” изјавио је студент Правног факултета. У две од три одржане фокус групе, у разговору са студентима Медицинског и Правног факултета, наведен је пример поп звезде Мадоне као редак изузетак од правила да године дефинишу стару особу.

Међутим поред година, студенти су навели да стару особу одређује и физичка неактивност, лоше здравствено стање, пасивност, недостатак креативности, традиционални ставови, као и неприхватање модерних технологија. Издвојио се само један одговор на постављено питање. Наиме, студенткиња Правног факултета навела је да је „мудрост основна особина старости”.

Неколико учесника у истраживању сложило се да је битна финансијска ситуација појединца јер сматрају да сиромаштво додаје године биолошкој старости, док их добро материјално стање смањује. У том смислу је подвучено како недостатак материјалних средстава, који обележава старост већине људи у Србији, чини да су они у лошијем физичком и психичком стању од својих вршњака у развијеним земљама.

Прва асоцијација везана за старост и старе људе

Слабост, немоћ, понижење, чекање пензије, гласачка машина, страх од смрти и смрт су биле најчешће прве асоцијације везане за старост учесника у фокусгрупном истраживању. Поред доминантно негативних, забележена је и асоцијација другачије, личне, природе. „Мило лице моје баке” и „Моја бака и мој деда” су одговориле студенткиње Природно-математичког факултета (смер Географија), односно студенткиња Правног факултета на ово питање. Код не малог броја студената прве су асоцијације на старост седа коса и боре на лицу. Дужи спонтани разговор у фокус групама вођен је око асоцијације да су стари људи понижени и да су гласачка машина.

Будући лекари бурно су образлагали став о недостојанственој старости. Они је везују за Србију и начин функционисања пензионог и здравственог система. Свесни су да се пензиони фонд пуни зарадама запослених

и, верују, задуживањем државе. Истовремено су им познати сви проблеми остваривања здравствене заштите у Србији, поготово за старије суграђане. У том смислу наводимо неке од изјава: „Пензионери живе од милостиње у виду пензије и то лоше живе” и „Како пензионер да плати дијагностику у приватној пракси од своје мале пензије”.

У све три фокус групе су дискутовани утицаји старосне структуре популације на резултат избора у Србији, али и победу Доналда Трампа у Сједињеним Америчким Државама и издвајање Велике Британије из Европске уније. Подвучена је одговорност старијих који гласају на изборима имајући у виду своје потребе, а не потребе млађих. Чак је разматрано да ли људи после одређених година треба да имају право гласа, поготово исту вредност гласа као они о чијој будућности се одлучује. „Верујте професорка, већ дуго став већине твитераша је да старија генерација не може да одлучује о будућности оних којих раде или нас младих”, изјавио је у том контексту студент Природно-математичког факултета (смер Географија).

Предности и ограничења трећег животног доба

Конзистентно одговорима на прва два питања, учесници у истраживању су пре свега наводили ограничења оних који имају између 65 и 74 године везана за лоше здравље и смањену физичку снагу. С друге стране, велико искуство и довољно времена за задовољење својих потреба као и за породични живот су најчешће истицане предности трећег животног доба. Студент Медицинског факултета је изјавио да је највећа предност старијих људи „слобода од притисака различите врсте као што су рад, учење и издржавање породице”. Један учесник, будући правник, коментаришући изјаве других да су искуство и слободно време предност генерације старих, подвукао је да они то не могу да искористе јер су „без енергије и дементни”. Неколико студената је банализовало предности у старости наводећи да старији седе у градском превозу „тако што са задовољством дижу све нас у аутобусу”, имају попусте при куповини и чак не могу да добију затворску казну за озбиљан прекршај.

Одговори студената на питања везана за факторе који одређују стару особу, прве асоцијације везане за старост као и њихово виђење о предностима и ограничењима трећег животног доба указују на раширеност предрасуда и стереотипа различите природе. Доминација изложене перцепције старења и старијих није очекивана, обзиром на избор учесника истраживања за које се претпостављало да ће ова питања разматрати из другачије перспективе у односу на своје вршњаке. Испитаници старе људе најчешће доживљавају као мање вредне у односу на остале старосне групе, пре свега због физичке слабости и болести. Неки од наведених одговора потврдили су већ изложене теоријске концепте о пореклу негативних ставова о старијима услед суочавања младих са могућношћу (извесношћу) сопствене смрти (не малом броју студената страх од смрти или смрт била је прва асоцијација на старост) и/или пак међугенерациске борбе

за ресурсе (испољено у дискусији око резултата избора и права гласа на изборима). Образовани млади уопште не размишљају да су старији хетерогена група. Такође, треба посебно истаћи да је забележена нека врста отпора према старијима код појединих учесника у истраживању.

Помоћ старијима у окружењу и помоћ од старијих

Велики број стереотипа и предрасуда који је забележен у одговорима на претходна питања потиче од не тако честих контаката младих са старијима у окружењу. У разговору су само два учесника навела пружање помоћи старијима који им нису чланови породице: комшиници приликом исељења, односно повремено станодавци око одласка у продавницу. Изнета су, међутим, искуства њихових другова чија је жеља да помогну старијима погрешно схваћена. Студенткиња Медицинског факултета је чак изјавила да има једног старог комшију, „али деда је супер, здравији је од мене, ради башту по цео дан испред зграде”. Помоћ од старијих из окружења не траже, али верују да би је добили када би то био у питању неки уобичајен вид подршке. Наведени одговори указују на потребу за спровођењем акција у Србији у оквиру којих особе различитих генерација помажу једни другима при чему би могла бити од користи искуства других земаља [UNESCE 2008: 10, 12, 13]. Но, студент Правног факултета је у фокус групи рекао да не воли бабу и деду, али да често дискутује са адвокатом који има 74 године („он је правна енциклопедија”) и да му ти разговори много значе. Када је реч о баби и деди, добија се утисак да они више помажу младима (кување ручка и давање новца за летовање, изласке или куповину гардеробе), него што су њима млади подршка. Изузетак су студенти чији старији чланови породице живе на селу и њима помажу у пољским и физичким радовима током распуста.

Виђење себе као старије особе

Најдужа дискусија у све три фокус групе односила се на размишљање учесника у истраживању о сопственој старости. Супротно одговорима на претходна питања, студенти доминантно имају романтичну слику о себи као старим људима. Они виде себе као здраве и покретне старе људе, очуване личности, окружене породицом и/или правом особом поред себе у сопственој кући и материјално ситуиране. Девојке су посебно истицале да ће тежити да буду лепе и срећене баке, а младићи желе да буду „шмекери” у старости. Ово је позитиван налаз истраживања, ако указује да садашња генерација младих размишља о сопственој старости и укључује га у своје циљеве и планове. Студенткиња Природно-математичког факултета (смер Географија) једина је истакла да није размишљала о старости, „јер је то тако далеко”.

Дискусија је дуго трајала пре свега због спонтаног отвореног разговора о заснивању породице и деци као и о демографским проблемима Србије. Дискутовано је да ли су брак и родитељство битни животни циљеви,

када је најбоље време за рађање, о жељеном броју деце, да ли је боље имати сопствену децу или их усвојити, као и о предностима и недостацима живота у заједници са родитељима. Аргументовано је разговарано о сваком од наведених питања. Навешћемо две дијаметрално супротне изјаве о заснивању породице. Студенткиња Медицинског факултета изјавила је да „планира да живи сама”, док студент Правног факултета „жели да има породицу са три сина Милоша, Петра и Светислава”. Утисак истраживача је да су млади информисани о демографским проблемима земље, али да истовремено не виде своју улогу у њиховом ублажавању. Сличан налаз је регистрован у најновијој емпиријској студији репрезентативног типа о младима у Србији [Popadić et al. 2019: 3, 38, 70].

ЗАКЉУЧАК

У друштву које је старо, из демографске перспективе, и које ће и даље популационо старити, политички одговор је неопходан. Циљ деловања државе, региона и јединица локалне самоуправе у овом смислу је да се с једне стране ублаже макро последице феномена старења становништва, а са друге стране да задовоље потребе све већег броја старијих људи. То претпоставља реализацију концепта активног старења и успостављање новог социјалног уговора међу старосним групама.

Студенти завршних година Природно-математичког (смер Географија), Правног и Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду имају тежње везане за пут ка сопственој старости. Отуда можемо оправдано претпоставити да ће их укључити у своје животне стратегије, што је битно у условима све дужег индивидуалног битисања. Међутим, већина испитаника исказала је више негативних стереотипа и предрасуда о старости и старијима. Они старије најчешће одређују као хомогену групу са спектром снижених способности и вредности. Истовремено, испитаници су ретко подршка старима у свом окружењу.

Изложени резултати фокусгрупног истраживања подвлаче колико је важно изучавати однос између популација различите старости у нас, а још више указују колико је битно деловати у правцу њихове социјалне кохезије како у регионалном (покрајинском) оквиру, у Војводини, тако и у целој Србији. Отуда основа јавних политика на свим нивоима треба да буде међугенерациска солидарност и трансфер који почива на разумевању између млађих и старијих у модерном „старом” друштву.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао у оквиру пројекта Одељења за друштвене науке Матице српске „Насеља и становништво Војводине: Старење становништва Војводине и међугенерациска солидарност и трансфер”.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Камерер, Ева (2013). Сила природне селекције и старење. *Геронтолоџија*, 40(1): 64–77.
- Љубичић, Милана (2013). Генерацијски сукоб: друштвена конструкција и/или стварност. *Геронтолоџија*, 40(2): 13–28.
- Марић, Миа (2012). Однос деце и младих према популацији старих особа посматрано кроз различите социјалне контексте. *Однос младих према старијима и старијењу / XVI научна конференција*, 21. децембар 2012. Београд; [уредници Слободанка Гашић-Павшић, Ивана Ћировић]. Београд: Институт за педагошка истраживања и Геронтолошко друштво Србије, 13.
- Немањић, Милош (2013). Културни образац насупрот биологији – млади и старији у новом цивилизацијском кључу. *Геронтолоџија*, 40(2): 5–12.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја социјалне политике: Социјално-економски преглед*. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2020). *Демографска социјална политика 2019*. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2021). *Витални показатељи, 2021*. Београд: РЗС.
- Ћировић, Ивана (2013). Развој ставова према старима и старијењу код деце. *Геронтолоџија*, 40(1): 27–47.
- Ћировић, Ивана; Миша Павловић и Слободанка Гашић Павишић (2012). Ставови деце према старима, *Однос младих према старијима и старијењу / XVI научна конференција*, 21. децембар 2012. Београд; [уредници Слободанка Гашић-Павшић, Ивана Ћировић]. Београд: Институт за педагошка истраживања и Геронтолошко друштво Србије, 9–12.
- Avramov, Dragana and Miroslava Maskova (2003). *Active Ageing in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Cliquet, Robert (2010). *Biosocial Interactions in Modernisation*. Brno: Masaruk University Press.
- Cliquet, Robert and Dragana Avramov (2018). *Evolution Science and Ethics in the Third Millennium. Challenges and Choices for Humankind*. Cham: Springer.
- De Jong Gierveld, Jenny (2001). Evaluation new concepts about ageing and intergenerational solidarity. In: Charlotte Höhn, Giuseppe Gesano (eds.), *Ageing, Intergenerational Solidarity and Age-Specific Vulnerabilities*. Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung, 110–115.
- Ђурић, Слађана (2005). Metodologija fokusgrupnog istraživanja. *Sociologija*, 47(1): 1–26.
- Falkingham, Jane (2016). *The Changing Meaning of Old Age*. Southampton: Faculty of Social and Human Sciences, University of Southampton.
- Galjak, Marko (2019). Anketa o generacijama i rodu u državama bivše Jugoslavije?, *Stanovništvo*, 57(1–4): 113–117.
- Komatina, Slavica (2003). Dominantne predstave o starosti. *Stanovništvo*, 41(1): 147–160.
- Milankov, Marijana (2011). Predstave i vrednosti o starima – predrasude i stereotipi. *Gerontologija*, 38(1): 49–64.
- Nikitović, Vladimir (2019). *U susret regionalnoj depopulaciji u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Ogawa, Naohiro (2004). Ageing trends and policy responses in the ESCAP Region. In: *Population and Development: Selected Issues*. New York: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, 89–127.
- Popadić, Dragan; Zoran Pavlović i Srećko Mihajlović (2019). *Mladi u Srbiji 2018/2019*. Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Rašević, Mirjana (2009). Populaciono starenje u Srbiji. *Gerontologija*, 36(1): 87–98.

- Rašević, Mirjana (2013). Srpski demografi o demografiji. *Stanovništvo*, 51(2): 39–51. [DOI: 10.2298/STNV1302039R]
- United Nations Economic Commission for Europe (2008). *Policy Brief on Ageing*. Geneva: UNECE.
- United Nations Economic Commission for Europe (2016). *The Active Ageing Index: Pilot Studies for Serbia and Turkey*. Geneva: UNECE.
- United Nations Economic Commission for Europe (2019). *2018 Active Ageing Index*. Geneva: UNECE.
- Van Dalen, Hendrik and Kène Henkens (2012). What is on a demographer's mind? A world-wide survey. *Demographic Research*, 26: 363–408.
- World Health Organization (2002). *Active Ageing. A Policy Framework*. Geneva: WHO.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

YOUNG PEOPLE'S PERCEPTION OF OLD AGE AND ELDERLY PEOPLE:
ATTITUDES OF NOVI SAD UNIVERSITY STUDENTS

by

MIRJANA RAŠEVIĆ
Institute of Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Begrade, Serbia
rasevicm@gmail.com

SUMMARY: The paper presents the findings of a study that included 29 graduate year students of the Faculties of Sciences (Geography Department), Law and Medicine of the University of Novi Sad. Three focus groups discussed the students' perception of elderly people and their first associations with old age. They were also asked whether they were aware of the life characteristics when it comes to the Third age and to explore their personal experiences with the elderly, as well as the young men and women's thoughts of their own ageing and of themselves as old people. The students' responses indicated that most of them had romantic visions of their own old age and, at the same time, multiple negative stereotypes and prejudices about the elderly people around them, whom they rarely supported. It is, therefore, important to promote understanding between youth and the elderly in an ageing society, as it is the case in Vojvodina and Serbia overall.

KEYWORDS: students, old age, elderly, attitudes, Vojvodina

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 75.071.1:929 Manojlović K.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2282299M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УСПОСТАВЉАЊЕ МУЗИЧКО-ПЕДАГОШКЕ КАРИЈЕРЕ
КОСТЕ П. МАНОЈЛОВИЋА: ОД ОКСФОРДСКИХ
СТУДИЈА ДО ПРВИХ ПЕДАГОШКИХ АНГАЖМАНА

БИЉАНА Љ. МАНДИЋ

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Јована Цвијића б.б., Крагујевац, Србија
biljana.mandic@filum.kg.ac.rs

ИВАНА Б. ПЕРКОВИЋ

Универзитет уметности у Београду
Факултет музичке уметности
Краља Милана 50, Београд, Србија
ivanaperkovic@fmu.bg.ac.rs

САЖЕТАК: На основу увида у персонална досијеа Косте П. Манойловића (1890–1949) и осталу релевантну архивску грађу, депоновану у Архиву Србије и Архиву Југославије, у раду се проблемски и из интердисциплинарне перспективе сагледава питање почетака сложене професионалне каријере овог композитора, организатора музичког живота, музичког извођача, писца и педагога. Полазећи од посебности везаних за каријеру у области музике, анализира се изузетно важна и деликатна фаза преласка из етапе школовање у прве професионалне активности. Циљеви рада су да се изнесу нова сазнања о 1) процесу развоја каријере Косте Манойловића као професионалног музичара, посебно се фокусирајући на прелаз из прве у другу етапу каријере, односно са школовања на професионални рад, 2) сличностима и разликама у начину изградње професионалне каријере музичара пре стотину година и данас и 3) детаљима из живота и рада

Косте Манојловића доступним из кореспонденције која до сада није била предмет научних разматрања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: музички педагог, каријера, кореспонденција, запошљавање музичара

УВОД

Крајем августа 1919. године Коста П. Манојловић (1890–1949) из Оксфорда шаље писмо Милоју Милојевићу (1884–1946), свом наставнику и својеврсном ментору, извештавајући га о најразноврснијим темама: новим композицијама, промишљањима на тему националних елемената у уметничкој музици, плановима за будуће композиције, али и изазовима са којима се сусреће, нарочито у вези са стипендијом која је истекла и плановима за будућност. Ово, истраживачима српске музике до сада непознато, писмо које је Манојловић упутио Милојевићу (налази се у Архиву Југославије), део је њихове редовне кореспонденције; један њен део, на основу четири Манојловићева писма из Оксфорда, размотрила је Верица Грмуша.¹ Међутим, пето писмо² се разликује од претходних по Манојловићевој забринутости у вези са наставком његовог професионалног пута у Београду. И заиста, та прелазна фаза у сваком животу, моменат када се школовање завршава, када се тражи и проналази прво запослење, једна је од кључних етапа у развоју каријере, а нарочито у развоју каријере уметника – музичара/музичког педагога. Самим тим, валери неспокојства због неизвесности, којима су редови Косте Манојловића обојени, не представљају изненађење.

Садржај и карактер овог Манојловићевог текста насталог у време када будући композитор, педагог, истраживач и организатор музичког живота, још увек не поседује формално признање о завршетку студија, у послератним данима налази се далеко од отаџбине, у дуговима, опхрван тешкоћама и бригаама, подстакло је да се споменуто писмо сагледа управо из угла изградње професионалне каријере једног музичара. Занимало нас је да ли је овај процес пре нешто више од стотину година био сличан данашњем – или се од њега (и по чему) разликовао – какав удео педунетнички приступ има у професионалном развоју музичара, и, нарочито, које су карактеристике прве „степенице” професионалне каријере, која обухвата деликатну етапу преласка из фазе школовања у фазу рада. Имајући то у виду дефинисали смо циљ ове студије: да проблемски и из интердисциплинарне перспективе, полазећи од Манојловићевог необјављеног писма Милојевићу, као и других архивских докумената повезаних са овом

¹ У чланку о „оксфордским годинама” Косте Манојловића Верица Грмуша анализира четири писма која је Манојловић упутио Милојевићу из Оксфорда. Писмо о којем је овде реч не припада наведеном корпусу; реч је, дакле, о петом писму које досад није било познато српској научној јавности [Grmuša 2017].

² Хронолошки гледано, реч је о последњем писму које је, колико нам је познато, Манојловић упутио Милојевићу: прво је написано 3. октобра 1917, друго – 21. новембра 1918, треће – 23. фебруара 1919, а четврто – 17. марта 1919. године. Пето писмо, о којем је овде реч, датирано је 24. августа 1919. године.

темом, анализирамо постојећа и изнесемо нова научна сазнања о 1) процесу развоја каријере професионалног музичара, посебно се фокусирајући на прелаз из прве у другу етапу каријере, односно са школовања на професионални рад, 2) сличностима и разликама у начину изградње професионалне каријере музичара пре стотину година и данас и 3) детаљима из живота и рада Косте Манојловића.

Премда питања изградње, развојних етапа и динамике развоја каријере у научни фокус улазе у другој половини 19. века (прво из перспективе социологије),³ да би се дисциплина додатно развила у првој половини 20. века,⁴ а тек од седамдесетих година 20. века истраживања каријере артикулишу се као самостална научно-истраживачка област, научни доприноси који се односе на развој каријере музичара, односно уметника извођача, почињу да се јављају током последње две деценије 20. века [Delhvi et al. 2016: 4]. Па и тада, најчешће разматрана проблематика односи се на теме везане за музичара у савременом добу, у којем су константне промене, економска нестабилност, флукуације у друштву, политици, технологији и многим другим областима довеле до значајних заокрета и у вези са професионалним ангажманима музичара. Посебна пажња обраћа се на фазе у развоју каријере, почетак каријере, транзиције, каријерно вођење и то често у институционалним или националним дискурсима [Видети: Manturzewaska 1990; Thornton et al. 2008; Ploumis-Devick 1984; Burnard 2013; Conway 2008; Bennett 2012; Bennett et al. 2012; Kassner 2009; Abramo et al. 2014].⁵ Број радова посвећених каријерама музичара у прошлости прктично је незнатан [Starr 2004; Weber 2004], тако да ова студија истовремено оригинално доприноси историјској контекстуализацији наведених тема у српском националном оквиру.

Као што је већ споменуто, интердисциплинарна истраживања у којима се фокусу налазе теме везане за развој и изградњу професионалне каријере подразумевају социолошке, психолошке, културно-историјске, политиколошке, антрополошке, етнолошке, технолошке и многе друге методолошке парадигме. Уколико се, пак, проучавају каријере уметника, тачније, музичара и/или музичких педагога, научно-истраживачки поступак обухватиће и музиколошке, музичко-педагошке, музичко-социолошке, музичко-психолошке односно остале сродне полазне претпоставке, а – уколико то истраживачка област захтева – и историографски приступ који неретко укључује и архивски рад. Укратко, међу главним разликама

³ Ране доприносе дали су Диркем (Emile Durkheim) и Вебер (Max Weber). С тим у вези: [Greenhaus et al. 2006: 346].

⁴ У области социологије од значаја је рад Еверета Хјуза (Everett Hughes), док је у психологији кључне прилоге дао Френк Парсонс (Frank Parsons) [Видети: Greenhaus et al. 2006: 346].

⁵ У времену 21. века од значаја је и термин *управљање каријером* или *каријерно вођење*, које не мора важити за појединце, већ за институције посвећене усмеравању каријере. Установна/е организује или поверава појединцу/има процес током кога „плански и организовано, прати, оцењује, распоређује, усмерава и развија запослене и њихове потенцијале”, настојећи да операционализује знања, вештине и способности запослених „у циљу остваривања организационих и индивидуалних интереса” [Кулић 2005: 293]. Овакав организациони приступ омогућава персонални развој каријере, чији су бенефити усмерени ка појединцу, али и институцији.

између каријере уметника и „обичног” посла „од девет до пет” је осећај „заробљености” односно слободе, осећај да се „не уклапају”, да прогресија у каријери не иде поступно, већ често скоковито и да су често потребни алтернативни путеви у изградњи каријере [Taylor et al. 2012: 68].

ТЕРМИНОЛОШКЕ ОДРЕДНИЦЕ. ЕТАПЕ У РАЗВОЈУ КАРИЈЕРЕ

У овој студији *каријеру* разумемо као напредовање у служби, звању, успешан биланс целоживотне човекове активности остварен током радних и друштвених ангажмана, али и породичног живота. Појам каријера (од латинских појмова *carrus* – превозно средство, или *via carraria* – пут, коловоз или пут којим се неко креће) имплицира повезаност са животним путем и персоналним развојем, али се суштински, највише везује за учење и запослење. Иако се често (и неосновано) поистовећују, постоји дистинкција између каријере и професије – ово друго је занимање, за које су потребне одређене вештине и знања. Трећи термин који треба имати у виду јесте посао, тј. запослење, односно позиција коју одређена компанија, институција, односно правно лице и сл. даје појединцу за одговарајућу новчану накнаду. Дакле, у систему концентричних кругова каријера је најшири појам, потом следи професија, док занимање припада најужем кругу. Другим речима, каријера подразумева професију/професије, као и сва занимања и различите пословне ангажмане које особа обавља током свог радног века.

Као полифункционална, променљива и динамична професионална делатност, каријера подразумева лично образовање, улогу и положај у друштву, породици и слободно време. Истраживачи су сагласни да траје готово целога живота и да уједињује „индивидуалне и организацијске интересе и потребе” [Лојић 2009: 172], односно „дугорочну перспективу уз дугорочни развој и одређена је од стране појединца” [Ћамиловић и Вујић 2007: 112].

Каријера у области уметности знатно се разликује од „стандардне каријере”. Као што је познато, често се комплетна каријера уметника или макар један њен део, не одвија „под окриљем” сталног запослења. Другим речима, не постоји фиксно радно време: уметничка активност одвија се у најразноврснијим периодима и трајањима; уместо редовне плате уметници примају хонораре; не постоје бенефиције попут плаћеног боловања, одсуства, годишњег одмора и сл.; уметници понекад добијају одређено професионално звање, али то није обавезно. Уместо сталног запослења, стабилности редовних прихода и (жељене) узлазне линије у првим фазама каријере, животни пут уметника карактеришу успони и падови [Taylor et al. 2012: 67–68], дуготрајан формативни процес, висок значај креативности, самоизражавање и самопотврђивање кроз уметност, разноврсност професионалне активности, али и неизвесност, нагли преокрети у каријери, финансијска несигурност и сл.

Аутори који се баве овом тематиком разликују одређене фазе у развоју каријере и приступају им на различите начине. Тако, на пример, Гулд

(Gould) и Кац (Katz) разликују по три фазе у каријери. Код Гулда су то (1) почетна етапа (када је особа млађа од 30 година), (2) етапа стабилизације (31–44. године) и (3) фаза одржавања (преко 45 година), док Кац сматра да је први – период оријентације (који траје краће од две године), за њим следи развојна фаза (траје од две до десет година), док трећи период он означава као плато (преко десет година у развоју каријере) [Bedeian et al. 1991: 155].

С друге стране, посебно је утицајна подела на четири етапе коју је сачинио Доналд Сапер (Donald E. Super), усвојена и у овом тексту. У првом раздобљу, времену *истираживања* (младост и почетак треће деценије живота), особе се образују, преиспитују и припремају за каријеру. Током друге фазе *усисавања каријере* (касне двадесете до средњих или позних тридесетих), особа се запошљава и све успешније доприноси својој струци. Следи *одржавање каријере* (трећа фаза, која обухвата касне тридесете и ране четрдесете године), када се достижу највиши потенцијали, док четврту етапу чини *касна каријера* у којој се развој наставља или долази до стагнације па и извесног опадања због губитка интересовања [Greenhaus et al. 2006: 498]. Током прве фазе најзначајнију улогу представља образовни систем који ће допринети каснијем креирању каријере, али и способност селектовања процеса образовања (образовне установе, наставни програми, перманентно усавршавање). За музичаре ово је период формирања и равоја уметничке личности који, према истраживањима Мантуржевске (Maria Manturzevska), достиже врхунац између 18. и 20. године, када уметник дефинише сопствене вредности, свесно за њима трага за узорима и, у идеалном случају, укључује се у уметничку заједницу [Manturzevska 1990: 134]. У каријери музичара, прелазак са студија на посао ретко се одвија као транзиција „из школе на стално запослење”, и веома често су потребне разноврсне стратегије које подразумевају алтернативне, често разноврсне путеве који нису увек очекивани [Burnard 2013: 241; Taylor et al. 2012: 68]. Наредна етапа је најкреативнији период професионалног развоја, али и најосетљивије и најзначајније раздобље породичног живота. Трећа фаза траје наредних десетак година, а на каријеру у овом периоду утичу и промене у породици, свест о пролазности живота, побољшање финансијске ситуације и промена економских, безбедоносних и других прилика у окружењу [Hall 1986: 37]. Последњи, четврти период, карактерише се, како је и поменуто, као касна каријера.

Фазе које је идентификовао Сапер подржао је кроз свој рад и Данијел Левинсон (Daniel Levinson). Ослањајући се на „животну структуру” личности, породицу, афилијације, каријеру и заједницу, Левинсон је посебну пажњу обраћао на прелазе: рани прелаз (ка зрелости) између 17. и 22. године, прелаз из двадесетих у тридесете, прелаз у средовечно доба, између четрдесете и педесете године и још један прелаз између 50. и 55. године [Greenhaus et al. 2006: 498]. Поред тога, у Левинсоновим истраживањима пажња је посвећена „водећим фигурама” које помажу у транзиционим етапама каријере тако што усмеравају, одобравају, саветују и верују у своје „штићенике”. То могу бити наставници, ментори, критичари,

па чак и мецене (спонзори) који су веома важни у изградњи друштвених мрежа од значаја за стварање нових могућности, развој и промене у професионалним идентитетима који учествују у каријери једне особе [Greenhaus et al. 2006: 78].

Поједини истраживачи узимају у обзир историјске прилике које су утицале на развој каријере, кључне компоненте током изградње једне каријере и начине помоћу којих се развој каријере може интегрисати у ширу академску и друштвену заједницу [Webb et al. 2014]. У том контексту сагледавамо и каријеру Косте Манојловића, „романтичара-идеалисте”, како га Властимир Перичић лепо назива [Перичић 1989], која се одвијала у турбулентним годинама, обухватајући, између осталог, и два светска рата. Почев од прве етапе, његова каријера била је бурна: одвијала се у време Великог рата, када је Манојловић прекинуо школовање у Минхену, прикључио се српској војсци (1914–1917) и наставио/завршио студије у Енглеској (1919). Успостављање и одржавање каријере одвијали су се у међуратном периоду, добу радикалних промена на политичкој карти Европе, које је обухватило стварање нових држава, а међу њима је била и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевина Југославија. Без обзира на унутрашњу хетерогеност нове државе, у њој су остварени неки од врхунских домета српске културне историје, пре свега захваљујући европеизацији и модернизацији. Сва ова догађања консеквентно су се одразила и на каријеру истакнутог композитора, диригента, организатора музичког живота, музичког педагога, оснивача и првог ректора Музичке академије у Београду. Последња фаза Манојловићеве каријере обухватила је и Други светски рат (као и године које су му претходиле) и већ 1946. године Манојловић је, у својој 56. години, пензионисан.⁶

С обзиром на чињеницу да је један део Манојловићеве и Милојевићеве кореспонденције у вези са каријером Косте Манојловића непознат јавности, фокус ће бити управо на период из којег ова преписка и датира. Тако ћемо показати да се стратегије у развоју каријере које је Манојловић користио, заправо, не разликују много од савремених, уз уважавање техничко-технолошких несличности.

ПРЕЛАЗАК КОСТЕ МАНОЈЛОВИЋА СА ШКОЛОВАЊА НА ПЕДАГОШКИ РАД

У настојањима свеобухватнијег сагледавања персоналне каријере Косте П. Манојловића, освртање на степене мотивације, као примарне покретачке снаге појединца, јесте неминовно. Адекватан степен мотивисаности, иницираће појединца, односно, изазваће његово прикладно понашање, које ће бити одржавано и усмеравано ка постављеном циљу. Али, каријера и њени циљеви, свеобухватнији су од мотивације и подразумевају свест о сопственом таленту, способностима, мотивима, потребама, ставовима и вредностима. Обим свести о наведеном иницираће, у великој

⁶ О овоме је, износећи бројне детаље, писала Ивана Медић [Medić 2017].

мери, напредак или стагнацију у развоју будуће каријере, али и креативну потребу да се изгради нешто ново. Личне карактеристике али и, како је већ споменуто, социјална средина, организација, економске, политичке, безбедоносне и друге прилике, фактори су који додатно утичу и доприносе развоју каријере. Током планирања и развоја каријере, перманентно се врши идентификација личних вредности, вештина и способности, као кључних елемената који ће допринесити формирању високог нивоа самопоуздања. С тим у вези Ранко Лојић исправно запажа: „Неопходно је бити свестан својих предности, али и мана, како би се предности ојачале, а мане временом отклониле” [Лојић 2009: 172].

Контекстуализације ради, у наставку дајемо сажети увид у биографију Косте Манојловића на основу архивских докумената, до 1920. године, имајући посебно у виду наставнике са којима је он у првој фази своје каријере радио и процес образовања. Ово је посебно значајно када се на уму има предузетнички приступ каријери музичара, а Манојловићев живот и делатност такав приступ изврсно илуструју. Наиме, како то и истиче Дејвид Катлер (David Cutler) у утицајној књизи о музичком предузетништву под насловом *The Savvy Musician*, бављење музиком првенствено се тиче људи (а тек онда музике, бизниса, новца, талента итд.) са којима треба изградити квалитетне, дуготрајне и поуздане мреже. Учење код познатих музичара, како Катлер наводи „прилика је да се створе драгоцене везе” [Cutler 2009: 144]; сарадња, подржавање колега и подршка коју они пружају, колегијалност и хармонични односи спадају у кључне аспекте предузетничког начина размишљања везаног за каријеру. Када је о процесу образовања реч, научна истраживања показала су да квалитет образовања директно утиче на процес транзиције са школовања на професионални рад и да особе са добрим образовањем имају више успеха у овој епизоди каријере, чак и у условима променљивог социјалног контекста [Schoon et al. 2001].

У периоду образовања веома је значајна фигура наставника: реч је о јединственој личности, одговарајућих музичких и уметничких компетенција и личне културе. Зато се управо тада развија однос „ментора и студента” који представља једну од суштински важних релација у каријери музичара. Однос између ментора и студента (уколико студент има среће), како Мантуржевска исправно запажа, не фокусира се само на техничку страну образовања студента, већ тежи ка развоју читаве личности. Између осталог, ментор студента упућује на литературу, и то не само на ону која се тиче музике, „ослања се на сопствено професионално и непрофесионално искуство и заједно са студентом проучава музичку литературу, откривајући лепоте света музике” [Manturzevska 1990: 134]. Осим тога, управо је ментор тај који студента уводи у професионалне кругове и помаже му да се позиционира на професионалној сцени, у националним или интернационалним оквирима.

Коста Манојловић имао је срећу да му је на Богословији Светог Саве у Београду, на којој је испит зрелости положио школске 1909/1910. године са врлодобрим успехом [AJ-66-669-1127], музичку наставу водио Стеван

Стојановић Мокрањац. Млади питомац активно је партиципирало у свим музичким дешавањима ове институције: био је члан богословског хора и Мокрањцу је помагао у раду са тим истим ансамблом, што значи да је значајна диригентска искуства стекао релативно рано. У прилозима за сопствену биографију истакао је да је „Мокрањац утицао не само на његово музичко образовање, већ и на понашање и став који је касније заузимао у своме животу” [Pavlović 1989: 26]. Већ тада се заинтересовао и за композиторски рад.⁷

Манојловић је 1911. музичко образовање стицао и у Српској музичкој школи у Београду.⁸ Имао је прилике да прати наставу из хармоније код Стевана Стојановића Мокрањца, док је код Стевана Христића учио инструментацију. Науку о хармонији предавао му је Милоје Милојевић, а клавир Даница Крстић. Контакти са овим наставницима обезбедили су Манојловићу важну мрежу узора и сарадника која ће обележити даљи развој његове каријере. За ово истраживање од посебног је значаја однос који је будући оксфордски студент већ тада успоставио са не много старијим, али по музичкој спреми знатно богатијим, Милојевићем, који се управо тада у Београд вратио са својих студија у Минхену [Pavlović 1989].

Наредне године Манојловић покушава да студије музике настави у Москви, али, након два месеца проведена у овом граду, одлази у Минхен, где септембра 1912. године, започиње студије музике на Краљевској баварској музичкој академији. Почетак Првог балканског рата за Косту Манојловића, као и остале стипендисте, подразумевао је повратак у Србију, али ће се он, у јесен 1913. године поново вратити у Минхен. Наставу из предмета Хармонија и Контрапункт похађао је на минхенској Краљевској баварској музичкој академији, а предавања из музикологије на Филозофском факултету.⁹ Почетак Првог светског рата прекинуо је Манојловићеве

⁷ Компоновао је прве сплетове песама и поједине песме из Литургије, а био је и члан Првог београдског певачког друштва. Тадашњи ректор београдске Богословије Стеван Веселиновић, брат књижевника Јанка Веселиновића, предложио је Светом архијерејском синоду Српске православне цркве да Косту Манојловића, као стипендисту, пошаље на студије музике у Москву.

⁸ Први радни ангажман, односно прва педагошка искуства, Коста Манојловић стиче у Њупријској приватној гимназији као наставник музике и у овој установи службује до јануара 1911. године [AJ-69-15-38].

⁹ У то време компонује песме за глас и клавир, световне и духовне композиције за мушки, женски и мешовити хор. На студијама у Минхену провео је две године, тачније од 1912. до 1914. године, када се услед објаве рата вратио у Србију [AJ-69-15-38]. Како се наводи у извештају, у Минхену је „композицију, контрапункт, фугу и инструментацију учио код проф. др Рихарда Мајера Гшраја” [AJ-66-669-1127], наставу клавира код професора Фридриха Клоза, а код професора Швакерата био је у II хорској класи. Након напуштања академије 1914. године, Манојловић је распоређен у Крагујевац на војну дужност ратног болничара [АС, МП, Г-183/VIII/66]. У Скопљу, септембра 1914. године ступа у Прву јачку чету и у војсци остаје две и по године, све до 21. марта 1917. године. На основу решења начелника штаба Врховне команде (14. март 1917. године, ађутантски бр. 37.205), стављен је на располагање председнику Министарског савета. Тада је из Солуна послат на Крф, а одатле у Енглеску на Оксфордски универзитет ради продужења студија [AJ-69-15-38]. Стваралачки композиторски импулс није га напуштао ни у ратним условима као болничара, а касније ни као болесника од пегавог тифуса. Са српском војском повлачио се преко Призрена, Струге, Елбасана и Валоне, а касније је стигао на острво Крф.

студије музике на Минхенској музичкој академији; након свих тешкоћа и језовитости рата, он ће студије наставити у Енглеској. Послат је на Оксфордски универзитет ради продужења студија и „ради помоћи надлежним у раду на националној ствари” [AJ-69-15-38]. Као што је добро познато, у Енглеској наставља интензивно да компоњује, а његове композиције штампају се у Паризу, Лондону и Бечу код *Edition Slave*. Дипломирао је 1919. године са кантатом за баритон соло, два мешовита хора и велики оркестар на текст 136. псалма „На рекама Вавилонским”.

Ако се у обзир узме да је за сваког појединца, који намерава динамично да управља својом каријером, неопходно да анализира и утврди личне потенцијале и интересовања, да буде свестан персоналних особина, потенцијала, вредности, интересовања, својих слабости, животних и каријерних аспирација [према: Бахтијаревић-Шибер 1999: 869], а све у настојањима да утврди координате подручја развоја каријере, не изненађује да је, боравећи у Оксфорду, Коста Манојловић планирао своје запослење у Београду. Већ крајем 1917. године у једном од писама Милоју Милојевићу спомињао је да очекује да ће након завршних испита (очекивао их је у јуну 1918. године) добити сертификат са којим ће моћи „да потражи посао у Србији” [Grmuša 2017: 173].

У овим годинама некадашњи Мокрањчев ђак фокусирао се на запослења која су у том моменту његове каријере била реална, имајући у виду претходна искуства, вештине, знања и систем вредности, што је веома битно за прелаз са школовања на рад. Реч је о раду у образовним и уметничким институцијама: Богословији Светог Саве, Музичкој школи у Београду и Другој београдској гимназији, односно Београдском певачком друштву.¹⁰

Као што ће се видети, процес транзиције није био једноставан и праволинијски; обухватио је широку друштвену мрежу, не само Манојловићевих пријатеља и покровитеља, већ и других личности, са којима оксфордски дипломац није био у непосредном контакту („пријатељи пријатеља”), личности релевантних за активности на пољу музике у тим годинама. Свакако, процес умрежавања, који може да обезбеди информације, утицај, усмеравање и подршку у развоју каријере Манојловић је одлично разумео, будући да је активно одржавао контакте и ангажовао се у професионалним и друштвеним активностима (сходно могућностима), и у време одсуства из Београда. Савремена истраживања такође су показала да је промишљено коришћење стратегија умрежавања значајно допринело индивидуалним успесима у каријери [Greenhaus et al. 2006: 147].

Писмо које 15. јула 1919. године из Оксфорда Коста Манојловић пише министру просвете и вера молећи га за „постављење по личној композиторовој жељи” у Богословију Светог Саве у Београду, потврђује проактиван став младог композитора. Имајући у виду временска ограничења,

¹⁰ Касније ће Манојловић, захваљујући – између осталог – и искуству стеченом на Богословији Светог Саве, постати наставник на Православно-богословском факултету у Београду, где ће се педагошким радом бавити готово деценију и по (од 1923. до 1937. године) [Више о томе у: Perković and Mandić 2019].

министру се обратио са молбом да му „што хитније одреди постављење”, јер му стипендија, коју је до тада примао од Министарства иностраних дела, истиче 1. августа 1919. године¹¹ [AJ-69-15-38].

Као што је познато, појединац (често), у почетној фази, није у стању да објективно процењује своје способности, корисно је укључивање стручног саветодавног лица, јер је непристрасна прогноза могућности појединца, кључни фактор за прелазак на следећи корак [према: Беркић 1990: 90]. Манојловић стечене компетенције самосвесно предочава министру просвете и вера, након што је студије музике продужио на Оксфордском универзитету.¹² Први испит за *The Degree of Bachelor of Music* положио је 27. новембра 1917. године, а други и последњи из музичке теорије и композиције, *Trinity Term* – 11. јуна 1919. године. „Након положеног другог

¹¹ У делу текста писма, моли министра просвете и вера да му, ако буде потребно, дозволи останак у Енглеској најдуже до новембра те 1919. године [AJ-69-15-38].

¹² Писмо написано 31. јануара 1919. године насловљено је на Министарство просвете и вера. Манојловић чини грешку, не знајући да су ова два министарства подељена, али се деликатност писма огледа у могућности детаљног увида у ниво испитних захтева. „Пошто може бити, да у нас није познато уређење музичких студија на Оксфордском универзитету, част ми је учинити извод из Статута Универзитета у Оксфорду уколико се он односи на музичке студије:

- 1) Кандидат за “The Degree of Bachelor of Music”, пре но што буде имао право да узме диплому, дужан је да положи следеће испите и у следећем реду као и да компоује једну музичку композицију, која треба да буде примљена од стране испитне Комисије. Први испит за “The Degree of Bachelor of Music” састоји се из: Науке о хармонији и четворогласног контрапункта. Усмено: сваки кандидат мора да покаже елементарно знање о музици.
- 2) Други испит за “The Degree of Bachelor of Music” састоји се из: Науке о хармонији и петогласног контрапункта; оригиналне композиције рачунајући четворогласну фугу; Музичке историје; Инструментације и критичке анализе оркестарске композиције коју испитна комисија одреди за тај испит (ја сам имао *Missa Solemnis* op. 123 од Л. ван Бетовена, а и *Symphonic Poem* “Fifine at the fair od G. Bantock-a”) [енг. композитор Granville Ransome Bantock (1868–1946) *ипум. ауиџ.*]. Све се ово ради писмено пред Комисијом – сваки кандидат на своме месту нађе штампана питања и дате теме које је дужан израдити седећи за столом – и сви су кандидати дужни да, сваки дати задатак или одређено испитно питање, посебно за сваки горњи предмет, израде у року од три сата. Ови испити трају два дана. Ни један кандидат не може да се јави за други испит, ако није положио први, нити да поднесе своју музичку композицију, ако није положио други испит. Музичка композиција може да буде: петогласни хор, песма или дует, вокални квартет без пратње и петогласна хорска композиција. Пратња за петогласни хор, песму или дует и петогласну хорску фугу мора да буде, у најмању руку, за обичан гудачки оркестар, а уз то се могу додати и остали инструменти, што се оставља на избор кандидату. Композиција треба да траје отприлике до двадесет минута. Ако кандидат жели да своју композицију ради разгранатије у облику – као што сам ја чинио – мора зато да тражи дозволу од Комисије. Композиција мора да покаже не само техничку лакоћу у хармонији и контрапункту, већ и знање музичке форме и тематског развика. Ни једна композиција неће задовољити ако буде без икаквих формалистичких принципа (извори из “Excerpta e Statutis Universitatis Oxoniensis стр. 182, 184, 186, 188–190”). Кандидат који, по положеном другом испиту поднесе своју композицију на оцену и преглед испитној комисији, и истом не задовољи комисију, неће добити “The Degree” све док не, докле у своме новом раду, не задовољи савремене погледе испитне Комисије. Овим се иде на то да кандидати увек буду на висини савремених музичких погледа и да свака њихова креација буде израз музичког живота свога доба. Овог момента ми је стигао извештај инспектора Министарства просвете у Лондону Драгутина Суботића, о томе, да ће ми Конвокација оксфордског универзитета подарити “The Degree of Bachelor of Music”, дванаестог идућег месеца, што у прилогу прилажем [AJ-66-669-1127].

дела испита, не пре, сходно оксфордским правилима, да би доказао своју музичку зрелост и способност за самосталан музички рад, поднео сам за 'The Degree of Bachelor of Music' своју композицију *На рекама Вавилонским* ("By the Waters of Babylon") за баритон соло, два мешовита хора и велики оркестар. Према правилима универзитета ја не могу знати резултате и узети дебри ако мој рад испитна комисија прими, у најбољем случају, пре половине идућег терма" [AJ-66-669-1127].

Као резултат ових настојања (и неких других, о којима ће у наставку бити више речи), министровом одлуком бр. 5.360 од 22. октобра 1919. године [AJ-66-669-1127], Коста Манојловић постављен је за привременог учитеља музике у Богословији Светог Саве. За наставника музичке теорије у београдској Музичкој школи¹³ постављен је 15. новембра 1919. године, а за привременог учитеља Друге београдске гимназије (М.П. С.Н. бр. 13.439) – 30. октобра 1920. године [АС, Г-183, ф. VIII/66]. У Богословији је предавао црквено певање у VIII и IX разреду, два часа недељно и хорско певање, шест часова недељно [AJ-69-23-46]. Заједно са јеромонахом Дамаскином Грданичким проверавао је знање из црквеног певања на матурским испитима зрелости у Богословији Светог Саве [AJ-69-23-46].

Као што је познато, усмеравање каријере подразумева свест о сопственом таленту, способностима, мотивима, потребама, ставовима и вредностима и обухвата већи ареал од мотивационих циљева. Тако се формира свест која ће покренути или успорити развој будуће каријере. Креативно даровите особе теже ка достизању савршенства, уз тежње да „самоактуализују своје потенцијале, као и да задовоље жељу за интелектуалном новином” [Максић 2006: 54]. Стручњаци који проучавају развој каријере, истичу да упечатљива биографија (lat. *Curriculum Vitae*), није она са импресивном листом титула које говоре о напредовању, већ она, која је богата и која садржи различите врсте пословних активности, укључујући и оне које нису везане за посао. У том контексту, прва биографија коју Коста Манојловић са двадесет и осам година из Оксфорда пише министру вера, указује на ниво самопоуздања који он у том тренутку поседује.¹⁴ Лако се уочава да Манојловић реално анализира и утврђује могуће опције развоја персоналне каријере. Активан однос и лични ангажмани који се очекују од њега по повратку у Србију, омогућавају му, да са њеним управљањем започне у Енглеској пред крај студија. Нивоу самопоуздања доприносе и интензивна професионална активност у Енглеској, позитивне критике о његовом раду, омогућавају му додатно самопроцењивање личних способности, вештине, знања и интересовање уз утврђивање сопствених предности, ограничења и начина за њихово превазилажење.

¹³ Музичка школа у Београду је 31. јануара 1921. године издала уверење у коме се наводи, да је Коста П. Манојловић постављен за наставника Теорије музике у Музичкој школи у Београду 15. новембра 1919. године. Уверење је издао секретар Јован Зорко, а потписао га је директор школе Петар Ј. Крстић [AJ-66-669-1127].

¹⁴ Другу биографију је написао након именовања за наставника музике у Богословији Светог Саве у Београду.

Као што је на почетку рада истакнуто, у Манојловићевом преласку са школовања на рад, посебну улогу имао је Милоје Милојевић. Без чврстих контаката између ове двојице композитора, тешко да би Манојловићи дописи министарству уродили плодом. Редовна преписка са својим некадашњим наставником, Манојловићу помаже да чињенично процени могућности које му се пружају, користећи се доступним информацијама о догађајима и актуелним професионалним приликама у Београду. У погледу значаја менторске подршке за транзицију са школовања на професионални рад музичара, ситуација се није променила ни након једног века: и данас, како су показала истраживања студената музике и музичара који негују портфолио каријеру у Великој Британији „процес транзиције од студентског ка професионалном животу много је лакши уз подршку ментора, снажну мрежу колега и разноврсне могућности за наступе” [Middleton and Middleton 2017: 5]. И заиста, све ове елементе пратимо и у Манојловићевој каријери.

Почетак Манојловићевог писма Милојевићу у жовијалном тону добро илуструје жељу младог композитора да буде у току са најновијим дешавањима у оцабини: (део писма написаног Милоју Милојевићу 24. августа 1919. године).

Драги мој Милоје,

Шта сте се ућутали, ко да сте пропали у нирвану. Ја таман очекивах „тазе” вести о животу музичком тамо, кад оно као да је све пропало у једном *perdendosi* у тој београдској прабини. Дуне ваљда кад год поветарац са Авале и растера те загушљиве облаке, и осети се живот и свежина као негда у времена стара. [AJ-69-15–38].

У наставку писма, Манојловић пише о сопственом уметничком раду, задржавајући непосредан и говорни начин изражавања:

Што се мене тиче, за чудо, да сам био ‘плодан’ у ово последње време, не знам што то треба да значи. Израдих два хора мешов. – као што вам јавих – и уколко их претурам бивам и све више задовољнији њима. Др Walker-ово је мишљење да су најбољи од мојих досадашњих радова, да су врло тешки но врло ефектни, нарочито први од њих. Покушао сам да стилизујем – уколко ја то могу – национализам у њима. Сад да ли је у њима исти нек други суде. А да има црно, густих линија сигурно је, само колко су оне савршене опет други нек суде о томе. Прошле недеље израдих једну енглеску песму „Молитва” за соло клавира. Објавих рат свим клавирским ставовима и копрцам се по диркама ко Муса по ледини. Драмски је акценат [повезао?] мање више целу песму једним мотивом састављеним од имена једног пријатеља... Повелика је – 5 страна и једва да се курталисах и оставих да се одмара вечним миром у прашуми моје собе. Иначе бих волео да довршим мој квинтет, али још не знам да ли ћу и кад почети – можда кад врста инспирације дође (иде јесен, ваљда ће и она походити наше дворе) [AJ-69-15-38].

Истраживања каријера светски познатих музичара реализована крајем прве деценије 21. века показала су да су у периоду преласка са шко-

ловања на рад особине пресудне за будуће успехе у каријери „посвећеност, одлучност, уверење да појединац може да се истакне, прилагодљивост, способност динамичког учења... (посебно из грешака), реална процена сопствених способности извођења и онога што се очекује у професионалном раду, веровање у себе, друштвене вештине потребне за професионални успех, као вештине суочавања са притисцима музичке професије, односно транзиције у каријери” [Middleton et al. 2017: 7]. Из наставка Манојловићевог писма, може се приметити да ни 1919. године особине музичара у етапи транзиције „из школе на посао” нису биле знатно другачије. Сасвим је очигледно да се млади композитор у Оксфорду суочавао са великим притиском и да је био веома одлучан и истрајан у својим мерама везаним за запослење.

Писах вам да су ми одузели стипендију и да писах молбу тражећи богословију. Прво тражих да ме поставе и дозволе да останем и примим дегри, па да се вратим у новембру, па како су моји у врло тешким материјалним околностима, то бих одмах дошао, само без маријаша у истој... Зато тражих постављење па да се кренем. Преко инспектората послах молбу још пре месец дана па до сада нема ништа. Молим и вас видите шта је и реците г. др Бетковићу да је стање посве критично, јер ево 20-ти је прошао, а ја клавиру не платих – јер сам шворц. Нека пошаљу постављење па да се кренем одмах, не желим да останем и узмем дегри, могу ми га и послати. Сад Бога вам и по души вам реците коме треба, јер без постављења не смем да се кренем кад знам какве ме материјалне прилике очекују. Свестан сам свих тешкоћа, јер почети живот са бедном платом наставника музике и имати породицу од пет душа није лако [AJ-69-15-38].

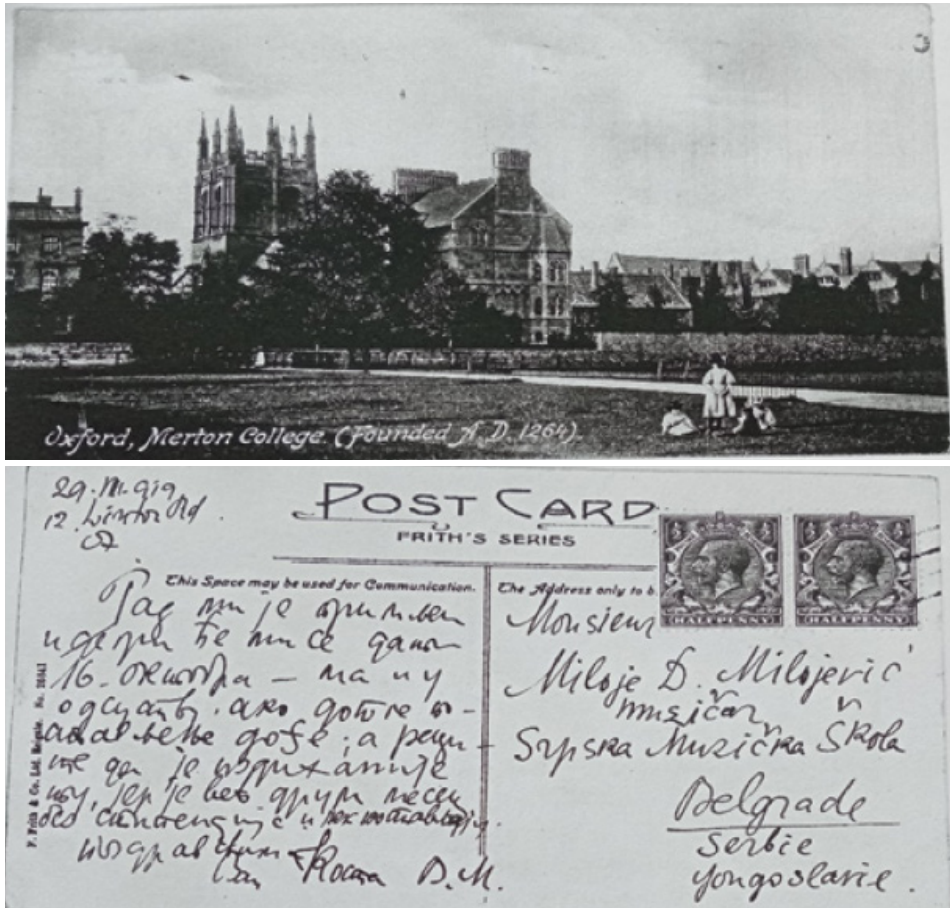
Манојловић објективно процењује своје могућности појединца, и још у статусу студента, размишља о преласку на следећи корак. Његови ставови у вези са Београдским певачким друштвом одражавају реалистичност и социјалну интелигенцију.

Како стоје ствари са Београдским певачким друштвом? Ја сам им одговорио раније да се примам кад се вратим, а од њих нисам после ништа добио. Можда су променили и одлуку – можда је и боље за њих. Чујем да је Христић сад тамо. Ја верујем да сте све начелне и многе погледе измењали и сложили се и да идете руку под руку сада; то би била срећа. Ја сам онај који бејаш и пре то је довољно. Знате шта ме интересује, па ми баците коју мрвицу о нашем музичком животу. Ја чекам постављење па да кренем, зато убрзајте исто. Библиотеку сам своју послао још пре два месеца по једној великој пошиљци књига за цркву, па још не знам да ли су стигле. Не знам како ћу добавити ноте из Минхена... Мистритовић вас поздравља и извињава се што је лењ на писму, цени вас и поштује и жали што у своје време није примио за вас имао је много. То је довољно да знате. Ја мислим да је он уз нас за убудуће.

Поздравите Вука, Воју, Коњовића, Христића и све остале који хоће да приме поздраве једног смртника као и они што су.

Вас и ваше грли и воли увек ваш Коста [AJ-69-15-38].

Још једном, Коста Манојловић се из Оксфорда Милојевићу јавља разгледницом 29. августа 1919. године, путем које га обавештава да ће му се диплома доделити 16. октобра 1919. године „...ма и у одсуству, ако дотле постављење дође” [AJ-69-15-38].

Прилој 1. Оксфордска разгледница упућена Милоју Милојевићу 29. августа 1919. године [AJ-69-15-38]

Менторска подршка Милојевића није изостала. Одмах по добијању Манојловићевог писма (подсећамо, писмо је писано у Оксфорду 24. августа 1919. године), он 12. септембра 1919. године (заведено под бројем бр. 195), користећи приватно познанство, пише Божидару Јоксимовићу. У неслужбеном обраћању моли га да, користећи се својом позицијом у Министарству просвете, код министра просвете протежира питање положаја Косте Манојловића у Оксфорду:

Драги Божо,
Ево Вам и мојих писама од Косте па покажите их министру, оно што се односи на Косту, па ми их сачувајте. Ево писах и акт који г. Ректор потписа. Дакле, закуцао сам и други ексер без одборисања, јер само тако ће ствар да се сврши. Известите депешом у Лондон и пошаљите што више пара. Ваш Милоје [AJ-69-15-38].

Као тадашњи професор у Београду и члан Одбора за културну пропаганду у Паризу, Милојевић се поставља у улогу модератора, који јасно утврђује и усмерава развој Манојловићеве каријере. Њему видљив, краткорочни циљ, огледао се у настојањима да се Манојловићев боравак у Енглеској максимално финансијски обезбеди, и да му финансијска подршка омогући достојанствен завршетак студија и повратак у отаџбину. Но, у њиховим односима много су упечатљивији дугорочни (шири) циљеви које Милојевић операционализује пројектовањем блиске и даље Манојловићеве будућности. Милојевић дефинише временски конкретне кораке, уз свест о најважнијим циљевима које жели да постигне, а то је да се интелектуални ресурси које Манојловић поседује ставе у службу достизања високо позиционираних националних циљева. „Као слободан уметник веома високе вредности као пропагатор за нашу црквено-музичку културу у Енглеској својим хорским концертима, који су изазвали ванредно признање Енглеске штампе, стручњака и публике, заслужује нарочиту и сваку потпору”, пише он [AJ-69-15-38]. Доиста, Милоје Милојевић у сваком тренутку поседује јасну свест о препрекама и проблемима који се потенцијално могу јавити, али му лично искуство и друштвени положај, омогућавају да располаже средствима и алтернативним решењима. У контексту наведеног посебно је упечатљиво писмо које у том тренутку пише министру вера (наведено у целисти).

Господину Министру вера Београд

Част ми је молити Господина Министра да ме изволи извинити што му се овом молбом обраћам. Али пошто је у питању један млад Србин уметник који је и нашој богословији и нашој уметности преко потребан, то сам дозволио себи да његово питање покренем код надлежних чиниоца и како би се оно могло повољно решити. Тиче се Косте Манојловића, композитора и свршеног ученика београдске богословије Св. Саве у Београду и Музичког конзерваторија у Оксфорду. Манојловић је по свршеном испиту морао да остане у Оксфорду ради очекивања пријема његовог дегри-а о свршеним музичким студијама, како то прописују правила поменутог универзитета. Међутим, њему је одмах по свршеним испитима одузета стипендија, мада он и као слободан уметник веома високе вредности као пропагатор за нашу црквено-музичку културу у Енглеској својим хорским концертима, који су изазвали ванредно признање Енглеске штампе, стручњака и публике, заслужује нарочиту и сваку потпору. Он је тражио и службу у Богословији и његова је молба погрешно била упућена Министарству просвете. О својим недаћама писао ми је и молио ме је да и ја са своје стране учиним да му се служба у Богословији да – а он је у тој

школи неопходно потребан – да би могао, као чиновник добити путни трошак и вратити се у отаџбину где га осим уметничких дужности чекају и дужности према многочланој породици која је остала без оца, јер га је непријатељ за време окупације убио.

Сазнао сам да неуказни чиновници кад се поставе за време њиховог боравка на страни не добију попутнину. Према томе ни Манојловићу не би било поможено све кад би и службу добио, у питању попутнине. Сазнао сам међутим, да при сваком министарству има једна буџетска партија одређена за помоћ стипендистима на страни. Пошто је Манојловић био стипендиста и пошто је он не само велики уметник него и велики Србин који је високу културну дужност своју разумео боље од многих, то сам ја имао слободу решити се да Вас, Господине Министре замолим да изволите наредити да се из те буџетске партије, преко српско-хрватско-словеначког посланства у Лондону, Кости Манојловићу исплати најмање 500 француских франака како би он могао поћи на пут и бити у отаџбини од користи. Ако буде принуђен остати под околностима у којима је сада у Енглеској, тај млади и заслужни уметник ће се разочарати па ће то врло штетно утицати на њега лично и на наш уметнички развој у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Молећи поново господина Министра да ме изволи извинити што узимам слободу овом молбом му се обратити слободан сам напоменути да су писма која ми је Манојловић писао од моје стране преко господина Јована Зорка предата ректору богословије господину Драгосаву Ковачевићу и у нади да ће ова моја преставка урадити плодом, част ми је молити господина Министра да изволи примити уверење о мом особитом поштовању [AJ-69-15-38].

Као што је већ споменуто, каријерни циљеви које је Манојловић у фази преласка са школовања на рад поставио (педагошки рад, музичко-извођачка делатност, непосредно по повратку у Београд) били су заиста и остварени. Његова настојања била су реалистична, истовремено довољно изазовна и достижна, што је у фази транзиције изузетно битно – разуме се да неостваривање постављених професионалних циљева може бити снажан ударац егу и озбиљно нарушити самопоуздање. На основу наведеног, јасно је да у одређивању професионалних циљева млади композитор није занемарио личне животне циљеве: будући да је каријера један од аспеката укупног живота и идентитета, у који спада и материјални положај породице.

ЗАКЉУЧАК

Пошавши од кореспонденције везане за развој каријере Косте П. Манојловића у важном тренутку српске музичке историје, користећи интердисциплинарни визуру, указано је на важне аспекте првих фаза развоја професионалне каријере музичара. Конкретно, највише пажње поклоњено је преласку са школовања на посао, који је, у случају оксфордског дипломца, био замршен, не само због животних околности композитора, недавно завршеног Првог светског рата, временских ограничења, већ и због знат-

них разлика у образовним системима између Велике Британије и тек успостављене Краљевине СХС. Кључни фактори: психолошке особине, образовање, друштвено умрежавање, подршка ментора, предузетнички дух, флексибилност и реалистичност – наводимо само неке од њих – идентификовани су у доступним презентованим архивским документима, анализирани из перспективе развоја каријере и контекстуализовани у датом оквиру. Манојловићева каријера већ од самих почетака показала је своје полифункционалне, променљиве и динамичне стране, али и извесне константе, међу којима се истиче његова изразита склоност ка националној традицији. Размотрена кореспонденција недвосмислено сведочи и о томе колико је Манојловић био предузетнички оријентисан, свестан околности, ситуација, реалних потреба и могућности.

24. Avgust
12. Lion Road
Oxford

Брату мој Милоје,

Мила ми се се утискам, но да сам уписао у Кијеву. Ја сам се оследио „по све“ била о Милошу милошом била кај оно кад да је што уписао у једном издан- доји у једном Београдској универзитет. Чувао да кајтог сведока са Нале да рачунаше да јој дају бити облаге и оследи се штога и чекајућа кајнога у времега стаја.

Мило се мене даје да кајто, да сам био „Билодан“ у оно последње време, некако штога ми се даје да сам кајнога да дају мејст- кајо ми се била јатит - и у којим их премајом дајам што била дајога- мија ми на. Д. Walker ово је пошто да су кајнога да мија да дајам кајнога да дајам кајнога по дајам сереким, кајнога кајнога дајам. Пошто сам да дајам кајнога - у којим ја мија -

Прилог 2. Прва страница петог Манојловићевог писма упућеног Милоју Милојевићу из Оксфорда 24. августа 1919. године [AJ-69-15-38]

Без обзира на значајне разлике између данашњег времена обележеног рапидним технолошким променама, спајањем дигиталних технологија са готово свим сферама живота и рада, новим начинима комуникације и многобројним глобалним феноменима, и периода у којем је „романтичар идеалиста” Манојловић градио сопствену каријеру, неки од најважнијих аспеката везаних за развој каријере професионалног музичара нису се променили. И у новије време, све већи број музичара има „двоструку улогу уметника и предузетника” у културним оквирима обележеним као „сет процеса, производа и чинилаца укључених у обликовање, стварање и расподелу културних и уметничких добара и услуга” [Balzarín and Calcagno 2016: 2–3]. Велики значај имају: ослањање на личне капацитете, музички таленат, креативност, флексибилност, реалистичност и добру процену сопствених потенцијала. Нарочито су у том контексту од важности квалитет образовања, предузимљивост, умрежавање и одржавање квалитетне везе са ментором. Управо захваљујући тим стратегијама, свесним изборима у вези са инвестицијама на које је био спреман да би остварио циљеве у каријери, Коста П. Манојловић остварио је задате професионалне циљеве у турбулентном и изазовном периоду преласка са школовања на посао.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Југославије: Министарство просвете (66), фасцикла број: 669/1127.
 Архив Југославије: Министарство вера (69), фасцикле број: 15/38, 23/46.
 Архив Србије: Министарство просвете (МП), фасцикла број Г-138/VIII/66.
 Лојић, Ранко (2009). Планирање и развој каријере. *Војно дело*, 2: 171–196.
 Перичић, Властимир (1989). *У сјајном Косије П. Манојловића*. Београд: Факултет музичке уметности.
- Abramo, Joseph, and Stephen Austin (2014). The Trumpet Metaphor: A Narrative of a Teacher's Mid-Career Pedagogical Change from Formal to Informal Learning Practices. *Research Studies in Music Education*, 36: 57–73.
- Bahtijarević-Šiber, Fikreta (1999). *Menadžment ljudskih potencijala*. Zagreb: Golden marketing.
- Balzarín, Lisa, and Monica Calcagno (2016). Traces of Entrepreneurship in the Artistic Context. *PuntOorg International Journal*, 1(2): 51–55.
- Bedeian, Arthur G.; Allayne B. Pizzolatto, Rebecca G. Long and Rodger W. Griffeth (1991). The Measurement and Conceptualization of Career Stages. *Journal of Career Development*, 17/3: 153–166.
- Bennett, Dawn (2012). *Life in the Real World: How to Make Music Graduates Employable*. Champaign, Illinois: Common Ground Publishing LLC.
- Bennett, Dawn; Angela Beeching, Rosie Burt-Perkins, Glen Carruthers & Janis Weller (2012). *Music, Musicians and Careers*. Common Ground Publishing. Internet resource.
- Berkić, Jovan (1990). *Razvoj i promocija kadrova*. Zagreb: Globus.
- Burnard, Pamela (ed.) (2013). *Developing Creativities in Higher Music Education: International Perspectives and Practices*. New York: Routledge.
- Conway, Colleen (2008). Experienced Music Teacher Perceptions of Professional Development throughout Their Careers. *Bulletin – Council for Research in Music Education*, 176: 7–18.
- Cutler, David (2009). *The Savvy Musician: Building a Career, Earning a Living & Making a Difference*. Pittsburgh, PA: Helius Press.

- Ćamilović, Slobodan; Vidoje Vujić (2007). *Osnove menadžmenta ljudskih resursa*. Beograd: Tekon – Tehnokonsalting.
- Delhvi, Schazia Sara, and Stefan Süß (2016). Careers and Career Research in Germany: A Literature Review. *Management Review Quarterly*, 66(1): 1–31.
- Greenhaus, Jeffrey H. and Gerard A. Callanan (eds.) (2006). *Encyclopedia of Career Development*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc.
- Grmuša, Verica (2017). Kosta P. Manojlović – The Oxford Years. In: Vesna Sara Peno, Ivana Vesić and Aleksandar Vasić (eds.), *Kosta P. Manojlović (1890–1949) and Idea of Slavic and Balkan Cultural Unification*. Belgrade: Institute of Musicology SASA, 169–183.
- Hall, Douglas Tim (1986). *Career Development on Organizations*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kassner, Kirk (2009). Reflections on Career Development and Eclecticism in Music Education. *Music Educators Journal*, 96(1): 62–66.
- Maksić, Slavica (2006). *Podsticanje kreativnosti u školi*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Manturzewska, Maria (1990). A Biographical Study of the Life-Span Development of Professional Musicians. *Psychology of Music* 18(2): 112–139.
- Medić, Ivana (2017). From ‘Father Figure’ to ‘Persona Non Grata’: The Dismissal of Kosta P. Manojlović from the Belgrade Muzička Akademija [Music Academy]. In: Vesna Sara Peno, Ivana Vesić and Aleksandar Vasić (eds.), *Kosta P. Manojlović (1890–1949) and Idea of Slavic and Balkan Cultural Unification*. Belgrade: Institute of Musicology SASA, 211–228.
- Middleton, Jerry C. and Jason A. Middleton (2017). Review of Literature on the Career Transitions of Performing Artists Pursuing Career Development. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*, 17(2): 211–232.
- Pavlović, Mirka (1989). Kosta P. Manojlović u međuratnom razvoju muzičke kulture. U: Vlastimir Peričić (ur.), *U spomen Koste P. Manojlovića, kompozitora i etnomuzikologa*. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti: 7–100.
- Perković Ivana and Mandić Biljana (2019). Kosta P. Manojlović and the Teaching of Liturgical Singing, *New Sound International Journal of Music*, 53(1): 19–36.
- Ploumis-Devick Evelyn (1984). *Career Development Patterns of Male and Female Music Education Majors at the Florida State University*. Doctoral dissertation. Florida State University.
- Schoon, Ingrid; Andrew McCulloch, Heather E. Joshi, Richard D. Wiggins and John Bynner (2001). Transitions from School to Work in a Changing Social Context. *YOUNG*, 9(1): 4–22.
- Starr, Pamela (2004). Musical Entrepreneurship in 15th-Century Europe. *Early Music*, 32(1): 119–133.
- Taylor, Stephanie and Karen Littleton (2012). *Contemporary Identities of Creativity and Creative Work*. Farnham: Ashgate Publishing, Ltd.
- Thornton, Linda and Martin Bergee (2008). Career Choice Influences among Music Education Students at Major Schools of Music. *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 177: 7–17.
- Weber, William (2004). *The Musician as Entrepreneur, 1700–1914: Managers, Charlatans, and Idealists*. Bloomington: Indiana University Press.

ESTABLISHMENT OF THE MUSIC-PEDAGOGICAL CAREER OF
KOSTA P. MANOJLOVIĆ: FROM OXFORD STUDIES TO
THE FIRST PEDAGOGICAL ENGAGEMENTS

by

BILJANA LJ. MANDIĆ
University of Kragujevac,
Faculty of Philology and Arts,
Jovana Cvijića bb, Kragujevac, Serbia
biljana.mandic@filum.kg.ac.rs

IVANA B. PERKOVIĆ
University of Arts in Belgrade,
Faculty of Music
Kralja Milana 50, Belgrade, Serbia
ivanaperkovic@fmu.bg.ac.rs

SUMMARY: Pursuant to the insight into the personal files of Kosta P. Manojlović (1890–1949) and other relevant archival materials, deposited in the Archives of Serbia and the Archives of Yugoslavia, the paper examines the issue of the beginnings of the complex professional career of this composer, music life organizer, music performer, writer and pedagogue. Starting from the peculiarities related to the career in the field of music, an extremely important and delicate phase of the transition from the stage of education to the first professional activities has been analysed. Beginning with the correspondence connected with the career development of Kosta P. Manojlović at a significant moment in Serbian music history and using an interdisciplinary approach, the important aspects of the first development phases of the musician’s professional career have been pointed out. In particular, most attention has been paid to the transition from education to work, which, in the case of the Oxford graduate, was complicated, not only because of the composer’s life circumstances, the World War I which had ended recently, time constraints, but also because of significant differences in education systems between the UK and the newly established Kingdom of SCS. From the very beginning, Manojlović’s career has shown its multifunctional, changeable, and dynamic sides, but also certain constants, among which his distinct inclination towards the national tradition stands out. Regardless of the significant differences in the relation between the present time, characterised by rapid technological changes, merging of digital technologies with almost all spheres of life and work, new ways of communication and numerous global phenomena, and the period in which an “idealist romantic” Manojlović built his own career, some of the most important aspects related to the career development of a professional musician have not changed. Reliance on personal capacities, musical talent, creativity, flexibility, realism and a good assessment of one’s own potentials, but also on the quality of education, entrepreneurship, networking and maintaining a quality relationship with the mentor have been noticed as extremely significant.

KEYWORDS: musician’s/music pedagogue’s professional career building, transition from education to employment, correspondence between Kosta Manojlović and Miloje Milojević, career development strategies, employment of musicians

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 331.556.2(497.1)“18”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2282319K>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ УНУТРАШЊИХ МИГРАЦИЈА
У КНЕЖЕВИНИ/КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ
КРАЈЕМ 19. ВЕКА

МАРИЈА КРАЉ

Гимназија Свети Сава
Ресавска 58, Београд, Србија
marijakraljmk@gmail.com

САЖЕТАК: Након стицања независности и територијалног проширења Кнежевине Србије (1878), део становништва старих селио се у нове округе, нарочито Топлички. Овај миграциони покрет истражен је с аспекта насељавања. У раду је посвећена пажња исељавању из три стара округа – Крушевачког, Рудничког и Ужичког, у периоду од 1878. године до почетка 20. века. Анализом архивске грађе утврђене су размере, мотиви и фреквентност исељавања по годинама из ова три округа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: исељавање, аграрна пренасељеност, Крушевачки округ, Руднички округ, Топлички округ, Ужички округ

УВОД

Током већег дела 19. века, становништво Србије увећавало се и високим природним прираштајем и масовним досељавањима. У последњој декади 19. века, увећање становништва Србије потицало је искључиво од природног прираштаја јер је механички у том периоду био негативан. На исељавање из Србије у историографији је већ скренута пажња [Јагодић 2009: 297; Љушић 1990: 80–85, 88]. Иако је појава исељавања констатована, она није испитана. Негативном механичком прираштају целе земље претходило је пресељавање становништва након ослобођења (1878) из појединих старих у нове округе [*Попис људства 1884, 1889: XL*]. Миграциони

покрет из старих према ослобођеним окрузима, а нарочито Топличком, који је по броју досељеника и важности за одбрану Србије од упада Арбанаса који су уследили након ослобођења био најзначајнији, испитиван је с аспекта досељавања. Циљ овог рада је да се истраже исељавања из западних и југозападних крајева Србије у периоду од стицања независности и ослобођења четири округа до почетка 20. века.

ИЗВОРИ И МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживање је мотивисао проналазак предмета у 40. реду XXXI фасцикулације за 1902. годину у грађи Шумарског одељења Министарства народне привреде. Поменути предмет чине допис Шумарског одељења начелствима Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа Шбр 6.565 од 15. марта 1902. године и одговори на питања из реченог дописа [Архив Србије (даље: АС), Министарство народне привреде Шумарско одељење (даље: МНП–Ш), 1902, ф. XXXI, Р. 40].¹ Од наведених начелстава тражен је извештај са подацима о броју одсељених породица и становника из насеља у њиховој надлежности након 1878. године, годинама старости исељеника, узроцима и месту одсељавања.

Одговоре на питања из дописа Шбр 6.565 пружали су општински судови и кметови. Овај рад заснован је управо на подацима добијеним из одговора општинских судова и кметова, који су статистички анализирани. Добијени подаци су, због начина на који је допис Шумарског одељења доспео до општинских судова, као и због недостатка евиденције о одсељавању, неуједначени и непоуздани. Допис Шумарског одељења није послат општинама у оригиналу, већ је до њих стигао препис – прво окружног, а затим среског начелника. У преписима је могло изостати неко од питања, због чега највероватније нису у свим извештајима изложени исти подаци. Тражени подаци могли су изостати и због тога што нису били познати подносиоцима извештаја. Општинским чиновницима је 1899. године наређено да воде евиденције одсељених.² Подаци о одсељенима пре 1899. године непоуздани су јер су изнети на основу сећања кметова, њихових сарадника или познаника. И подаци о одсељавању након 1899. године могу бити непоуздани, јер општински чиновници нису увек ревностно извршавали своје дужности, али су свакако знатно поузданији. Проблем у праћењу одсељених представљало је и прекрајање општина, односно промена њихових граница због издвајања нових или спајања мањих. Суд Рибашевачке општине, на пример, није имао потпуну евиденцију одсељених због тога што је до 1890. године поменута општина била део Карановске (обе општине налазиле су се у Ужичком срезу и округу).

¹ Датуми у раду писани су по грегоријанском календару.

² Ужички кмет није био у могућности да достави податке о одсељенима пре 1899. године. Као оправдање за недостатак свог извештаја подсетио је чиновнике Шумарског одељења да је 1899. наређено вођење евиденције о одсељеним лицима [АС, МНП–Ш, 1902, ф. XXXI, Р. 40].

Када се извештаји општинских судова користе као извори, поред тога што нису потпуни и поуздани, треба имати на уму да их нису увек ни достављали сви судови или да нису сви сачувани. Изнети закључци засновани су на анализи података за 51 општину, односно за 210 села и вароши Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа. Поменуте округе 1902. године чинила је 131 општина. Изложени резултати одраз су стања у 38,93% општина анализираниог подручја [*Површина и сѣтановнищѣво 1902, 1905: 16–21*]. Упркос недостатку података о исељеницима из свих општина, након анализе доступних било је могуће увидети одређене миграционе и економске феномене у окрузима западне и југозападне Србије у последњој четвртини 19. века.

УНУТРАШЊЕ МИГРАЦИЈЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Мотивација за тражење података о исељавању из Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа није објашњена у самом допису Шумарског одељења, нити у другим документима који припадају анализираном предмету. Према траженим подацима, може се претпоставити да су чиновници Шумарског одељења били посебно забринути због исељавања из западних и југозападних округа. Исељавање из старих округа након ослобођења 1878. уочили су и савременици овог процеса. Крушевачки и Ужички округ били су међу осам из којих је забележено исељавање у периоду између два пописа становништва, 1874. и 1884. године (Табела 1) [*Попис људсѣва 1884, 1889: XL*]. Из Крушевачког округа иселио се процентуално највећи број становника у посматраном периоду, 5,05%, док је Ужички по уделу одсељених био шести.

Табела 1. Број и удео [%] одсељених становника из осам округа у којима је механички прираштај био негативан у периоду од 1875. до 1884. године

Округ	Број одсељених 1875–1884.	Удео одсељених 1875–1884. ³
Алексиначки	1.454	2,52
Јагодински	1.525	2,16
Књажевачки	1.349	2,14
Крајински	1.487	1,99
Крушевачки	3.893	5,05
Пожаревачки	753	0,47
Ужички	2.257	1,97
Укупно/Просечно	14.764	2,48

Извор: [*Попис људсѣва 1874. 1879, 1–153; Попис људсѣва 1884. 1889, XL*].

³ Удео одсељених рачунат је у односу на број становника по попису вршеном 1874. године.

Изнету претпоставку, да су иселјавања из Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа посебно бринула чиновнике Шумарског одељења, није могуће потврдити поређењем механичког кретања становништва по окрузима у периоду од 1878. до 1902. године због недостатка података потребних за њихово одређивање. Подаци о досељавању и иселјавању у овом периоду су оскудни. У недостатку прецизнијих података, миграциони трендови могу се посматрати кроз миграциони салдо, збирно, за више округа, и у периоду од 1895. до 1905. (Табела 2). Миграциони салдо у периодима од 1895. до 1900. и од 1900. до 1905. године је могуће одредити коришћењем формуле за предвиђање броја становника за одређени период: $P_2 = P_1 + (N - M) + (I - E)$, у којој је P_2 број становника на крају одређеног периода, P_1 број становника на почетку периода, N број рођених, M број умрлих, I број имиграната, а E број емиграната.

Пописи становништва из 1890, 1895, 1900. и 1905. године пружају податке о броју становника на почетку и на крају одређених периода: 1890–1895, 1895–1900. и 1900–1905. године [*Попис становништва 1890: њети гео*, 1893: 88–89; *Попис становништва 1895: њрви гео*, 1898: 674; *Попис становништва 1900: њрви гео*, 1903: 746; *Попис становништва 1905*, 1906: 122–125]. Број становника у наведеним пописима изложен је по општинама, срезовима и окрузима, те је податке могуће искористити за детаљнија истраживања. Подаци о броју рођених и умрлих у приближном периоду објављивани су у *Статистичким годишњацима Србије*, међутим искључиво по окрузима и почев од 1893. године [*Креџање становништва 1901*, 1904: 151, 169; *Креџање становништва 1902*, 1905: 150, 168; *Креџање становништва 1903*, 1906: 150, 168; *Креџање становништва 1904*, 1906: 155, 173; *Креџање становништва 1905*, 1907: 145, 164; *Покреј становништва 1893*, 1895: 68, 74; *Покреј становништва 1894–1895*, 1898: 101–102, 114–115; *Покреј становништва 1896–1897*, 1900: 111–112, 125–126; *Покреј становништва 1898–1899*, 1902: 119–120, 133–134; *Покреј становништва 1900*, 1904: 115, 133]. Због тога што нема података о броју рођених и умрлих по окрузима од 1890. до 1893. године, миграциони салдо округа за период од 1890. до 1895. не може се утврдити.

Измене у границама округа у периоду од 1895. до 1905. године онемогућавају рачунање миграционих салда за поједине округе у периодима од 1895. до 1900. и од 1900. до 1905. године. Законом о административној подели из 1890. године, Србија је била подељена на петнаест округа: Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Крајински, Крушевачки, Моравски, Пиротски, Подрињски, Подунавски, Пожаревачки, Руднички, Тимочки, Топлички, Ужички и Црноречки. Подела округа из 1890. била је основа за територијално–административне промене које су следиле. У периоду од 1895. до 1905. године, границе округа мењане су четири пута: 1896, 1899, 1900. и 1902. године. Структура југоисточних и источних округа знатно је измењена 1896. године. Нови Нишки округ створен је од срезо-

ва Крушевачког, Тимочког и Топличког округа, а новом Тимочком округу додати су срезови Црноречког. Власотиначки срез премештен је из Пиротског у Врањски округ, док је Моравички срез премештен из Ужичког у Руднички округ 1899. године. Подунавски округ подељен је 1900. године на два мања – Београдски и Смедеревски. Срезови за обнављање Чачанског округа издвојени су из Рудничког, којем је смањен обим 1902. године [*Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 1955: 25–30]. Како је немогуће ускладити промене граница округа са бројем рођених и умрлих по окрузима, уместо за поједине, миграциона салда морају бити приказана збирно за више округа. Миграциони салдо рачунат је збирно за: 1) Врањски и Пиротски, 2) Крушевачки, Нишки, Тимочки, Топлички и Црноречки, 3) Београдски и Смедеревски и 4) Руднички, Чачански и Ужички округ.

Добијени резултати нису могли бити изложени према статистичким рејонима предложеним у публикацији *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*. [1953: 16–20]. За израчунавање вредности миграционих салда према статистичким рејонима потребно је знати вредности елементарна која чине миграциони салдо и по окрузима и срезовима. Бројеви рођених и умрлих у срезовима нису познати, због чега миграциони салдо статистичких рејона није могуће израчунати.

У периодима од 1895. до 1900. и од 1900. до 1905. године механички прираштај Србије био је негативан. Једини окрузи који су, збирно гледано, били изузеци и са позитивним механичким прираштајем у целом посматраном периоду били су подунавски – Београдски и Смедеревски округ. То је у краћем периоду био случај и са Ваљевским округом, у којем је механички прираштај био позитиван између 1895. и 1900. године. У периоду од 1895. до 1900. године био је позитиван и збир механичких прираштаја Крушевачког, Нишког, Тимочког, Топличког и Црноречког округа. У наредном петогодишњем периоду, од 1900. до 1905. године, и из ових округа исељавање је надјачало усељавање и миграциони салдо био је, збирно посматрано, негативан. Позитиван механички прираштај источних и југоисточних крајева од 1895. до 1900. могуће је да је потицао и само од једног округа – Топличког. Наиме, слободни поседи у Топличком округу привлачили су велики број насељеника. С друге стране, изненађује размера исељавања из Моравског округа у периоду од 1895. до 1900. године. Највећи број становника, њих 14.947, иселио се из округа који је обухватао плодну долину Велике Мораве. Анализом предмета откривеног у грађи Шумарског одељења Министарства народне привреде могу се приближније утврдити размере и мотиви исељавања само за Крушевачки, Руднички и Ужички округ.

Табела 2. Миграциони салдо округа Србије у периоду од 1895. до 1905. године изражен у апсолутном броју одсељених лица и уделу одсељених из округа [%]

Округ	Број досељених/ одсељених 1895–1900.	Удео досељених/ одсељених 1895–1900.	Број досељених/ одсељених 1900–1905.	Удео досељених/ одсељених 1900–1905. ⁴
Ваљевски	576	0,47	-609	0,46
Врањски и Пиротски	-1.873	0,65	-3.682	1,19
Крагујевачки	-1.952	1,31	-1.535	0,95
Крајински	-1.295	1,38	-2.037	2,07
Крушевачки, Нишки, Тимочки, Топлички и Црноречки	14.072	2,88	-6.984	1,3
Моравски	-14.947	8,57	-544	0,32
Подрињски	-2.108	1,11	-1.816	0,89
Подунавски / Београдски и Смедеревски	10.575	3,73	8.827	2,77
Пожаревачки	-2.883	1,32	-4.923	2,13
Руднички, Чачански и Ужички	-4.413	1,44	-4.425	1,35
Укупан миграциони салдо	-4.248	0,87	-17.728 ⁵	0,79

Извор: [Крејтање становништва 1901, 1904: 151, 169; Крејтање становништва 1902, 1905: 150, 168; Крејтање становништва 1903, 1906: 150, 168; Крејтање становништва 1904, 1906: 155, 173; Крејтање становништва 1905, 1907: 145, 164; Покрејт становништва 1893, 1895: 68, 74; Покрејт становништва 1894–1895, 1898: 101–102, 114–115; Покрејт становништва 1896–1897, 1900: 111–112, 125–126; Покрејт становништва 1898–1899, 1902: 119–120, 133–134; Покрејт становништва 1900, 1904: 115, 133; Појис становништва 1895: први гео, 1898: 674; Појис становништва 1900: први гео, 1903: 746; Прејходни резултати појиса становништва 1905, 1906: 122–125].

АНАЛИЗА ИСЕЉАВАЊА ИЗ КРУШЕВАЧКОГ, РУДНИЧКОГ И УЖИЧКОГ ОКРУГА

У периоду од 1878. до 1901. године из 51 општине западних и југозападних округа, односно из 210 села и вароши које су им припадале, одселило се 8.213 становника. На основу информација о њиховим исељавањима утврђене су размере исељавања из насеља наведених у извештајима, узроци и периоди са највећом фреквентношћу исељавања и места у која су се одсељена лица селила.

Анализа размера исељавања извршена је поређењем броја одсељених и становника затечених при попису 1874. године у одговарајућим насељима. Како у попису из 1874. нису пронађени подаци о броју становника за деветнаест села, анализом је обухваћено 191 насеље. Из села и вароши

⁴ Удео одсељених у периоду од 1895. до 1900. добијен је поређењем са бројем становника 1895, а удео исељених у периоду од 1900. до 1905. поређењем са бројем становника 1900. године.

⁵ Овде изложен резултат разликује се од резултата истраживања М. Јагодића. Миграциони салдо за период од 1900. до 1905. године код Јагодића износи -18.446 [2009: 297].

за које је то било могуће утврдити, у просеку се одселило 7,53% становника [АС, МНП–Ш, 1902, ф. XIII, Р. 40; *Попис људстџва 1874, 1879*: 1–153]. Из највећег броја села и вароши одселило се мање од 5% становника. Што је проценат одсељених био већи од 5%, то је било мање насеља из којих се толики удео становника исељавао.

Табела 3. Процент одсељених становника [%] из појединих насеља Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа у периоду од 1878. до 1901. године

Процент одсељених	Број села и вароши из којих се одселио одређени удео становника
1–4,99	107
5–9,99	27
10–19,9	32
20–29,99	10
30–39,99	8
40–49,99	2
50–59,99	2
70–79,99	3

Извор: [АС, МНП–Ш, 1902, ф. XIII, Р. 40; *Попис људстџва 1874, 1879*: 1–153]

Закључци о узроцима одсељавања заснивају се на извештајима за 46 општина, који су обухватили 7.095 становника. У извештајима преосталих пет општина узроци одсељавања нису наведени. Узроке одсељавања сваки кмет записао је на свој начин, али се они, према суштини, могу разврстати у следећих седам категорија: 1) пресељења код члана породице и при призећивању, 2) након купопродаје имања, 3) деобе, 4) недостатка обрадиве земље, 5) побољшања пословања, 6) пресељења службеника због посла и 7) судске продаје имања.

Табела 4. Узроци одсељавања становништва из Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа у периоду од 1878. до 1901. године

Узрок одсељавања	Број одсељених становника
Код члана породице	58
Купопродаја имања	94
Након деобе	22
Недостатак обрадиве земље	6.634
Побољшање пословања	196
Служба	39
Судска продаја имања	52

Извор: [АС, МНП–Ш, 1902, ф. XXXI, Р. 40].

Пресељења код члана породице и при призећивању сврстана су у посебну категорију узрока пресељења. Прави мотив ових пресељења не може

се утврдити, већ је познат само начин на који су обављена. У извештајима су забележена 24 призећивања, пресељења двојице очева код синова и једног код ћерке и пресељење удовице код рођака. Наведена пресељења очева на имања која су њихова деца засновала и удовице код рођака могуће је да су била мотивисана очекивањем побољшања материјалног статуса пресељених лица или потребом да им се помогне у обављању свакодневних послова. Пресељене очеве и удовицу пратило је још деветоро укућана чији узраст и брачно стање нису познати из извештаја. Недостатак или недовољан квалитет обрадиве земље, немогућност да заснују сопствено имање или очекивање побољшања материјалног статуса вероватни су мотиви призећивања. Ожењени мушкарци на имања својих супруга повели су двадесет и једног укућана непознатог узраста и брачног стања.

При састављању извештаја, поједини кметови су при навођењу узрока исељавања истицали да су се одређене породице селиле на нова, купљена имања.⁶ За куповину новог имања, ако се дословно тумаче извештаји, определило се или је имало могућности 1,32% одсељених. Током 19. века, до 1891. године, имања су могла бити стечена или проширена крчењем шуме или захватањем општинске утрине. Пракса додељивања права крчевине или захватања званично је окончана доношењем Закона о шумама 1891. године [*Зборник закона и уредаба XLVII 1892: 348–391*]. Забрана дељења општинске или државне земље приватним лицима била је реакција на исцрпљивање земљишног фонда и раст вредности земље. Вредност земље расла је од средине 19. века. Крчевине и утрине смањивале су се током 19. века, те се смањивала и могућност стицања или проширења имања крчењем и захватањем и земља је била на све већој цени [Миљковић-Катић 2014: 85]. Смањивање општинског земљишног фонда, посебно утрина, потврђују жалбе становништва широм Србије на недостатак испуста за напасање стоке које се јављају од 1880-их [АС, Министарство народне привреде Земљорадничко одељење, 1885, нефасцикулисана грађа, 1886, ф. III, Р. 2, 1886. нефасцикулисана грађа]. Ипак, куповина рентабилног имања није била свима достижна, те су сељаци, упркос забрани, присвајали општинску и државну земљу [АС, МНП–III, 1892, ф. VI, Р. 109; 1897, ф. X, Р. 2; ф. X, Р. 7; ф. X, Р. 11; ф. X, Р. 18; 1898, ф. XIII, Р. 10; 1899, ф. XVII, Р. 134; 1900, ф. XXV, Р. 60]. Пракса крчења и захватања, упркос забрани, доказ је недостатка капитала, немогућности заснивања нових имања и исплативог бављења земљорадњом, али и немогућности да се процес крчења и захватања заустави и његовог прећутног прихватања. У таквим околностима не чуди да су кметови посебно издвајали одсељена лица која су имала могућност да ново имање купе.

Судећи по анализираним извештајима о исељавању, некретнине су стицане куповином и пре и након доношења Закона о шумама.⁷ Од 22

⁶ За породице које су обухваћене купопродајом имања као узроком исељавања навођена је продаја имања (8), својевољан (10) или одлазак на друго имање (3). За једног домаћина, записано је да се одселио „као богат човек због веће имовине и личне сигурности”.

⁷ Општински судови имали су обавезу слања извештаја о купопродаји делова или целих имања Статистичком одељењу Министарства народне привреде. Због пропадања грађе поменутог одељења, не могу се назрети размере промета некретнина. Наиме, сачу-

купопродаје поменуте у извештајима, једанаест су се десиле пре, а седам након 1891. године. За преостале четири купопродаје године нису наведене. Мали удео имања стечених куповином вероватно је одраз чињенице и да су одсељене породице стварале нове домове махом у ослобођеним крајевима. У ослобођеним окрузима требало је да имања за досељене породице буду предмет купопродаје, али под повољнијим условима. Досељеници су у четири округа првенствено добијали имања одсељених муслимана. Према Закону о уређењу аграрних односа из 1880. године, насељеници су имања имали откупити директно од власника и исплатити у року од пет година. Кашњење исплата одсељеним муслиманима могло је бити повод за уплитање Великих сила у односе Србије и Османског царства. Да би се тако нешто избегло, Краљевина Србија је склопила аграрни зајам 1882. године и исплатила целокупан износ договорен за откуп имања одсељених муслимана, а купци тих имања постали су дужници државе. Насељеници нису били ажурни у исплаћивању аграрног зајма држави, што додатно сведочи о њиховој неликвидности [Николић-Стојанчевић 1985: 76, 78, 97–118]. Ослобађање релативно ненасељеног простора пружило је прилику да се вишак сеоског становништва из старих крајева тамо и пресели, сходно могућностима земљишног фонда, његове величине и квалитета, и да сељаци стекну нова имања без њима недостижних улагања.

У извештајима је забележено да су се четири породице, које су бројале 22 члана, преселиле након деоба задруга. Током 19. века, савременици су истицали задруге као карактеристику организације српског породичног живота која полако замире. Ипак, просечан број породица по домаћинству при првом попису становништва из 1834. године није прелазило два, што указује да задруге већ у првој трећини 19. века нису имале значајан удео међу домаћинствима. Просечни бројеви породица у домаћинствима каснијих пописа становништва, из 1866, 1884. и 1900. године, који такође нису прелазили два, потврђују малобројност задруга. Савременици су повезивали задруге са брдско-планинским областима у којима је доминантна пољопривредна грана било сточарство. Како се пољопривреда Србије током прве две трећине 19. века преоријентисала са доминантног сточарства на доминантно ратарство, а статистика указује на ранији распад задруга, за узроцима и појаве и распада задруга требало би још трагати [Вулетић 2012: 233–234, 237; Миљковић-Катић 2014: 320].

Пресељења због побољшања пословања била су пресељења занатлија и трговаца. Недовољно развијено пословање или проста жеља за његовим побољшањем, као и започињање изучавања заната подстакло је 26 младића и 47 ожењених занатлија и трговаца на пресељење. Како су материјална сигурност и статус били предуслови за заснивање породица међу појединцима ових занимања, претпостављамо да се 26 младића селила

вана су само три предмета на ову тему. У званичним статистичким публикацијама, попут *Статистичке Краљевине Србије* и *Статистичких годишњака Краљевине Србије*, промет некретнина није обрађиван [АС, Министарство народне привреде Статистичко одељење, ф. XIII, Р. 1; ф. XIII, Р. 2; ф. XIII, Р. 3].

ради изучавања заната или покретања пословања уопште, иако то није изричито наглашено у извештајима.

За 6.643 становника, разлог пресељења може се свести на недостатак обрадиве земље или поседовање имања са земљиштем недовољно квалитетним за рентабилну обраду.⁸ То је најзначајнији узрок одсељавања међу поменути категоријама, будући да је заједнички за 93,5% одсељених становника. Одсељавања због недостатка или недовољног квалитета обрадиве земље указују на аграрну пренасељеност. Аграрна пренасељеност јавља се при неповољној размери становника и обрадивих површина, односно приноса ратарских култура и сточних производа, на шта утичу број становника, квантитет и квалитет обрадивих површина и интензивност пољопривредне производње.

Рељеф простора који су обухватили западни и југозападни окрузи претежно је планински [Зеремски 1984: 9–22]. Према закону вертикалне зоналности, могућности земљишта обрнуто су пропорционалне повећању надморске висине. Смањење продуктивности потиче и од рељефа и од геолошко-педолошких карактеристика земљишта. Планинска земљишта Србије су ниске продуктивности, сврстана у ниже бонитетне класе од V до VIII. У питању су претежно скелетоидна земљишта, погодна за шуме и екстензивне пашњаке, али постоје и изузеци. Алувијална земљишта дуж водотокова погодна су за земљорадњу, међутим обухватају малу површину. На територији западних и југозападних округа Србије 19. века, алувијална земљишта налазе се у долинама Западне Мораве и Ибра. Остала земљишта брдско-планинских подручја захтевају ширу примену агротехничких мера како би се земља исплативо употребила у земљорадњи, што је за српског сељака, који се у 19. веку земљорадњом бавио екстензивно, било недостижно [Петровић 1994: 303–308]. Самим тим, приноси ратарских култура по становнику били су недовољни. Довољне приносе није било могуће постићи не само због недовољних агротехничких мера спрам некавалитетног земљишта, већ и због недовољно засејаних површина.

Критичном границом површине под житарицама по становнику 1985. године сматрана су 0,22 хектара [Finčič 1985: 206]. Према попису пољопривредних површина, 1900. године житарицама је било засејано 0,37 хектара по становнику.⁹ Услови који су узети у обзир 1985. године су услови интензивније пољопривреде у односу на пољопривреду 19. века, са применом механизације и мелиорације земљишта ђубрењем и наводњавањем. Самим тим и приноси су били већи. Принос житарица 1900. и 1984, када је обављен попис пољопривредних површина најближи години изношења закључка о 0,22 хектара као критичној површини под житарицама по ста-

⁸ Овде су обухваћене одсељене сељачке породице за које је као узрок одсељавања наведено сиромаштво, недовољна величина имања или квалитет земљишта.

⁹ Попис обрадивих површина из 1900. узет је за поређење јер се површине у њему пописане једине могу упоредити са бројем становника према попису извршеним исте године. Размера је утврђена поређењем површина засејаних кукурузом, пшеницом, ражи, јечмом, овсом, спелтом, просом и хељдом према попису пољопривредних површина из 1900. године са бројем становника према попису становника 1900. године [*Лойис становничка 1900: ирви део*, 1903: 746; *Сјанисиска земљорадње и жетивеној приноса 1900*, 1903: 72–73].

новнику, упоређен је у Табели 5. Просечан принос житарица 1984. године износио је 3.068 килограма по хектару, док је 1900. године био пет и по пута мањи и износио је 564 килограма по хектару. Стога, површине засејане житарицама 1900. године требале су бити пет и по пута веће него што су биле 1984. године. Површина од једног хектара по становнику може се сматрати критичном границом површине под житарицама крајем 19. и почетком 20. века. Ипак, 1900. године житарицама је било засејано 0,37 хектара по становнику, што је чинило мање од половине процењене критичне површине.

Табела 5. Принос житарица по засејаном хектару [kg/ha] 1900. и 1984. године

Култура	1900.	1984.
Кукуруз	1.012	5.004
Пшеница	714	4.067
Раж	484	1.546
Јечам	152	3.096
Овас	456	1.627
Просечно	564	3.068

Извор: [Пољопривреда 1985: 256–257; Статистика земљорадње 1900, 1903: 72–73, 212–213].

Резултати Табеле 5 засновани су на просечном приносу житарица целе Србије. Потребно је имати у виду да просек чини принос постигнут и на високопродуктивном и на нископродуктивном земљишту. На земљиштима ниже продуктивности, односно нижих бонитетних класа, каква су и земљишта западних и јужних округа, приноси су нижи и пре може доћи до аграрне пренасељености. Све то указује да је аграрна пренасељеност у великој мери утицала на исељавање становништва јужних и западних области.

Процене површина под житарицама по становнику у периоду од 1889. до 1902. године (Табела 6) указују да у овом периоду у целој Србији није сејана површина која је представљала егзистенцијални минимум. Процена размера површина засејаних житарицама по становнику извршена је поређењем површина засејаних кукурузом, пшеницом, ражи, јечмом, овсом, спелтом, просом и хељдом према пописима пољопривредних површина из 1889, 1893, 1897, 1900, 1901. и 1902. године, са бројем или проценом броја становника у одговарајућим годинама. Како пописи становника нису вршени истих година као и пописи пољопривредних површина, са изузетком 1900. године, број становника потребан за поређење израчунат је коришћењем резултата пописа становника који су вршени пре или након пописа пољопривредних површина: 1884, 1890, 1895, 1900. и 1905. године, и њихове аритметичке средине. У овом случају, постојала је могућност да се резултати изложе према статистичким рејонима [Попис обрађене земље 1889, 1894: 2–175; Попис обрађене земље 1893, 1897: 98–192; Попис обрађене земље 1897, 1900: 13–362; Статистика земљорадње 1900, 1903: 4–74; Статистика земљорадње 1901, 1904: 4–76; Статистика земљорадње 1902, 1906: 4–80; Stanovništvo NR Srbije 1834–1953, 1953: 19].

Највећа процењена површина под житарицама по становнику засејана 1893. године у Млавском рејону, тј. Пожаревачком округу, износила је 0,7 хектара. Млавски рејон био је област која је при сваком попису пољопривредних површина, са изузетком оног из 1889. године, имала највеће процењене површине под житарицама по становнику. Супротно Млавском рејону стајали су Ужички рејон, тј. Ужички округ, и Ибарски рејон, који је обухватао делове Чачанског и Рудничког округа. Ужички и Ибарски рејон су при сваком попису пољопривредних површина имали најмање процењених површина под житарицама по становнику: од 0,14 хектара до 0,3 хектара. Расински рејон, који је обухватао Крушевачки округ, 1897, 1900. и 1901. године био је трећи са најмањом процењеном површином под житарицама по становнику. У поређењу са осталим рејонима, Расински рејон је најбоље стајао 1889. године када су у њему процењене површине под житарицама по становнику биле девете по величини. Међутим, 1889. година била је уједно година у којој је Расински рејон имао најмање процењене површине под житарицама по становнику у односу на процене извршене према другим пописима пољопривредних површина.

Табела 6. Процена размера површина засејаних житарицама по становнику [ha/ становник] у периоду од 1889. до 1902. године

Рејон	1889.	1893.	1897.	1900.	1901.	1902.	Просечно
Ибарски	0,18	0,30	0,23	0,23	0,24	0,24	0,24
Јужноморавски	0,20	0,53	0,39	0,35	0,42	0,41	0,38
Колубарски	0,28	0,51	0,35	0,35	0,37	0,41	0,38
Крајински	0,29	0,54	0,47	0,47	0,46	0,44	0,44
Лесковачки	0,25	0,38	0,37	0,30	0,33	0,29	0,32
Млавски	0,41	0,70	0,53	0,55	0,53	0,58	0,55
Нишавски	0,24	0,47	0,38	0,33	0,36	0,35	0,35
Нишки	0,28	0,53	0,37	0,37	0,37	0,40	0,39
Подрињски	0,38	0,60	0,50	0,46	0,48	0,51	0,49
Подунавски	0,31	0,45	0,38	0,41	0,43	0,45	0,40
Поморавски	0,41	0,55	0,46	0,44	0,48	0,52	0,48
Расински	0,27	0,41	0,32	0,29	0,31	0,30	0,32
Тимочки	0,33	0,61	0,46	0,43	0,44	0,47	0,46
Топлички	0,23	0,41	0,38	0,40	0,41	0,41	0,37
Ужички	0,14	0,29	0,24	0,23	0,24	0,26	0,23
Шумадијски	0,27	0,43	0,35	0,37	0,39	0,41	0,37
Просечно	0,28	0,48	0,39	0,37	0,39	0,40	

Извор: [Попис обрађене земље 1889, 1894: 2–175; Попис обрађене земље 1893, 1897: 98–192; Попис обрађене земље 1897, 1900: 13–362; Статистика земљорадње 1900, 1903: 4–74; Статистика земљорадње 1901, 1904: 4–76; Статистика земљорадње 1902, 1906: 4–80; Stanovništvo NR Srbije 1834–1953, 1953: 19].

Шеста категорија мотива пресељавања је пресељавање чиновника или војника због службе. Положаји чиновника нису били стални, већ су они били премештани по потребама службе. Између 1878. и 1901. године из западних и југозападних округа премештена су укупно осамнаесторица чиновника и војника, од чега су четрнаесторица биле нежење (77,78%). Као што је то био случај са занатлијама и трговцима, и службеници су чекали стицање материјалне сигурности и статуса како би засновали породице. У извештају о исељеницима Трстеничког среза Крушевачког округа за шест лица забележено је да су се „По извештају општинских власти [...] иселила ради упражњавања својих заната и т. д. ... А неки по служби”. Притом, ни за једног од шесторице одсељених није напоменуто занимање. Њихови мотиви нису узети у обзир при анализи узрока одсељавања. Ипак, у истом извештају, за две сељачке породице забележено је да су се одселиле „због земље.”, те су рачунати међу одсељене због недостатка обрадиве или недовољног квалитета земље.

Међу сељацима, који су бројали 1.121 међу одсељеним лицима именованим као „домаћинима”, њих 52 били су неожењени. Удео неожењених међу одсељеним сељацима био је 4,64%. Када се упореде удели неожењених занатлија и трговаца (35,62%), службеника и војника (77,78%) и сељака (4,64%) међу укупно одсељеним лицима ових занимања, стиче се закључак да је сеоско имање било тешко одржавати без брачног партнера који је био скоро неопходан при пресељењу, док су се занатлије, трговци, службеници и војници почетници вероватно селили како би стекли материјалну сигурност и статус пре заснивања породице. У извештајима Годовичке (Пожешки срез, Ужички округ) и Плешке (Жупски срез, Крушевачки округ) општине, забележена су пресељења тројице нежења, међутим, без напомена њихових занимања, које се није могло утврдити ни на основу наведених мотива у извештају њихових пресељења.

Пропис о судском поступку предвиђао је заштиту сељачких породица од заплене имања за дуг забраном задуживања и судске наплате на део имања неопходан за одржање домаћинства. Као земљораднички минимум прописана су 1861. године два дана орања, плуг и пар волова [*Зборник закона и уредаба XIV* 1862: 32]. Иако одредба о заштити земљорадничког минимума није била суспендована, очигледно није била доследно спровођена. У извештајима је забележено девет одсељавања због судских продаја имања, вероватно целокупних, и то једног имања због дуга, два због пореза, једног због пореза и дуга и пет због „кривице”.

Подносиоцима извештаја, са изузетком њих тројице, била су позната места у која су се породице из њихових општина одселиле. Проблем при анализи места пресељења представља пет извештаја у којима су имена насеља навођена без напомињања среза или округа у којима су се налазили. Због учесталости одређених ојконима не може се закључити у које округе су се преселиле породице наведене у поменутих пет извештаја. Према анализи места одсељавања која су несумњиво позната, највише становника преселило се у Топлички округ. Удео одсељених у Топлички округ чинио је 67,67% укупно одсељених становника. Могуће је да је њи-

хов удео и већи, јер међу ојконимима који су уписани без напомене среза или округа има насеља која су могла бити у Топличком округу.

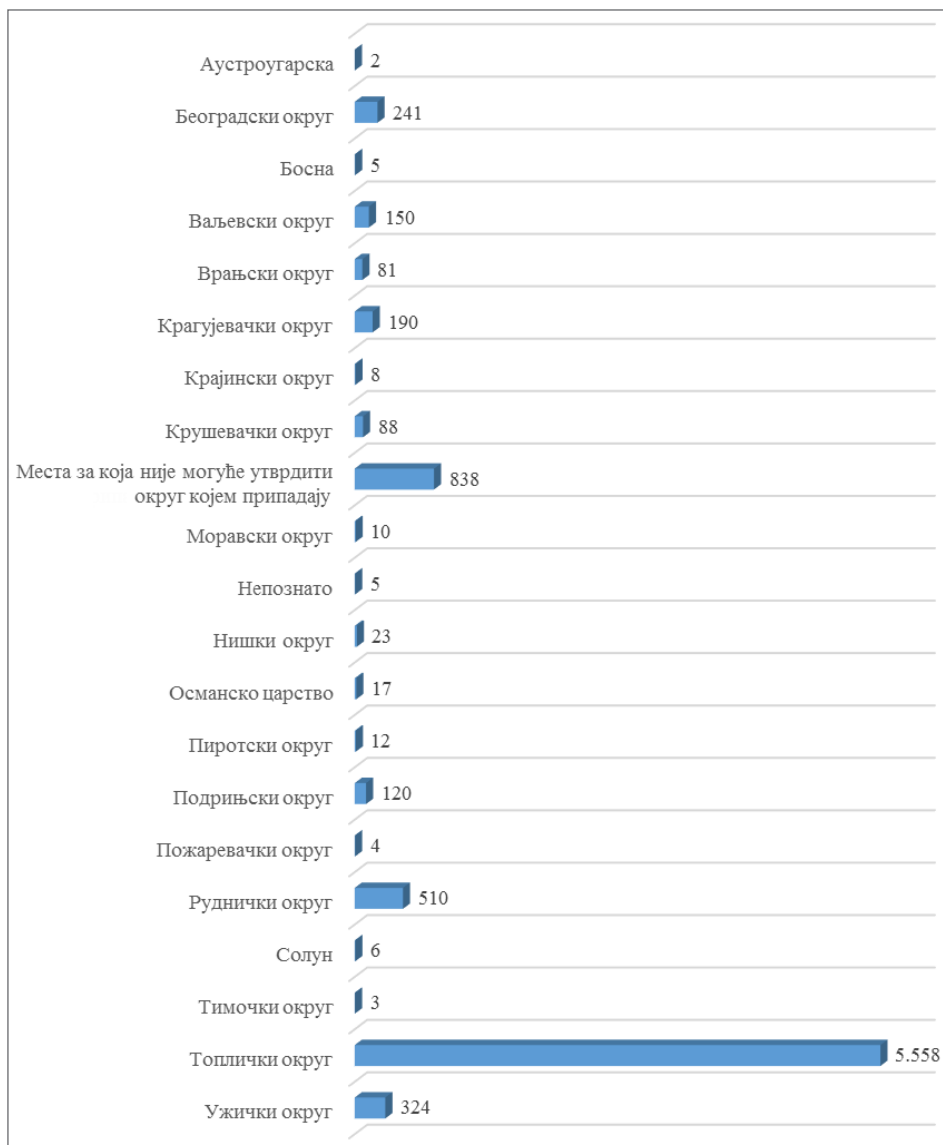
Табела 7. Број становника који су се одселили из Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа у периоду од 1878. до 1901. године у места за која се не може одредити којим окрузима су припадала

Име насеља	Број одсељених становника	Окрузи којима су могла припадати наведена насеља
Вича	37	Руднички, Топлички
Врбовац	28	Врањски, Нишки, Смедеревски, Тимочки, Топлички
Губеревац	2	Београдски, Врањски, Крагујевачки
Дубница	21	Врањски, Моравски, Ужички
Калудра	36	Моравски, Руднички, Топлички
Каменица	7	Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Нишки, Подрињски, Руднички, Топлички, Ужички
Коњуша	85	Крагујевачки, Подрињски
Криваја	41	Подрињски, Топлички
Лазаревац	20	Београдски, Крушевачки, Топлички
Лубница	9	Тимочки, Топлички
Мачковац	56	Крушевачки, Топлички
Нови крајеви	9	/
Петровац	1	Крагујевачки, Пожаревачки, Топлички
Рача	102	Крагујевачки, Топлички, Ужички
Слатина	5	Београдски, Ваљевски, Врањски, Крајински, Крушевачки, Моравски, Подрињски, Руднички, Тимочки
Стубал	22	Врањски, Крушевачки, Тимочки, Топлички
Суви До	110	Ваљевски, Нишки, Топлички
Трнава	3	Крагујевачки, Моравски, Руднички, Ужички
Тулари	244	Ваљевски, Врањски, Топлички
Укупно	838	/

Извор: [АС, МНП–Ш, 1902, ф. XXXI, Р. 40; *Попис сџановниџиџа 1900: џрџи џео*, 1903: 756–771].

Остали ослобођени окрузи – Врањски, Нишки и Пиротски, привукли су мањи удео одсељених становника (1,41%). Ка старим окрузима, без Крушевачког, Рудничког и Ужичког, упутило се 8,84% становника. Унутар Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа селило се 11,23% становника.

Графикон 1. Окрузи и државе у које су се исељавали становници из Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа у периоду од 1878. до 1901. године

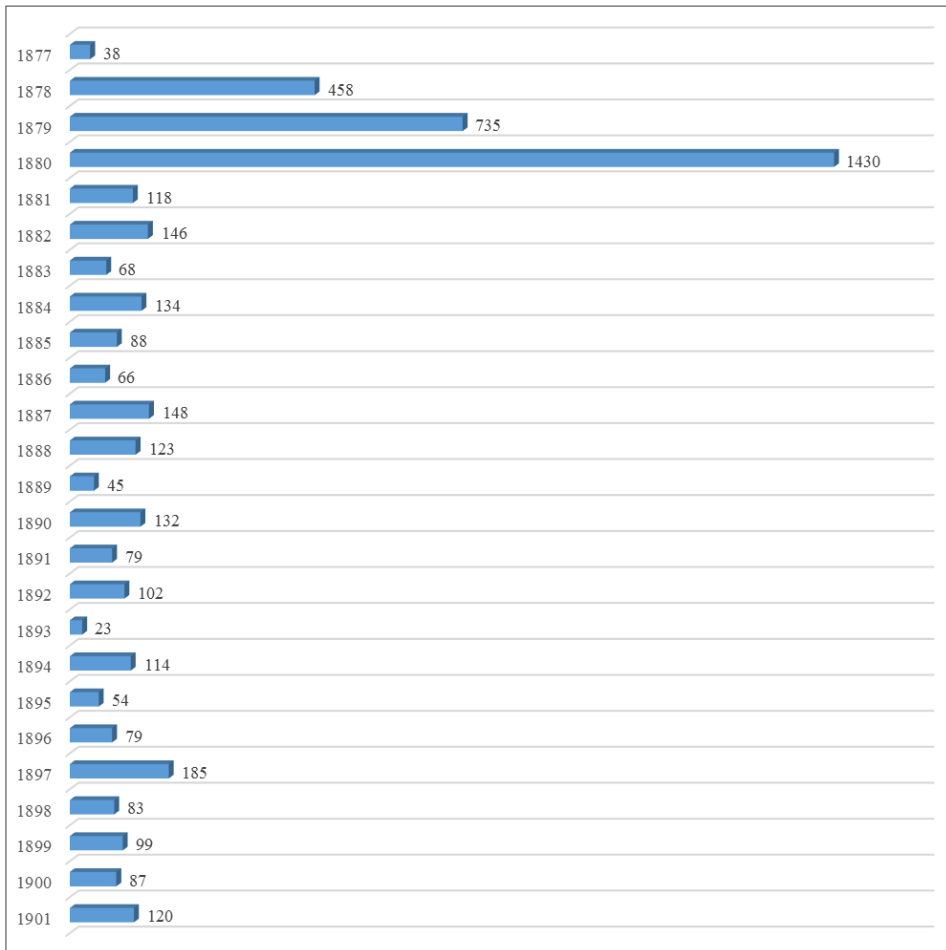
Извор: [АС, МНП–Ш, 1902, ф. XXXI, Р. 40].

Анализа година у којима су исељавања извршена спроведена је на основу извештаја 39 општина, који су обухватили 4.754 исељеника. Преосталих дванаест извештаја није садржало године исељавања. Највећи број становника одселио се у периоду од 1878. до 1880. Током ове три

године Србија је стекла независност и територијално проширење и извршено је разграничење са дотадашњим сувереном. Само ослобађање нових крајева подстакло је 25,09% становника на пресељење током 1878. и 1879. године. У години у којој се највише породица и становника одселило из западних и југозападних округа, 1880, Кнежевина је донела Закон о аграрним односима, којим је досељеницима у ослобођене крајеве омогућен откуп имања на рате. Повољни услови за заснивање новог имања мотивисали су још 30,1% становника на пресељење 1880. године. Током преосталих 22 године одселило се преосталих 44,82% становника.

Графикон 2. Године исељавања становништва из Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа у периоду од 1878. до 1901. године

Извор: [АС, МНП–Ш, 1902, ф. XXXI, Р. 40].

ЗАКЉУЧАК

Током већег дела 19. века, Србија је била земља досељавања. Пред сам крај века, у његовој последњој деценији, процес миграција се преокренуо и становништво је почело да се исељава. Процесу исељавања из Србије претходио је процес унутрашњих миграција. Унутрашње миграције подстакло је ослобођење четири округа – Врањског, Нишког, Пиротског и Топличког, у којима је заснивање имања било олакшано доношењем Закона о уређењу аграрних односа (1880) и склапањем аграрног зајма (1882). Значајну струју досељеника једног од ослобођених округа – Топличког, чинило је становништво Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа. Исељавање из поменутих округа приметили су и савременици овог процеса, који су желели и да га истраже. Кроз анкету Шумарског одељења Министарства народне привреде 1902. године испитали су колико се становника иселило из поменутих три округа у периоду од ослобођења до године спровођења анкете, када и где су се одселили и шта их је мотивисало на пресељење. На основу питања из анкете настали су извештаји о исељавањима из Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа. У архивској грађи сачувани су извештаји за 51 општину. Крушевачки, Руднички и Ужички округ чинила је 131 општина 1902. године, тако да извештаји приказују стање у мање од половине анализираних подручја.

Из насеља на које се извештаји односе одселило се у просеку 7,53% становника. Њихова пресељења већином су била мотивисана недостатком или недовољним квалитетом обрадиве земље. Аграрна пренасељеност мотивисала је 93,5% пресељених становника. Анализа пољопривредних површина пописаних 1889, 1893, 1897, 1900, 1901. и 1902. године и њихово поређење са бројем становника, показала је да површине под житарицама у целој Србији вероватно нису задовољавале егзистенцијалне потребе. У Рудничком и Ужичком округу површине под житарицама по становнику биле су најмање, а Крушевачки округ неретко их је следио. Слабом роду житарица вероватно је доприносило и земљиште непогодно за земљорадњу. Стога не чуди да су исељеници најчешће тражили прилику да заснују нова имања. Аграрну пренасељеност, али и великвидност српских сељака, потврђују и места и године најчешћих пресељења. Ослобађање четири округа и разграничење подстакло је 25,09% укупно пресељених током 1878. и 1879. године. Доношење Закона о уређењу аграрних односа 1880. године, који је олакшавао заснивање имања, подстакло је још 30,1% укупно пресељених.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори

- Архив Србије: Министарство народне привреде Одељење за земљорадњу и сточарство: 1885. нефасцикулисана грађа; 1886. ф. III, Р. 2; 1886. нефасцикулисана грађа.
 Архив Србије: Министарство народне привреде Статистичко одељење: ф. XIII, Р. 1; ф. XIII, Р. 2; ф. XIII, Р. 3

Архив Србије: Министарство народне привреде Шумарско одељење: 1892. ф. VI, Р. 109; 1897. ф. X, Р. 2; ф. X, Р. 7; ф. X, Р. 11; ф. X, Р. 18; 1898. ф. XIII, Р. 10; 1899. ф. XVII, Р. 134; 1900. ф. XXV, Р. 60; 1902. ф. XIII, Р. 40; ф. XXXI, Р. 40.

Литература

- Вулетић, Александра (2012). Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства 1834–1910. *Српске студије*, 3: 219–244.
- Завод за статистику НР Србије (1955). *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*. Београд: Завод за статистику НР Србије.
- Зеремски, Милош (1984). Типови морфоструктура у рељефу Западне Србије. *Гласник српској географској друштва*, LXIV(1): 9–22.
- Јагодић, Милош (2009). *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*. Београд: Завод за уџбенике.
- Краљевско-српска државна штампарија (1862). Решење којим се 3. точка члана 262 судског поступка у грађанским парницама допуњава. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевској Србији од почетка до краја 1861. године XIV*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 32.
- Краљевско-српска државна штампарија (1892). Закон о шумама. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1891. до краја исте године XLVII*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 348–391.
- Краљевско-српска Управа Државне статистике (1902). Покрет становништва. *Статистички годишњак Краљевине Србије: четврта књига: 1898–1899*. Београд: Краљевско-српска Управа Државне статистике, 83–200.
- Љушић, Радош (1990). Досељавања, иселавања и губици становништва у нововековној Србији. У: Драгутин Ранковић (ур.), *Сеобе српског народа од XIV до XX века: Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 77–99.
- Миљковић-Катић, Бојана (2014). *Пољопривреда Кнежевине Србије 1834–1867*. Београд: Историјски институт.
- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1889). Попис људства у Краљевини Србији 1884. године. *Државопис Србије*, св. XVI. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење, 1–357.
- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1893). Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890: пети део. *Статистичка Краљевине Србије I*. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење.
- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1894). Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године. *Статистичка Краљевине Србије III*. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење.
- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1895). Покрет становништва. *Статистички годишњак Краљевине Србије: прва година: 1893*. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење, 61–90.
- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1897). Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године. *Статистичка Краљевине Србије IX*. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење.
- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1898). Покрет становништва. *Статистички годишњак Краљевине Србије: друга књига: 1894–1895*. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење, 83–158.
- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1898). Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895: први део. *Статистичка Краљевине Србије XII*. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење.

- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1900). Покрет становништва. *Стаτισички годишњак Краљевине Србије: трећа књига: 1896–1897*. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење, 91–190.
- Министарство народне привреде: Статистичко одељење (1900). Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године. *Стаτισичка Краљевине Србије XVI*. Београд: Министарство народне привреде: Статистичко одељење.
- Министарство народне привреде: Управа Државне статистике (1903). Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године: први део. *Стаτισичка Краљевине Србије XXIII*. Београд: Министарство народне привреде: Управа Државне статистике.
- Министарство народне привреде: Управа Државне статистике (1903). Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900. годину. *Стаτισичка Краљевине Србије XVIII*. Београд: Министарство народне привреде: Управа Државне статистике.
- Министарство финансија: Статистичко одељење (1879). Попис људства Србије у месецу Децембру 1874. године. *Државопис Србије*, св. IX. Београд: Министарство финансија: Статистичко одељење, 1–153.
- Николић-Стојанчевић, Видосава (1985). *Тојлица: Етнички процеси и традиционална култура*. Београд: Српска академија наука и уметности и Етнографски институт.
- Петровић, Светислав (1994). Пољопривредно земљиште као фактор развоја биљне производње у брдско-планинском подручју Србије. *Економика пољопривреде*, 41(10–11–12): 303–315.
- Републички завод за статистику (1985). Пољопривреда. *Стаτισички годишњак СР Србије 1985*. Београд: Републички завод за статистику, 250–303.
- Управа Државне статистике (1904). Кретање становништва. *Стаτισички годишњак Краљевине Србије: шеста књига: 1901*. Београд: Управа Државне статистике, 135–217.
- Управа Државне статистике (1904). Покрет становништва. *Стаτισички годишњак Краљевине Србије: петта књига: 1900*. Београд: Управа Државне статистике, 101–179.
- Управа Државне статистике (1904). Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901. годину. *Стаτισичка Краљевине Србије XXV*. Београд: Управа Државне статистике.
- Управа Државне статистике (1905). *Кретање становништва. Стаτισички годишњак Краљевине Србије: седма књига: 1902*. Београд: Управа Државне статистике, 134–217.
- Управа Државне статистике (1905). Површина и становништво. *Стаτισички годишњак Краљевине Србије: седма књига: 1902*. Београд: Управа Државне статистике, 15–133.
- Управа Државне статистике (1906). Кретање становништва. *Стаτισички годишњак Краљевине Србије: деветта књига: 1904*. Београд: Управа Државне статистике, 136–245.
- Управа Државне статистике (1906). Кретање становништва. *Стаτισички годишњак Краљевине Србије: осма књига: 1903*. Београд: Управа Државне статистике, 134–225.
- Управа Државне статистике (1906). Попис становништва. *Прелиминарни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905*. Београд: Управа Државне статистике, 1–127.
- Управа Државне статистике (1906). Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902. годину. *Стаτισичка Краљевине Србије XXVII*. Београд: Управа Државне статистике.
- Управа Државне статистике (1907). Кретање становништва. *Стаτισички годишњак Краљевине Србије: десетта књига: 1905*. Београд: Управа Државне статистике, 126–235.
- Finci, Žak (1985). Друштveno-ekonomsko okruženje i razvoj agrarne privrede. *Ekonomika poljoprivrede*, XXXII(4): 203–211.
- Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije (1953). *Stanovništvo NR Srbije od 1834–1953*. Београд: Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije.

CONTRIBUTION TO THE ISSUE OF INTERNAL MIGRATIONS AT
THE END OF THE 19th CENTURY

by

MARIJA KRALJ

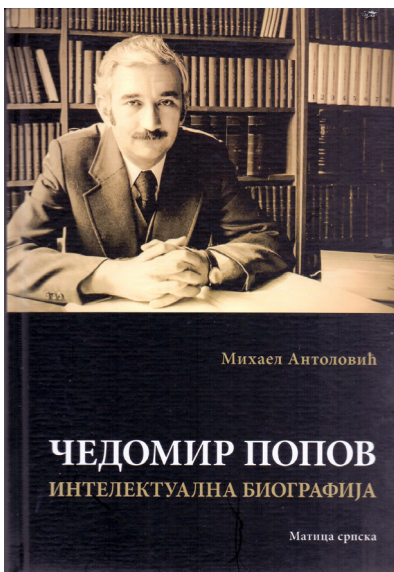
Sveti Sava Grammar School
Resavska 58, Belgrade, Serbia
marjakraljm@gmail.com

SUMMARY: Serbia had been an immigrant nation for the better part of the 19th century. It is only in the very last decade that the trend had been reversed. The shift to emigration had been preceded by a process of various internal migrations. They were encouraged by the liberation of the four districts – Vranje, Niš, Pirot and Toplic – in which the acquiring new properties was substantially encouraged by the Agrarian Law (1880) and through agrarian loans (1882). A significant portion of the migrants coming from one of the liberated districts, Toplica, had come from the Kruševac District. Emigration from the Kruševac district, just like in the case of Rudnik and Užice, was noticed by contemporaries and subjected to inquiry. The Ministry of National Economy conducted a poll in 1902, testing how many residents had moved out from the mentioned three districts in the period between the liberation and the poll. The questions referred to their whereabouts, motivations and general chronology. The result of the inquest were reports detailing emigration from the Kruševac, Rudnik and Užice districts. Within the archives reports for a total of 51 municipalities were preserved. The Kruševac, Rudnik and Užice districts were composed out of 131 municipalities in total, so the preserved information encompasses a little under a half of the analyzed area. In total ca. 7.5 percent of the population had moved out of the relevant settlements. They were primarily motivated by the lack of land that can be cultivated (or at the very least, of insufficient quality). Agrarian overpopulation had been the principle motif for around 93.5 percent of the emigrants. It has been shown, relying on the agricultural data from the 1889, 1893, 1897, 1900, 1901 and 1902 census (for the entirety of Serbia), crops did not fulfill even the most basic needs of the population. Crop yield per resident in the Rudnik and Užice district was the lowest of all and the situation was seldom dissimilar in the Kruševac district. The unsatisfactory agricultural output when it came to crops was likely impacted by unfavorable terrain. Therefore, it is hardly any wonder the emigrants had mostly been looking for new lands. Overpopulation was likewise confirmed by the specific dates and choice of settlement of the most frequent cases of migration. The liberation of the four districts and the demarcation had enticed a total of 25,09% of the total emigrants throughout 1878 and 1879. Subsequently, the Agrarian Relations Law additionally facilitated a total of 30,1% of emigrants in 1880.

KEYWORDS: emigration, agrarian overpopulation, Kruševac District, Rudnik District, Toplica District, Užice District

У ТРАГАЊУ ЗА ИСТОРИЈОМ *НОВО АСАДЕМИКУС-А*

(Михаел Антоловић, *Чедомир Попов: интелектуална биографија*, Матица српска, Нови Сад 2021; 307 стр.)

Историја историографије поседује дугу традицију у развојним историографским културама. У Немачкој су на крају 19. и у првој половини 20. века настала дела захваљујући којима је начињен значајан помак у њеном разумевању. Слична је ситуација и у осталим великим историографијама, на првом месту у Сједињеним Америчким Државама, Уједињеном Краљевству и Француској. Од Георга фон Белова, Фридриха Мајнекеа, Карла Лампрехта, Џорџа П. Гуча и Едуарда Фуетера до бројних савремених историчара, многи су покушали, или покушавају, да утисну лични

печат у сагледавању прошлости сопственог позива.

Такође, међу српским историчарима није реткост да се у свакој генерацији појаве појединци који су писали о својим претходницима. Уколико се спомену Драгољуб М. Павловић, Јован Б. Јовановић, Никола Радојчић, Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, Бранко Петровић, Милорад Екмечић, Василије Ђ. Крестић, Мирослав Јовановић, Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, Коста Николић, Предраг Ј. Марковић, Борис Милосављевић и многи други, увиђа се да је српска историографија, већ од свога конституисања у научну дисциплину, на прелазу из 19. у 20. век, посвећивала одређену пажњу историји историографије/ историјског мишљења. Додуше, у непостојању велике синтезе, монументална *Енциклопедија српске историографије* и даље представља најреферентнију полазну тачку у истраживањима.

Свакако, и радови проф. др Михаела Антоловића представљају најновије родоре на пољу историје историографије и теорије историје. Овај аутор недавно је у издању Матице српске, крајем 2021. године, објавио и биографију о Чедомиру Попову, утицајном историчару, писцу волуминозних синтеза, јавном интелектуалцу који је оставио трајан траг не само у српској историографији већ и читавој култури.

Иако је Матица српска пре више од пола деценије објавила *Сјоменицу академику Чедомиру Попову*, нису сва поља Поповљевог

обимом великог опуса била подједнако обрађена. Као свестрана личност, Чедомир Попов је наставио да интригира и инспирише јавност и током прве деценије после смрти. Како би се пружио што свеобухватнији увид у живот и дело овог историчара, биографски приступ теми наметнуо се као најцелисходнији. С обзиром да у српској историографији, изузев радова Николе Радојчића, Радована Самарџића и Бориса Милосављевића, не постоји систематска пракса писања биографија српских историчара, Михаел Антоловић је, суштински, пред собом имао пионирски посао.

Свестан да је немогуће начинити студију апсолутно усвајајући и примењујући један (страни) истраживачки модел, аутор се одлучио да фокус усмери на историографски и институционални оквир Поповљевог интелектуалног деловања. Као резултат тога у 10 поглавља представљен је не само приватни живот и породично порекло, већ и каријера овог историчара и академика. Поред увода и десет поглавља, дело садржи и прилоге (библиографија радова Чедомира Попова и његов *Curriculum vitae*), списак извора и литературе, сажетак на енглеском језику те именски и географски регистар.

Поред занимљивих детаља из најраније фазе личног живота, Михаел Антоловић је успешно представио друштвени и образовни контекст формативних година Чедомира Попова након Другог светског рата. У трајном обликовању Попова као историчара, истакнута је и улога његовог ментора, стручњака за француско-српске односе, Петра И. Поповића (1899–1987). Као битан фактор у Поповљевој научној афирмацији препозната је и повољна политичка конјунктура у којој се наша Југославија од педесетих година 20. века. Наиме, управо је та позиција између два супротстављена блока омогућила Попову да у својству историчара из социјалистичке Југославије проведе одређено време у Француској бавећи се не само српско-француским односима, већ и проучавајући тада најсавременија дела француске историографије од Пјера Ренувена до покрета окупљеног око часописа *Анали*.

Чедомир Попов познат је домаћој читалачкој и стручној публици по обимним синтезама из опште историје Европе и света. Припадајући једној традицији чији је зачетник био Драгољуб М. Павловић, Попов је заједно

са својим сарадницима и колегама (Андрејом Митровићем, Милорадом Екмечићем, Драгољубом Живојиновићем и Михаилом Војводићем) допринео да се општа историја сагледа у другачијим оквирима. Својим уцбеницима историје ова генерација дала је велики допринос конституисању Опште историје новог века као академске дисциплине. Њихови уцбеници (поготово Поповљева *Грађанска Европа* и *Од Версаја до Данцига*, уз Митровићево *Време нејирџеливих* и Живојиновићев *Усјон Европе*) и даље су дела која нису добила одговарајући замену на српским универзитетима. Поред научног и интелектуално ангажованог рада, Попов је знатан део своје каријере провео и као члан Матице српске, лексикограф и енциклопедиста. И том аспекту Михаел Антоловић посветио је посебно поглавље. Анализирајући целокупан рад у Матици, аутор је закључио да је Попов својим идејама дао немерљив допринос развоју српске лексикографије уређивањем *Српској биографској речника* и *Српске енциклопедије*.

Истражујући различите интелектуалне слојеве Поповљево научне мисли, Антоловић је, као једну од битних компоненти, истакао и марксизам. Ипак, као изданака генерације историчара коју су образовали предатни „буржоарски” професори, Попов је у својим радовима комбиновао традиције политичке историографије – усмерене на догађаје, личности, државе и међународне односе – са марксистичким приступом. Веома важан аспект у Антоловићевој анализи опуса Чедомира Попова представља и уочавање утицаја других друштвених наука на формирање Поповљевог особеног теоријско-методолошког становишта. У том погледу стереотипно мишљење о Попову као ригидном марксисти, Антоловићева анализа ревидира и мења показујући како су на Попова велики утицај имали и Макс Вебер и други тзв. „буржоаски” аутори који су се противили марксистичком редукционизму у науци.

Битан елемент у обликовању Попова као нетипичног марксистичког историчара било је његово деловање у оквирима тзв. „војвођанске историографије” (која се развијала на територији САП Војводине од шездесетих до деведесетих година 20. века). Однос Чедомира Попова и покрајинских структура, Антоловић је представио као сложен и неретко противречан. И поред чињенице да није при-

падао партијским историчарима НОБ-а, те да је трпео критике појединих утицајних комунистичких функционера и колега, Попов је успео да стекне пуну институционалну афирмацију пријемом у Војвођанску академију наука и уметности (касније огранак САНУ) и активним радом у Матици српској.

Друштвена и политичка криза у Војводини била је део опште кризе југословенске државе која је постала видљива од 1980. године. Описујући став према променама које су се догодиле, Антоловић закључује да се Попов суочавао и са све дубљом кризом југословенског поретка у који не само да је веровао, већ је и личним напорима на пољу науке тежио да изврши интегративни утицај. Ипак, бројни Поповљеви покушаји да се превазиђе пароксијални приступ прошлости Југославије остали су без трајног резултата. Поред тога, као главну интелектуалну нит током распада Југославије, Антоловић је препознао преплитање оптимизма и песимизма у погледу будућности југословенских народа. Продубљивањем кризе, распадом земље, ратом и падом комунизма, Попова су напуштали оптимистички тонови остављајући место песимистичној визији света, а самим тим и југословенског простора.

Чедомир Попов у јавности је био препознат и кроз призму подршке власти Слободана Милошевића. Овом специфичном односу такође је посвећена пажња. Као најбитнији узрок промлошевићевских симпатија и подршке наглашено је Поповљево разумевање Милошевића као идејног следбеника српских левичарских традиција насталих током претходна два века. Уз то, Милошевићева политика била је симбол краја аутономашких структура у које Попов никада није имао поверења због страха од дезинтеграције српског простора. Упркос чињеници да је Попов током позне каријере показивао снажне скло-

ности ка одбрани националних интереса српског народа, у овој студији он није био представљен као националиста. Заправо, Попов је и након слома комунизма остао на својим марксистичким позицијама, а оштрица његове критике била је усмерена према новом међународном поретку под хегемонијом САД.

На крају може се поставити питање – која је вредност књиге Михаела Антоловића? Не би требало изгубити из вида да студија *Чедомир Попов: интелектуална биографија* није хагиографија главног јунака. Наиме, Антоловић није представио протагонисту у искључиво афирмативном светлу будући да није само указао на ограничења у његовим историографским концепцијама, већ су и критике које су Попову упућивали савременици (од Саве Даутовића, Радоша Љушића, Јове Бакића и осталих) нашле простора у овој књизи. С обзиром да се српска историографија (уз неколико изузетака) није систематски посвећивала пажњу биографијама својих најзначајнијих представника, Антоловићево дело је на врло квалитетан начин афирмисало ово поље истраживања. Оно није ни анегдотски опис биографских цртица из Поповљевог живота, нити је пуко хронолошко праћење научних достигнућа, него је покушај да се један историчар разуме у времену и простору као *scholarly persona*. Такође, Антоловић је успео не само да пронађе дубоке континуитете у нашој историографској мисли, већ је и препознао значај Чедомира Попова за данашњу науку. Поред савременика на нивоу Југославије, Попов је повезан и са европским историографским токовима Антоловићевим зналачким познавањем домаће и иностране продукције. На крају, овим делом се одговорило и на изазовне речи Штефана Цвајга које су дате на почетку књиге: „Ако историја има неког смисла, онда је тај смисао у томе да упознамо своје заблуде и да их превладамо”.

Петар С. Турчић

Институт за европске студије
petar.pero.curcic@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ЖАРКО М. БОРИЋ (Сурдулица, 1982). Доктор економских наука. На Економском факултету Универзитета у Нишу дипломирао 2009, мастерирао 2012. (*Улога друшћивених мрежа у сиварању и иреносу знања*) и докторирао 2020. (*Друшћивени кайићал као дейерминантиа квалитетиа јавној уйрављања*). Области истраживања: друштвени капитал и институционална економија.

МАРИЈА КРАЉ (Београд, 1990). Мастер историјских наука. Професор историје у Гимназији „Свети Сава” у Београд.

Дипломирала 2013. (*Парохије и ипарохијско свешћенство у Сремској епархији од 1718. до 1779. године*) и мастерирала 2014. (*Демографске ириликe у Земунској ипарохији крајем ХVIII века*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је тренутно на докторским академским студијама.

БИЉАНА Љ. МАНДИЋ (Соколац, Република Српска, БиХ, 1973). Музички педагог. Ванредни професор на Катедри за музичку теорију и педагогију Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу.

Дипломирала (1997) и магистрирала (2000) на Факултету музичке уметности у Београду (*Уибеничка лиитераитура наставе иевања у основним школама Краљевине Јуославије*). Научни степен доктора наука стекла је на Православном богословском факултету Универзитета у Београду 2007. (*Настава и методика наставе српској народној црквеној појања у иериоду од 1918–1941. године*). На Катедри за музичку теорију и педагогију на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу је ванредни професор. Своја научна интересовања усмерила је на историју развоја српске музичке педагогије у основним и богословским школама остварујући на специфичан начин синтезу двеју методика – општег музичког образовања и религијске наставе са црквеном уметношћу.

Важније књиге: *Differentia specifica иредметиа Музичка кулитура у основним школама Краљевине Јуославије*, Крагујевац 2019.

ИВАНА Б. ПЕРКОВИЋ (Београд, 1970). Музиколог, редовни професор на Катедри за музикологију Факултета музичке уметности Универзитета уметности у Београду.

Дипломирала (1995), магистрирала (1997) и докторирала (2006) на Факултету музичке уметности Универзитета уметности у Београду. Од 1995. године ради на Факултету музичке уметности, прво као асистент, потом као доцент, ванредни и редовни професор. Осим тога, била је ангажована на Академији уметности у Новом Саду, на Одељењу Факултета музичке уметности у Крагујевцу и Музичкој академији на Цетињу. Главне области интересовања: музика и православље (претежно у српској традицији, али и у интернационалном контексту), педагогија богослужбеног појања и историја музике, музика 18. века у Бечу, музика и европске студије, музичко предузетништво и дигитална музи-

кологича. Чланица је Музиколошког друштва Србије, Интернационалног музиколошког друштва, Удружења композитора Србије, уредништва часописа *Зборник Мајнице српске за сценске уметности и музику* и Савета Европске асоцијације конзерваторијума.

Важније књиге: *Музика минулој доба: од почетака музике до барока*, Београд 2004; *Музика српској Осмојласника између 1850. и 1914. године*, Београд 2004; *Од анђeosкој ђојања до хорске уметности: српска хорска црквена музика у ђериоду романтизма: (до 1914. године)*, Београд 2008; *Interdisciplinary approach to music: listening, performing, composing*, Belgrade 2014. (коаутор).

СЛОБОДАН ПОПОВИЋ (Врање, 1989). Истраживач сарадник на Факултету политичких наука у Београду и млађи истраживач при Центру за студије Азије. Основне, мастер 2014. (*Odnosi Narodne Republike Kine i Federativne Republike Brazil u razdoblju od 1978. godine do danas*) и докторске студије 2021. (*Улоа Шангајске организације за сарађу у ђеођолијичком и ђеоeкономском ђозиционирању НР Кине*) завршио је на Факултету политичких наука. Област научног истраживања: спољна политика, дипломатија, геополитика и геоекономија НР Кине.

ЖИВОРАД РАШЕВИЋ (Бијељина, 1970). Пуковник правне службе Оружаних снага Босне и Херцеговине.

Дипломирао 2004. на Правном факултету у Источном Сарајеву. Правосудни испит положио 2009. Одбранио докторску дисертацију 2014. на Правном факултету Универзитета Унион у Београду (*Колизиони асђекти анђидискриминационој ђрава*). Стекао звање мастера одбрамбених студија 2019. на Краљевом колеђу (King's College) у Лондону, са специјализацијом из међународног права и етике. Овлашћени менађер и сарадник (Chartered manager and fellow) Института за менађмент Уједињеног Краљевства (Chartered Management Institute UK). Ванредни професор на Високој школи за пословну економију и предузетништво у Београду.

Важније књиге: *Забрана дискриминације у ђривајном ђраву*, Београд 2014; *Увод у ђрабанско ђраво*, Београд 2022. (уђбеник); *Међународно јавно ђраво*, Београд 2021. (уђбеник).

МИРЈАНА РАШЕВИЋ (Београд, 1955). Научни саветник Института друштвених наука (Центар за демографска истраживања).

Дипломирала на Медицинском факултету Универзитета у Београду 1983, магистрирала у Центру за мултидисциплинарне студије у Београду (1988), докторирала на Катедри за социологију на Филозофском факултету у Београду 1992. (*Демографски и друшћивени асђекти намерној ђрекида ђруднође*). Научно истраживање: фертилитет становништва, планирање породице, репродуктивно здравље, популационо старење и политички одговор на демографске изазове.

Важније књиге: *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*, Beograd 1993; *Фертилитет сћановнишћива СР Јуђославије*, Београд 1994. (коаутор); *Iskustva populacione politike u svetu*, Beograd 1996. (коаутор); *Planiranje porodice kao stil života*, Beograd 1999; *Обнављање сћановнишћива Србије и ђођулационо ђолијика државе и локалне самоуправа*, Београд 1999. (коаутор); *Фертилитет и рејродуктивно здравље сћановнишћива Рејублице Црне Горе*, Подгорица 2001; *Вољна сћерилизација: ђођребе, баријере, решења*, Београд 2002. (коаутор); *Планирање ђородице као филозофија и ђракса*, Београд 2002; *Феномен намерној ђрекида ђруднође*, Београд 2003; *Обнављање сћановнишћива и рејродуктивно здравље*, Вашингтон

2005. (коаутор); *Ванинстийиуционална заштийија стйаријих људи у Србији*, Београд 2007. (коаутор); *Сйановнистийиво и домаћинстийива Аутиономне Покрајине Војводине йочейком XXI века*, Нови Сад 2007. (коаутор); *Они не моју да чекају: сйудуја о сиромациним стйарим лицима у Србији*, Београд 2009. (коаутор); *Poteraćeto granice*, Београд 2012. (коаутор); *Усклађивање рада и родийельстийива*, Београд 2021.

НЕНАД ТЕШИЋ (Лозница, 1989). Економиста.

Звање дипломираног економисте стекао је у јануару 2013. године на Економском факултету Универзитета у Београду са завршеним студијским програмом Економска анализа и политика где се определио за микроекономску анализу. Мастерирао 2016. године (*Уйицај интийересних їруија у йроцесу реулације: деловање и йоследице*). Области интересовања: теорија јавног избора, економска теорија регулације, право конкуренције.

МИРНА ЦЕЛЕТОВИЋ (Мостар, 1989). Самостални саветник у Апелационом суду у Новом Саду.

На Правном факултету Универзитета у Новом Саду дипломирала 2012, мастерирала 2016, и докторирала 2021. (*Правни йоложај дейейија у сийуацијама њејовој незаконийој одвођења у земљи и иносйтрансйиву*). Правосудни испит положила 2014. године. Запослена у Апелационом суду у Новом Саду, као виши судијски помоћник у звању самосталног саветника (од 2015).

*Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић*

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

---

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 182. (2/2022) свеску 7. априла 2022.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћиручни сарадник Одељења и секретар Уреднишћива: Владимир М. Николић

Лекћор: Ивана Ђелић

Корекћор: Владимир М. Николић

Лекћор и ћиверодилац резимеа на енћлески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2022. године

Комћијућерски слоћ: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћиамћа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије